ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сіверянський літопис

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2026 № 4 (190)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Заступники головного редактора
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор
В. В. Шуміло

Випускові редактори
С. Аткінсон, К. Г. Борисенко,
Н. М. Голуб, С. Р. Молочко

Редакційна рада

А. М. Боровик, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський, Т. Льоннгрен, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, А. М. Острянко, Г. В. Папакін, В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. Я. Рахно, Н. Б. Реброва, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, Ґ. Хаусман, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, О. С. Шеремет, К. М. Ячменіхін

Редакційна колегія

Г. В. Вертієнко, Б. Є. Жулковський, І. В. Кондратьєв, Є. М. Луняк, О. В. Максимчук, Є. Остапчук, Л. А. Петрушко, А. В. Царенок, В. Г. Ченцова, Н. В. Шліхта, С. В. Шумило

З 11.06.2026 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб’єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна
Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Старий сайт журналу: https://www.siver-litopys-library.cn.ua/
Новий сайт журналу: https://sl-journal.com.ua/index.php/journal

© Редакція «Сіверянського літопису», 2026

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2026 № 4 (190)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor
V. Shumilo

Technical Editors
S. Atkinson, K. Borysenko,
N. Holub, S. Molochko

Editorial Council
H. Boriak, A. Borovyk, O. Haranin, G. Hausmann, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, T. Lönngren, O. Mavrin, R. Mankovska, Yu. Mytsyk, A. Ostrianko, H. Papakin, V. Pekarchuk, S. Plokhy, V. Polovets, O. Rakhno, N. Rebrova, O. Reient, V. Smolii, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, O. Sheremet, K. Yachmenikhin

Editorial Board
V. Chentsova, I. Kondratiev, E. Lunyak, O. Maksymchuk, J. Ostapczuk, L. Petrushko, N. Shlikhta, S. Shumylo, A. Tsarenok, H. Vertiienko, B. Zhulkovskyi

Since 11.06.2026 this Journal is included in the **category B**
ot the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 "History and Archaeology"** and **035 "Philology"**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within the framework of the Regional program for promoting the development of information space and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: https://www.siver-litopys-library.cn.ua/
New journal site: https://sl-journal.com.ua/index.php/journal

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2026

ЗМІСТ

У глиб віків

Нікітенко Н. Рівноапостольні святі та княжий портрет у Софії Київській: образ влади 5

Брайлян Є. Гіта Вессекська – англійська принцеса та перша дружина Володимира Мономаха 23

Ігнатенко І. Другий замок черкаський у Чернігові: конструктивні елементи укріплення в XVII–XVIII ст. 29

Проблеми модерної та сучасної історії

Вітюк О. Організаційні аспекти роботи з біженцями органами міграційної служби у Чернігівській області (2004–2005) 46

Локальна історія

Мачулін Л. Історія храму Св. Миколая в слободі Верьовкіній Харківської губернії (1737–1930) 52

Пендзей І. Західноукраїнське молодіжне товариство «Луг» та діяльність його осередку в селі Ліщанці на Тернопільщині (1927–1930 рр.). За Літописом Гриня Комарницького (рукопис) 64

Зек Б. Юденрат Луцька між інтересами громади та викликами нацистської окупації 71

Воєнна історія

Задунайський В. Військові хитрощі запорозьких козаків під час боїв поблизу річок Радавець і Прут наприкінці серпня 1621 р. 78

Прокопець Д. Нестор Махно: від революційного політика до організатора збройного повстанства (березень 1917 – квітень 1918 рр.) 87

Історія Церкви

Максимчук О. Видання з приватної книгозбірні Антонія Радивиловського: імена і твори 94

Мовою документів

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 30) 106

CONTENTS

Into the depths of centuries

Nikitenko N. Equal-to-the-Apostles Saints and the princely portrait in St Sophia of Kyiv: the image of power 5

Brailian Ye. Gytha Of Wessex – English princess and the first wife of Volodymyr Monomach 23

Ihnatenko I. The second Cherkasy castle in Chernihiv: structural elements of fortifications in the 17th–18th c. 29

Contemporary History of Ukraine

Vitiuk O. Organizational aspects of the migration service's work with refugees in Chernihiv oblast (2004–2005) 46

Local history

Machulin L. The history of St. Nicholas Church in the Veriovkino village, Kharkiv governorate (1737–1930) 52

Pendzey I. The Western Ukrainian youth society "Luh" and the activities of its cell in the village of Lischantsi in Ternopilschyna 1927–1930. Based on the Chronicle of Hryn Komarnytsky (manuscript)] 64

Zek B. The Lutsk Judenrat between the interests of the community and challenges of Nazi occupation 71

Military History

Zadunaiskyi V. Military tricks of Zaporozhian Cossacks during battles near the Radavets and Prut rivers at the end of August 1621 78

Prokopets D. Nestor Makhno: From a Revolutionary Politician to an Organizer of Armed Insurgency (March 1917–April 1918) 87

History of Church

Maksymchuk O. Books from the private library of Antonii Radyvylovskyi: names and works 94

The language of documents

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 30) 106

Дробязко Н. Сторінки життя гетьманши Ганни Орлик на основі архівних документів та історичних публікацій 123

Літературознавчі студії

Мялковська Л. Прояв антидекадансу у повісті Івана Нечуя-Левицького «Без пуття» 130

Генеалогічні та біографічні дослідження

Шахрай Т. Історико-культурна спадщина родини Драгоманових–Косачів: від сімейних традицій до музейних колекцій 138

Кулібова Я., Гриценко А. Науково-педагогічна діяльність Миколи Павловича Стожка (1923–2003) у контексті розвитку кафедри суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту 147

Рецензії. Огляди. Анотації

Павленко С. Таємниці гетьманської булави: новий погляд чи вічна дискусія? // Горобець Віктор. Мазепа. Тисячоликий герой української історії. Київ: Віхола, 2025. 544 с. 153

Каранда М. Історія українського живопису у знакових полотнах // Добріян Дар'я. «Благовіщення» Олександра Мурашка: сюжет і образ. Київ: Фенікс, 2024, 168 с., іл. 160

Некролог

Пам'яті Тамари Павлівни Демченко (1948–2026) 162

Склад редколегії 165

Drobyazko N. Pages from the Life of Hanna Orlyk, Wife of the Hetman: Based on Archival Documents and Historical Publications 123

Literary studies

Mialkovska L. Manifestations of Antidecadence in Ivan Nechui-levytskyi's Novella "Bez Puttia" 130

Genealogical and Biographical Studies

Shakhrai T. Historical-cultural heritage of the Drahomanov–Kosach family: from family traditions to museum collections 138

Kulibova Ya., Hrytsenko A. Scientific and pedagogical activity of Mykola P. Stozhok (1923–2003) in the context of the development of the department of social sciences of Hlukhiv state pedagogical institute 147

Reviews. Overview. Annotations

Pavlenko S. Secrets of the Hetman's Mace: A New Perspective or an Eternal Debate? // Horobets Viktor. Mazepa. The Thousand-Faced Hero of Ukrainian History. Kyiv: Vikhola, 2025. 544 p. 153

Karanda M. History of Ukrainian Painting in Iconic Canvases // Dobriian Daria. Oleksandr Murashko's "Annunciation": Plot and Image. Kyiv: Feniks, 2024. 168 p., il. 160

In Memoriam

In Memory of Tamara Pavlivna Demchenko (1948–2026) 162

Editorial Board 165

УДК 271.2-523.4:27-36

Нікітенко Надія

РІВНОАПОСТОЛЬНІ СВЯТІ ТА КНЯЖИЙ ПОРТРЕТ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ОБРАЗ ВЛАДИ

EQUAL-TO-THE-APOSTLES SAINTS AND THE PRINCELY PORTRAIT IN ST. SOPHIA OF KYIV: THE IMAGE OF POWER

DOI: 10.58407/litopis.260401
© Н. Нікітенко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000–0002–8524–3313

Метою *статті є визначення образу влади в комплексі Софії Київської, тобто княжого замовлення її будівничих через зображення рівноапостольних святих і їхній зв'язок із ктиторським сімейним портретом.* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять історико-джерелознавчі, історіософські, мистецтвознавчі та літургійні підходи, що підлягають чиннику каузальності.* ***Наукова новизна:*** *у статті вперше здійснено комплексний аналіз зображень рівноапостольних святих у нефі дияконника та простежено їх контекстний зв'язок із княжим родинним портретом у втіленні інтересів київської влади. Виявлено унікальні свідчення стінопису Софії про її виникнення за часів правління Володимира Великого.* ***Висновок.*** *Спільно зі своєю дружиною Анною Порфірородною він був замовником цього храму та його розписів. Це була потужна заявка київської влади на її канонізацію в чині рівноапостольних святих.*

Ключові слова: *Софія Київська, архітектура, мозаїки, фрески, ктитор, Володимир Великий, Анна Порфірородна, рівноапостольні святі, образ влади, літургія, канонізація.*

The purpose of the article *is to define the image of power within the complex of Saint Sophia of Kyiv, namely the princely commission of its builders through the depictions of the Equal-to-the-Apostles saints and their connection to the ktetor family portrait.* ***The methodological basis*** *of the study comprises historical-source, historiosophical, art-historical, and liturgical approaches subject to the factor of causality.* ***Scientific novelty:*** *the article provides the first comprehensive analysis of the depictions of the Equal-to-the-Apostles saints in the nave of the diaconicon and traces their contextual connection with the princely family portrait in embodying the interests of the Kyiv authorities. Unique evidence from the murals of Saint Sophia regarding its emergence during the reign of Volodymyr the Great has been revealed.* ***Conclusion:*** *Together with his wife Anna Porphyrogenita, he was the commissioner of this cathedral and its frescoes. This was a powerful statement by the Kyiv authorities concerning their canonization in the rank of Equal-to-the-Apostles saints.*

Keywords: *St. Sophia of Kyiv, architecture, mosaics, frescoes, founder, Volodymyr the Great, Anna Porphyrorodna, Equal-to-the-Apostles saints, image of power, liturgy, canonization.*

Крім фундаментальних сюжетів класичної середньо-візантійської системи монументального живопису Софії Київської, до її ансамблю входить колосальна за сюжетним і програмним розмаїттям кількість одноосібних зображень святих. Їх у Софії понад 500, причому особливо значущі з них для київської влади, як вдалося з'ясувати, групуються довкола багатофігурного княжого портрета на трьох стінах центрального нефу[1]. Ці сюжети становлять собою цілісний корпус унікальних історичних і мистецьких джерел для комплексного вивчення й нового осмислення нашої минувшини. Із тенденційних свідчень літописів Софійський собор традиційно сприймався в науці та суспільстві як творіння Ярослава Мудрого, що заснував його в 1037 р., а про роль у цій справі княгині взагалі не

[1] Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. Наукова монографія. Київ, 2022. 586 с.

говориться. Ще й досі почасти вважають, що жінки не відігравали суттєвої ролі в житті Київської Русі, позаяк у писемних джерелах трапляються лише окремі згадки про участь княгинь у державних і суспільних справах.

Натомість у Софії Київській звертає на себе увагу небачена кількість фрескових зображень святих жінок, що засвідчує високий авторитет і паритетну роль Київської княгині як можновладної напарниці свого чоловіка в його державній та церковній політиці. Цьому, здавалось би, невластивому середньовіччю гендерному акценту на сакральній парності княжої влади в статті приділено особливу увагу. Проблема, окреслена в її назві, є предметом багаторічних наукових пошуків автора. Результати дослідження її окремих аспектів висвітлено в попередніх публікаціях, покликання на які здійснено в цій статті. У пропонованій науковій розвідці вперше зосереджено увагу на образі влади, який рельєфно проступає крізь цілеспрямований добір і розміщення рівноапостольних святих та їхній тісний програмний зв'язок із княжим родинним портретом. Саме це становить мету даного дослідження.

Аби зрозуміти загальний ідейний контекст стінопису Софійського собору, специфіку добору й розміщення святих у ньому, варто відштовхуватися від часу його побудови, який, за нашими дослідженнями, припадає на рубіж правління Володимира та Ярослава, а саме на 1011–1018 рр. Зазначимо, що на фресках собору виявлено 11 графіті, датованих періодом до 1037 р., зокрема, найдавніші з них містять прямі дати 1018, 1019, 1022 (три дати) і 1023 рр.[2] Не зупиняючись на деталях цього питання, у загальних рисах сформулюємо власні висновки. Архітектура, мозаїки та фрески Софії, а також найдавніші датовані написи-графіті на її стінах свідчать про те, що Володимир розпочав і значною мірою здійснив створення цього храму, а його син Ярослав завершив будівництво. Ось чому сучасник Володимира та Ярослава митрополит-«русин» Іларіон Київський у своєму «Слові про Закон і Благодать» говорить, що у створенні Софії Ярослав закінчив незавершену справу Володимира; це, як виявляється, засвідчує сам собор[3]. Із автентичної «Хроніки» сучасника Володимира та Ярослава, саксонського архієпископа Тітмара Мерзебурзького (помер у грудні 1018 р.), дізнаємося, що коли 15 серпня 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий та його зять Святополк Володимирович під час усобиці 1015–1019 рр. взяли Київ, то їх як переможців зустрів у Софійському монастирі сам Київський митрополит «з мощами святих і різними святощами»[4].

У 2011 р. за рішенням ЮНЕСКО та відповідно до Указу Президента України весь світ відзначив 1000-ліття заснування Софійського собору.

Яскраве світло на проблему датування собору, а також на імена його будівничих та їхнє програмне замовлення проливають образи святих на його стінах, що є засадничим принципом східнохристиянської храмової декорації. Аналіз іконографічного репертуару «собору святих» Софії Київської дозволив простежити всебічне розгортання теми хрещення Русі з виразним прославленням княжого подружжя її хрестителів – Володимира Великого й Анни Порфірородної, що виступають замовниками та будівничими Софійського храму. Я навіть назвала Софійський собор «монументальним гімном новонаверненої Русі»[5]. Натомість образ княжого подружжя Ярослава та Ірини, які княжили в Києві значно пізніше за Хрещення Русі, у цю парадигму не вписується, тож у соборі рельєфно не читається.

Я вивчаю Св. Софію в ракурсі глибинного інтерпретаційного осмислення історії та культури тогочасної доби з намаганням найбільш адекватного наближення до неї. Ідеться про врахування конкретної історичної ситуації виникнення цих пам'яток, специфіки архітектурної, живописної та фольклорної традицій, світоглядних, релігійних, обрядових та іконографічних норм, які знайшли відображення в них. У цьому сенсі мені близька позиція школи «Анналів» з її парадигмою «тотальної історії», яка передбачає комплексне вивчення суспільних зв'язків: соціальних, політичних, культурних, і передусім – світоглядних, ментальних. Як говорив засновник цієї школи Марк Блок, нам важливо зрозуміти, «що було в головах людей»[6]. Звісно, дослідницьке тлумачення мозаїк і фресок собору потребує розуміння цієї визначної східнохристиянської пам'ятки не лише як цілісного істо-

[2] Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие графити Софии Киевской и время ее создания. Київ, 2012. 232 с.
[3] Докл. про це див.: Нікітенко Н. «Слово» митрополита Іларіона і Софія Київська – часовий і програмний взаємозв'язок. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 59–70.
[4] Див.: Нікітенко Н. Софія Київська у *Хроніці* Тітмара Мерзебурзького. *Ucrainica Mediaevalia*. 2019–2020. Vol. 2/3. С. 37–52.
[5] Весь великий комплекс питань багаторічно досліджуваної мною дискусійної проблеми датування Софії Київської я послідовно розглянула в своїх дисертаціях, книжках і статтях, і на даному етапі підсумувала цей матеріал у вищенаведеному виданні: Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. Наукова монографія. Київ, 2022. 586 с.
[6] Блок М. Апологія історії або Ремесло історика / Пер. М. Марченко. Київ, 2018. С. 39.

ричного та мистецького, але й невіддільного від них літургійного феномена. Це мало особливе значення для його князя-замовника й також є предметом уваги в цій статті. Оскільки стінописний ансамбль собору містить кількасот одноосібних фресок, чимало з яких не визначено, або визначено хибно, основна увага зосереджена на тісно пов'язаних із темою Хрещення образах рівноапостольних персонажів, а також на княжому сімейному портреті, який донині інерційно називають «портретом сім'ї Ярослава Мудрого». А саме ці фрески найбільш яскраво й чітко відображають справжній образ київської влади часів створення собору, бо безпосередньо пов'язані з ктиторським замовленням. Монументальний живопис собору справді «читається як книга», присвячена тріумфальній добі Володимира.

1. Південно-західний компартимент. Звернімося до софійського стінопису. Прикметно, що образи святих мужів фігурують ближче до вівтарів у східних компартиментах храму, а святі жінки зображені в західних, оскільки це відповідало порядку розміщення прочан у соборі. Відомий мистецтвознавець В. Сарабьянов, який досліджував фрески Софії Київської, назвав такі приміщення в ній своєрідними «мініхрамами». Він писав, що розписи цих малих архітектурних об'ємів собору будували за своєю програмною логікою, причому під іконними зображеннями персонажів та Чесних Хрестів закладали святі мощі й частки реліквій[7]. Чи правомірно називати такі компартименти собору «мініхрамами»? Вважаю, що так. Звісно, ця назва умовна, адже Софійський собор – не конгломерат окремих частин, а єдиний дивовижно цілісний храмовий комплекс. Назва цілком пасує освітленим вікнами кутовим приміщенням першого поверху західної частини величезного хрестово-купольного собору, які мають власні купольні перекриття з відповідним розписом. Так само й стінопис цих приміщень-компартиментів (мініхрамів) підлягає певній програмі, яка є невід'ємною складовою цілісного ідейно-декоративного задуму. У цьому переконують їх архітектурне вирішення, фресковий стінопис і графіті.

Передусім зазначу, що в південному кутовому компартименті міститься кілька раніше визначених нами зображень святих жінок і низка досить проблематичних щодо їх атрибуції персонажів[8]. Загалом комплекс розглядуваних тут сюжетів складається з чотирьох репрезентативних образів мучениць, зображених у повний зріст на південній стіні, та трьох напівфігур святих жінок, розташованих у кутовій проєкції щодо них на суміжній західній стіні. До сонму святих жінок цього компартимента також входять три ростових жіночих образи на лицевій площині й бічних лопатках західного хрещатого стовпа, який поділяє неф на чоловічий і жіночий компартименти. У співпраці з дослідником софійських графіті В. Корнієнком ми вже зверталися до цих зображень, які викликали в нас виразну асоціацію з княгинею Анною Порфірородною, у контексті вирішення в стінописі теми принесення нею в Київ реліквії Чесного Хреста Господня[9]. У даній розвідці спробую поглибити та розширити цілісне сприйняття цього жіночого компартимента із залученням результатів власних новітніх досліджень.

Зазначу, що дане приміщення є спільним західним торцем двох просторово, а відтак і семантично суміжних південних коридорів-нефів, які прилягають до вівтарів свв. Якима та Анни (дияконника) і св. Михаїла Архангела. Присвячення вівтарів, поза сумнівами, істотно вплинуло на добір святих у їх нефах. Відомий мистецтвознавець-візантиніст й один із найкращих дослідників Софії Київської В. Лазарєв вважав, що дияконник (або ризниця), прикрашений сюжетами протоєвангельського циклу, присвячений батькам Богородиці (Богоотцям) свв. Якиму та Анні. Спираючись на візантійську традицію, він зазначав, що в присвяченні дияконника відбилося прагнення київського князя пом'янути ім'я Анни Порфірородної. Щоправда В. Лазарєв, який традиційно датував заснування Софії за «канонічною» літописною звісткою 1037 р., припускав, що присвячення дияконника пов'язане з бажанням Ярослава Мудрого пом'янути свою матір Анну й дружину Ірину, яка прийняла в іноцтві ім'я Анна. Думка дослідника є конструктивною, проте, безперечно, Анна була не матір'ю, а мачухою Ярослава, а собор споруджували задовго до прийняття Іриною іноцтва перед смертю в 1050 р.[10] І все ж висновок В. Лазарєва щодо зв'язку назви дияконника з особою Анни Порфірородної є цілком логічним, бо стінопис цього приміщення тематично відповідає його присвяченню. Цей факт підтверджено в попередніх наукових розвідках – від кандидатської дисертації до першої авторської монографії[11]. Київ-

[7] Сарабьянов В. Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской. *Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси*. Москва: Индрик, 2011. С. 364–392.
[8] Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. Київ, 2014. С. 72–81.
[9] Там само. С. 78–81.
[10] Лазарев В. Мозаики Софии Киевской. Москва, 1960. С. 133–161.
[11] Никитенко Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. Научная монография. Київ, 1999. С. 133–161.

ську рецепцію візантійської агіографічної традиції я поглиблено розглядала в докторській дисертації та відповідній їй монографії[12].

Оскільки насправді собор постав у Києві вже в 1011–1018 рр., у присвяченні дияконника, на мій погляд, звучить ім'я його княгині-замовниці Анни Порфіородної, що не є випадковим. Тут за візантійською традицією слухало літургію княже подружжя, тому дияконник присвячений праведній родині Богоотців, яка подарувала світові Богородицю – Церкву. Образ Богоотців зазвичай парний, але в консі могли зобразити лише одну особу. Позаяк, на відміну від св. Якима, Богопраматір Анну зображали й окремо в консі апсиди дияконника, тобто на склепінні його вівтаря зображено лише один заголовний образ святої Богопраматері Анни, тому я дійшла висновку, що акцент поставлено саме на ній. Це цілком вірогідно, адже збереглося чимало одноосібних зображень Богопраматері Анни, культ якої був невіддільним від культу Богородиці. У Константинополі було кілька храмів, присвячених власне Богопраматері Анні.

З огляду на те, що дружина Володимира Великого візантійська принцеса Анна Порфіородна разом із ним хрестила Русь і була замовницею Софії Київської, у присвяченні дияконника вочевидь знайшло відображення прагнення прославити Володимира й Анну через святе подружжя праведних Богоотців Якима та Анну. Богородицю як Царицю Небесну вважали покровителькою державців і архієреїв, адже вона була по батькові від роду царського, а по матері – архієрейського. Недарма на фресці стовпа перед входом у дияконник зображена Богоматір Оранта, образ якої перегукується з велетенською мозаїчною Орантою на склепінні головного вівтаря. Золотосяйні Богоматір Оранта й Христос Пантократор у центральному куполі собору утворюють двоєдиний храмовий образ Святої Софії Премудрості Божої[13].

До нефа дияконника з півдня прилягає неф Михайлівського вівтаря, перед яким розміщено вхід із давньої південної внутрішньої галереї в центральну частину храму (наос). Увійшовши в наос, із західного боку південного входу бачимо на стіні біля вікна фреску «Святі царі Константин і Єлена обабіч Хреста Господня», яка є програмною щодо добору образів святих у південних нефах. Сцена втілює ідею християнського просвітлення святими царями своїх народів. Формування іконографії цієї композиції пов'язане з історією Обретіння Животворящого Хреста царицею Єленою в Єрусалимі й встановленням свята Воздвиження Хреста Господня. Цей поширений у східнохристиянському мистецтві сюжет утвердився у Візантії в X–XI ст. за часів правління Македонської династії, представницею якої була дружина Володимира Анна Порфіородна. Саме тоді був ретельно розроблений і набрав особливої значущості сакральний придворний церемоніал, привезений нею з Константинополя й адаптований у Києві. При вході в Софію Київську через південний княжий вхід родина Володимира прямувала безпосередньо в центр собору й зупинялася вздовж стін центрального нефа. Після здійснення парадної церемонії входу вони піднімалися на залиті світлом княжі хори, де перебували під час відправ. Тому бачимо на трьох стінах центрального нефа, під хорами, велетенський П-подібний княжий портрет родини Володимира й Анни, які постають на ньому в царських вінцях, як «нові Константин і Єлена»[14].

Символічна прообразність – одна з основних рис середньовічної культури. У її основі – ідея паралельного сприйняття біблійних сюжетів та історичних подій та осіб на підставі символічних аналогій. У такий спосіб сучасне прославляли через минуле. Особливо це стосується доби Македонської династії[15]. Саме з нею поріднилися київські Рюриковичі через династичний шлюб Володимира Великого й принцеси Анни Порфіородної. Цей образ влади був навіяний не лише візантійським прототипом, але й історично достовірним царським вінчанням Володимира й Анни, які, за даними джерел, мали цей титул. Надійними артефактами наявності в княжого подружжя царського титулу є златники й срібники Володимира – його, так би мовити, владні «візитівки». На цих монетах Володимир зображений у візантійській царській короні (стемі) з великим Чесним Хрестом у правиці як вінчаний Богом правитель, що приніс його (Хрест) на свої землі.

Неф Михайлівського вівтаря відповідно до суміжного з ним нефа дияконника також ділиться на два перекриті купольними склепіннями квадратні компартименти з купольними перекриттями. У східних компартиментах розміщувалася чоловіча знать, у західних – жіноча.

[12] Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Київ: Академперіодика, 2003. 330 с.
[13] Нікітенко Н. Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської. *Ucrainica Mediaevalia*. 2021. Vol. 4. С. 75–77; Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого… С. 364–373.
[14] Там само. С. 247–279.
[15] Жоливе-Леви К. Образ власти в искусстве эпохи Македонской династии (867–1056). *Византийский Временник*. 1988. Т. 49. С. 143–161.

2. Константин. Ось чому розпис суміжних східних (чоловічих) компартиментів нефів дияконника й Михайлівського вівтаря має своїм чільним образом св. рівноапостольного царя Константина Великого, уже досить давно визначеного мною за його іконографією та графіті з іменем на ньому[16]. Його зображено на західній площині східного хрещатого стовпа, яка є умовним вівтарем чоловічого «храму в храмі», тому на образ св. Константина молилися, як на вівтарний. Із цим святим наші пращури порівнювали Володимира, величаючи його «новим Константином». Таке ім'я-епітет давали на Вселенських соборах візантійським імператорам як просвітителям народів, а в середньовічній літературі й мистецтві молодих християнських країн ним відзначено тих правителів, які охрестили підданих. Ця преамбула є важливою для розуміння ідейної образності загальної стінописної програми п'ятинефного собору та її конкретизації в чітко розробленій системі розпису його численних приміщень.

Цікаво, що на фресці з образом св. Константина Великого В. Корнієнком виявлено графіті XI–XII ст. (№ 3588), яке дослідник переклав українською так: «Святий воїн був і життя хрестом будував»[17]. Поверхня стіни в місці розташування напису вельми пошкоджена й затерта, тому його інтерпретація може бути лише здогадною. Проте напис, зважаючи на давно помічену актуальність графіті, на моє припущення, не лише стосується персонажа фрески, але й містить алюзію на князя Володимира як «нового Константина», адже це графіті виникло в часи, близькі до хрещення Русі. Варто зазначити, що в цьому ж компартименті, на хрещатому стовпі, який містить кілька зображень Чесного Хреста, В. Корнієнко знайшов графіті (№ 3605) з датою його виконання: «У 6531 (1023) р.»[18]. Уперше це графіті було опубліковано в нашій спільній із В. Корнієнком монографії у 2012 р.[19] Важливим є те, що графіті підтверджує встановлений нами час появи Софії Київської вже в другому десятиріччі XI ст.

3. Єлена. Важливим дослідницьким об'єктом цієї статті є фрески західних жіночих компартиментів дияконника й Михайлівського вівтаря, які в торці їх нефів утворюють спільне південне кутове приміщення. У розвідці розглянуто 11 одноосібних сюжетів у ньому та розтлумачено кілька пов'язаних із ними графіті. Заголовною фрескою цього приміщення є вже давно визначена мною св. рівноапостольна цариця Єлена, зображена по осі вслід за своїм святим напарником Константином Великим, який фігурує в суміжному зі сходу чоловічому приміщенні[20]. Ця атрибуція фрески міцно ввійшла в науку[21]. Так само, як і св. Константин, парна йому св. Єлена зображена на західній площині східного хрещатого стовпа, але жіночого приміщення, яке можна сприймати, як «храм св. Єлени». Дана площина стовпа також є умовним вівтарем «храму в храмі», тому образ св. цариці Єлени формує весь сакрально-смисловий ряд наявних у цьому жіночому кутовому приміщенні одноосібних фресок. Зазначу, що на різних площинах хрещатого стовпа з образом св. Єлени кілька разів намальовано фрескою великий Чесний Животворящий Хрест. За кількістю його зображень даний стовп переважає всі інші, що є безумовним смисловим і сакральним акцентом стінопису. Адже, рухаючись довкола хрещатого стовпа й молячись на Животворящий Хрест, людина ніби здійснювала паломництво на Святу Землю, звідки його принесли Константин і Єлена.

Ми можемо зрозуміти смисловий контекст і поставлені в софійських мозаїках та фресках акценти, лише керуючись сучасними їм релігійними, історико-культурними, надто світоглядними аспектами суспільної та індивідуальної ментальності, а також ураховуючи актуальні подієві чинники. Не можна забувати, що середньовіччя – доба церемоніалу, який обожнювався, позаяк єднав земне з небесним. Важливо також об'єктивно тлумачити тодішню історичну ситуацію, бо у вивченні тисячолітнього собору дослідникам це не завжди вдається. Варто згадати, що дружина Володимира Великого княгиня або, як її небезпідставно величає літопис, «цариця» Анна мала церемоніальне тронне ім'я Єлена, яким називає Анну її сучасник – німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький (975–1018). Історики, спрощуючи проблему, зазвичай уважають, що Тітмар, який ніколи не був у Києві, помилявся, бо, мовляв, отримав цю звістку від своїх малоосвічених земляків, які прийшли сюди в 1018 р. у складі війська Болеслава Хороброго та Святополка (див. примітку 2). Вони розповіли Тітмару, що побачили в «церкві святого мученика і папи Климента» гробни-

[16] Никитенко Н. К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве. *Византийский временник*. 1987. Т. 48. С. 101–107.
[17] Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.). Київ, 2015. Ч. 5: Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). С. 136.
[18] Там само. С. 140.
[19] Там само; Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие графити... С. 109.
[20] Никитенко Н. К иконографической программе... С. 101–107.
[21] Див.: Герасименко Н., Захарова А., Сарабьянов В. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами. *Искусство Христианского Мира*. Москва, 2009. Вып. XI. С. 221, 237; Квилидзе Н. Елена Равноапостольная. *Православная энциклопедия*. Москва, 2009. Т. 18. С. 293–297.

ці Володимира й узятої ним із Греції дружини на ім'я Єлена, гробниці яких стояли поряд одна з одною на виду в усіх посеред храму[22]. Із давніх київських джерел відомо, що мощі св. Климента були принесені Володимиром із Корсуня й покладені ним у щойно зведеній Десятинній церкві, яка відтоді стала мартирієм цього святого. Саксонські вояки зовсім не помилково називають її церквою св. Климента, бо в ній лежали мощі прославленого на всьому латинському Заході святого, якого християни вважали покровителем новонавернених народів. Наділяти храми назвами за покладеними в них мощами знаменитих святих було заведено в усьому середньовічному християнському світі.

Називаючи Анну Єленою, Тітмар керувався не лише чутками, оскільки був добре обізнаним у державних справах та вхожим до двору родичем імператорів Саксонської династії. Можновладний єпископ Мерзебурга, де знаходився королівський осідок, він аж ніяк не помилявся, бо добре знав шлюбне ім'я цієї царівни, яку до Володимира засватав його вихованець молодий імператор Оттон III, але візантійці «підступним чином відібрали її у нього»[23]. Отже, дружина Володимира Анна при заміжжі з Володимиром так само мала шлюбне ім'я Єлена, як, наприклад, візантійська принцеса Марія Лакапіна, яка отримала тронне ім'я Ірина («мир»), коли в 927 р. вийшла заміж за болгарського царя Петра I, який уклав мир із візантійцями. Тобто при укладенні візантійцями династичних союзів шлюбне ім'я коронованої ними принцеси кодувало в собі її освячену Богом місію.

Отже, Анна, окрім хрестильного імені, мала ще й друге, шлюбне, або тронне, – Єлена, адже того вимагав візантійський коронаційний обряд засватаної Оттоном III царівни. Цей обряд, під час якого Анну було наділено тронним ім'ям Єлена, орієнтувався на її священну просвітницьку місію[24]. Але отримати порфіродну наречену законним шляхом німецькому імператору не пощастило, чим обурюється Тітмар. Так само не поталанило правителям болгар і французів, також відсторонених від Анни Порфіродної «підступним чином». Це вдалося лише Володимиру Великому, який її «завоював», узявши візантійський Корсунь у Криму[25]. Як велика княгиня й хрестителька Русі, Анна була покликана повторити на київських пагорбах християнський подвиг св. Єлени, воздвигнувши на них Чесний Хрест Господній. Недарма цей Хрест Воздвиження не лише кілька разів намальовано фрескою на пілонах хрещатого стовпа з образом св. Єлени, але також накреслено в кількох графіті на фресці з її зображенням. Із середньовічних джерел відомо, що християнські святощі не лише зберігали в релікваріях, але й вкладали у фундаменти, куполи та стіни храмів під час їх будівництва. Ці реліквії вважали джерелом божественної сили, і вони слугували маркером влади, були важливими об'єктами паломництва. Немає сумнівів, що Анна принесла з собою в Київ із Константинополя частки найбільш шанованої реліквії Чесного Хреста, тож маємо в Софійському соборі як «митрополії руській» потужний смисловий акцент, поставлений на цій вельми сакральній темі.

4. Анастасія. Таке припущення підтверджує чудова фреска, написана на стовпі напроти св. Єлени. Тут у повний зріст зображено святу, яку називає знайдене на цій фресці графіті XI–XII ст.: *Анастасиа*. Це – великомучениця Анастасія Узорішителька, або Анастасія Молодша († бл. 304 р.), яку вважали сильною цілителькою від отрути й недуг[26]. Ними неофіти сприймали язичництво, тим більше, що ім'я «Анастасія» означає «Воскресіння», можливість якого дарували хрещенням. Таким чином, заголовний образ св. цариці Єлени на хрещатому стовпі жіночого «храму в храмі» дозволяє визначити його присвячення саме їй як святій патронесі цариці Анни-Єлени, із якою на Русь прийшло християнство. Відтак Анна потужно постає в Софії Київській «другою Єленою», так само як Володимир – «другим Константином», що є київською рецепцією візантійського сакрального прототипу.

5. Західна стіна. У центрі суміжної зі стовпом з образом св. Анастасії західної стіни, під самим вікном, розміщено головний у сакральній тріаді представлених тут жіночих персонажів погрудний жіночий образ у прямокутній рамі, що фланкується двома медальйонними зображеннями погрудь святих жінок. Верхня частина центрального зображення святої в прямокутній рамі втрачена, позаяк зрізана вікном, розтесаним долу на зламі XVII–XVIII ст. На цій фресці знайдено графіті XII ст., яке частково пошкоджене, але цілком читабельне: «свя[та] Вас[илиса]». Тобто тут зображена римська мучениця св. Василиса (Βασίλισσα), ім'я якої означає «цариця» або «царствена». Її пам'ять ушановують разом із зображеною в медальйоні ліворуч від неї (праворуч від глядача) св. Анастасією Стар-

[22] Титмар Мерзебургский. Хроника: В 8 кн. / Пер. с лат. И. Дьяконова. Москва, 2005. С. 162–163, 234.
[23] Там само.
[24] Про коронацію принцеси Анни при її заручинах з Володимиром розповідає розлогий цикл світських фресок у сходових баштах Софії Київської, див.: Нікітенко Н. Світські фрески Софії Київської. Таємничий код історії. Наукова монографія. Харків, 2017. С. 40–177.
[25] Див.: Нікітенко Н. Від Царгорода до Києва. Київ, 2017. 232 с.
[26] Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. С. 75–76.

шою, що, як і її напарниця св. Василиса, була ученицею й послідовницею апостолів. Розуміння того, чиєю покровителькою є св. Василиса, дає розміщений поруч із нею погрудний образ святої в медальйоні. Праворуч від св. Василиси, себто на більш почесному місці, зображена в медальйоні мучениця Анна, ім'я якої читають у залишках супроводжувального напису-дипінті з ім'ям святої над її лівим плечем[27]. А відтак у стінопису образно закодована його ключова ідеологема: «рівноапостольна цариця Анна – нова Єлена, яка проклала люду Русі шлях до Воскресіння». У такий віртуозний спосіб у Києві відбувалася рецепція високої візантійської культури й духовних цінностей, що стали найвищими здобутками наших пращурів – від князів до їх підданих. Так формували християнські підвалини унікальної української культури, які цементували суспільство на духовних засадах.

6. Ніна. 7. Текля. У переході до «жіночого» компартимента нефу дияконника на стовпі з образом святої цариці Єлени, яка фігурує на його лицевій західній площині, є фрескове зображення ще двох рівноапостольних святих жінок – це св. Ніна (північна площина стовпа) і св. Текля (південна площина)[28]. Потрійне зображення на одному стовпі, поруч одна з одною, цих рівноапостольних святих жінок ллє світло на складну проблему атрибуції чотирьох великих постатей мучениць, представлених на південній стіні даного компартимента як умовного мініхраму.

8. Південна стіна. Їх спільне зображення є своєрідним «груповим портретом» чотирьох святих жінок, представлених у повний зріст. Щоправда, верхня частина двох середніх постатей знищена ще на поч. XVIII ст. під час розтесування долу вікна. Я не маю сумнівів, що тут зображені мучениці, бо вони тримають у правицях маленькі хрести. Ці постаті величні й презентабельні, але їх імена невідомі, бо написи біля них не збереглися. Графіті (на фресці їх виявлено 21), здавалось би, не дають жодних даних щодо ідентифікації цих святих мучениць[29]. Проте відомі мистецтвознавці, які досліджували софійські мозаїки та фрески, дійшли резонного висновку, що вибір святих визначений тут темою апостольського служіння[30].

Цей здогад цілком логічний, тим паче, що лише в цьому компартименті з усіх восьми подібних приміщень першого ярусу собору в парусах купольного склепіння фігурують образи чотирьох апостолів-євангелістів. Це ставить акцент на рівноапостольному подвигу зображених тут персонажів і просвітленні ними народів євангельською істиною. Але я не можу погодитися з подальшим висновком згаданих мистецтвознавців, що образи цих мучениць нібито «пов'язані з кавказьким регіоном», бо це тлумачення ґрунтується на помилковому прочитанні ними графіті на таких зображеннях, як-от: «Гаяне» і «Ріпсиме»[31]. Насправді таких імен у графіті, виявлених на даних фресках, не існує, бо напис, як довів В. Корнієнко, читають зовсім інакше: «*Гаврило грішний*», а поряд бачимо покриту дугою з хрестиком хрестову монограму «РЖХМ», опубліковану вищезгаданими мистецтвознавцями. В. Корнієнко датує ці графіті в межах останньої чверті XII – першої третини XIII ст.[32] На той час, вочевидь, біля зображень святих ще добре зберігалися написи-імена, що, на мій здогад, зумовило зміст монограми.

9. Монограма. Припускаю, що ця унікальна монограма (№ 4239)[33], яка чітко читається, символізує церкву з престолом (дуга з хрестиком – її купол, а хрестик посередині – престол). У цей символ вписано криптограму з чотирьох літер як зашифрований феномен явлення прочанам зображених на фресці персонажів. Зліва направо читаються чотири літери, які я дешифрую так: **Р** (рівноапостольні) **Ж** (жони) **Х** (Христові) **М** (мученици). Тобто криптограма, на мій погляд, є молитовним зверненням її автора до зображених тут святих: *Рівноапостольні Жони Христові Мученици*[34].

---

[27] Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. С. 79–80.
[28] Там само. С. 483–487.
[29] Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.): У 10 кн., 12 т. Ч. VI: Приділ архангела Михаїла. Київ, 2009–2011. С. 155–160.
[30] Герасименко Н., Захарова А., Сарабьянов В. Изображения святых во фресках Софии Киевской… С. 211.
[31] Там само. С. 214–216.
[32] Корнієнко В. Корпус графіті… Ч. VI. С. 157, 159, 409, 411; табл. CCXLIX, 1 CCXLI, 2.
[33] Там само. С. 159.
[34] Слово «**рівноапостольний**» (*Ισαπόστολος*) виникло в ранньохристиянській традиції і як церковний термін оформилося в перші століття н. е., ще до офіційного формування самої титульної назви «рівноапостольний, рівноапостольна» щодо конкретних святих. Повний корпус житій святих було впорядковано візантійським письменником Симеоном Метафрастом у др. пол. X ст. Зазвичай при зображеннях рівноапостольних святих візантійці писали Ἁγία Ἑλένη, Ἁγία Θέχλα, Ἁγία Ἁπφία (святий Константин, свята Єлена, свята Текля, свята Апфія) тощо. Таке написання імен рівноапостольних святих бачимо на мозаїці нартекса сучасного Софії Київській кафолікона монастиря Осіос Лукас у Греції, побудованого візантійцями в 1011 р. У найдавніших візантійських місяцесловах, у тому числі в Уставі Константинопольської Великої Церкви IX–X ст., під 21 травня значиться «пам'ять святого рівноапостольного царя Константина і матері його Єлени», а під 22 липня згадується «свята рівноапостольна Марія Магдалина». Див.: Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. Владимир, 1901. Т. II. Ч. 1: Святой Восток. С. 151, 220.

Якщо ж читати монограму, хрестячись на неї, тобто зверху-вниз і справа-наліво, то отримуємо криптограму: ЖМРХ (Жертва Мирна Розп'яття Христове)[35]. Зазначу, що цей літургійний символ графічно й семантично нагадує напис на проскурі, яка є видимим образом невидимої печаті образа Божого. На верхній частині проскури ставиться печать, що зображує чотирикінцевий рівнобічний хрест із написами над його поперечиною ІС ХС (Ісус Христос), а під нею НІ КА (Переможець).

Щодо софійської криптограми як літургійного символу, то слова Жертва Мирна Розп'яття Христове читаються в Біблії, у Книзі Левіт, 3. На мою думку, у криптограмі, яка має містико-символічне значення, наявне подвійне прочитання, тобто «небесне» й «земне», властиве середньовічній культурі. Таке прочитання закодоване в русі погляду людини, що молиться, хрестячись на дану фреску: *хрестове, євхаристійне* (зверху вниз й справа наліво), а також *книжне, оповідне*, себто по колу й зліва направо, як «читаються» всі стінописні композиції в соборі. Це цілком зрозуміло, адже подвійне прочитання сюжетів відповідає середньовічній ментальності, яка поєднувала в собі небесне (метафізичне, символічне) і земне (буквальне, історичне). В обох випадках прочитання криптограми відповідає сюжету чотирьох рівноапостольних мучениць, які нагадують про євхаристичну жертву Христа. Адже вірні поєднуються в Євхаристії з Христом в одне Тіло – Святу Церкву. І як її Голова свята, так святе й Тіло.

У такому разі можемо з великою ймовірністю припустити, що на цій фресці зображені чотири рівноапостольні святі мучениці І ст., імена яких увійшли до східнохристиянських Святців. Оскільки, крім вищезгаданої Теклі, таких було ще чотири, тут, на мою думку, представлені рівноапостольні мучениці *Апфія Колоська*, *Маріамна* (сестра ап. Пилипа), *Іунія* (дружина апостола від 70-ти Андроніка) і *Прискилла* (дружина апостола від 70-ти Акили). Саме вони, як і Текля, першими серед жінок звершили рівноапостольний подвиг: проповідь Євангелія й навернення народів у християнство, за що зазнали мученицької смерті[36].

Рівноапостольний подвиг здійснили також зображені на хрещатому стовпі цього компартимента св. Текля (І ст.), а в IV ст. його повторили свв. Єлена і Ніна. Таким чином, поставлено потужний акцент на місії рівноапостольних святих жінок, яку тут розкривають **7** згаданих у найдавніших православних Місяцесловах образів святих жінок даного чину: рівноапостольні *Апфія Колоська*, *Маріамна*, *Іунія*, *Прискилла*, *Текля*, *Єлена* і *Ніна*. Число 7 тут зовсім не випадкове, бо це число Церкви, яка стоїть на семи таїнствах. Воно означає Премудрість: «Премудрість збудувала собі дім і поставила сім стовпів…» (Притч. 9:1). Премудрість – це Христос, а Його дім – Богородиця, колосальні мозаїчні зображення яких містяться в головних куполі й вівтарі Софії Київської й утворюють двоєдиний храмовий образ собору.

Давність цієї програми засвідчує графіті, виявлене В. Корнієнком, у даному компартименті на суміжній західній грані пілона стіни зі згаданими зображеннями чотирьох рівноапостольних мучениць. Це молитовне графіті містить пряму дату його написання – 1022 р. і досить чітко читається так: «У [літо] 6530-те (1022), Господи, спаси»[37]. У графіті зазначена одна з 11 найдавніших прямих дат 1018–1036 рр., виявлених у Софійському соборі. Дата 1022 р. трапляється в графіті собору ще двічі, бо цей рік був роком Кіріопаски (Господньої Паски), коли Великдень, як і в рік смерті Христа, припав на Благовіщення, що буває дуже рідко (у XI ст. таке співпадіння сталося лише тричі). Кіріопаска знаменувала Спасіння людства: прихід Христа у світ і Його Воскресіння з мертвих, себто перемогу над смертю. Невідоме за роком Друге Пришестя Христа також станеться на Кіріопасху й ознаменує собою Страшний суд, коли Він буде судити живих і мертвих, тому автор графіті молить Бога про Спасіння[38]. У цьому сенсі визначений мною в Софії «храм рівноапостольних святих жінок» можна з упевненістю називати «храмом святої цариці Єлени» чи навіть «храмом цариці Анни Порфірородної» – хрестительниці Русі, яка повторила рівноапостольний подвиг св. Єлени.

Відтак можна побачити в образній структурі даного компартимента втілення чіткої ідеологеми: цариця Анна, охрестивши з Володимиром свій народ, відкрила йому шлях до Воскресіння, тому стала рівноапостольною «новою Єленою», так само, як Володимир – «новим Константином». Адже саме Константин і Єлена зображуються обабіч Хреста в однойменній мозаїчній композиції нартекса кафолікона монастиря Осіос Лукас (Святого Луки) у Фокіді, освяченого 3 травня 1011 р. імператором Василієм II, шуряком Володимира.

[35] На таке прочитання літер резонно звернув мою увагу Т. Бобровський у нашій із ним бесіді щодо цієї монограми.
[36] Див.: Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока. Т. III: Святой Восток. Указатель I. С. 585; *Православная энциклопедия*. Т. 1. 2009. С. 391–392; Т. 28. 2013. С. 569–571; Т. 43. 2021. С. 452–453.
[37] Корнієнко В. Корпус графіті… Ч. VI. С. 151, 397.
[38] Там само. С. 92–108.

Одразу після побудови цього знаменитого храму в серці відвойованої ним Греції – Фокіді його зодчі й художники були направлені імператором у Київ для створення Софійського собору, закладеного 4 листопада 1011 р.[39] Як і храм Осіос Лукас, Софія Київська постала храмом перемоги над головним ворогом, яким на Русі було язичництво. Головним тріумфатором цієї перемоги було княже подружжя Володимира й Анни, які, поза сумнівом, претендували на титул рівноапостольних.

Важливо, що тема рівноапостольності княжого подружжя Володимира Великого й Анни Порфіородної найбільш потужно звучить у княжому груповому портреті на трьох стінах центрального нефа собору, розміщеного навпроти головного вівтаря. Цю тему акцентують образи святих мироносиць, зображених на хрещатому стовпі біля портрета, які акцентують Воскресіння Христа, із яким тісно пов'язували тему Хрещення народу як його воскресіння. Верхньою з представлених тут мироносиць зображено рівноапостольну Марію Магдалину, «апостола для апостолів»[40].

Княжий портрет є найбільшою 15-ти метровою фрескою в центрі Софії Київської, яку раніше пов'язували з родиною Ярослава Мудрого, хоча це не співпадає з кількістю персонажів портрета. На портреті, як і належало, справді зображено родину ктитора собору, тобто того, хто його побудував. До сьогодні від фрески збереглися значні фрагменти – чотири постаті на південній стіні, дві на північній і два невеликі фрагменти на кутових рештках західної. Уже на поч. XX ст., після виявлення ескізу фрески, виконаної в 1651 р. голландським художником А. ван Вестерфельдом, її визначили, як родинний портрет Ярослава Мудрого, оскільки літопис «Повість временних літ» називає його засновником Софійського собору в 1037 р. Але введений нами в науку висновок, що насправді собор – пам'ятка доби не Ярослава, а його батька Володимира, дає змогу по-іншому поглянути на княжий портрет у Софії. Адже графіті на фресках свідчать, що собор був побудований і розписаний уже в др. десятилітті XI ст., коли діти Ярослава ще не народилися.

З огляду на більш раннє датування собору й безсумнівний царський статус зображених на портреті князя та княгині, я запропонувала власну атрибуцію цієї фрески. Мою увагу вже давно привернув той важливий факт, що вона відображає цілком певний церковний обряд, а саме – чин освячення храму родиною Володимира Великого, що символізує хрещення ним Русі, а відтак його рівність апостолам. Таке розуміння княжого портрета дало вивчення фрески в контексті середньовічної обрядності, передусім літургії, на що раніше не звертали увагу. Фреску вивчали лише в заангажованому літописними даними та історіографічною традицією історико-мистецтвознавчому аспекті. Тому літургійному аспектові вивчення княжого портрета я приділила значну увагу, що дозволило дійти нових висновків, які виходять за межі позитивістської науки XIX–XX ст.

Крім візантійських Євхологіїв (Требників або Молитвословів), особливу увагу я звернула на Требник Петра Могили, оскільки високоосвічений митрополит бачив, вивчав, розумів і належним чином реставрував княжий портрет у Софії Київській ще до його поновлення в сер. XIX ст. Тоді реставратори Ф. Солнцева виявили й розкрили лише південну половину фрески і, не розуміючи її, перетворили на нібито «притаманну» цьому храму в давнину заголовну суто релігійну композицію «Святі Софія, Віра, Надія і Любов». Насправді це світський княжий портрет, що добре розумів Петро Могила, який побачив у ньому обряд закладин собору в 1011 р. «на полі поза містом» Володимиром і завершення його Ярославом. Могила зафіксував цю дату у своєму ктиторському написі на підкупольних арках, який починався словами: «Нача здатися сей Премудрости Божія храм в літо 1011»[41].

Княжий портрет у Софії Київській є складним синтезом літургійного та історичного, священного та мирського, реалістичного та символічного, він дійсно «жива ікона». Цю унікальну монументальну інсталяцію сприймали як єдине динамічне ціле з багатофігурними сюжетами й ликами святих у монументальному живописі собору. Більше того, портрет як сакральна просторова ікона є осердям усього нового світу Русі. З'ясувати зміст цієї грандіозної композиції, як і всіх інших сюжетів, дали змогу численні відомі праці з вивчення східнохристиянської літургії[42]. Сьогодні в такому аспекті досліджують й інші хра-

[39] Нікітенко Н. Василій II і Софія Київська. Київ, 2024. С. 17–21.
[40] Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого… С. 422–431.
[41] Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. Київ, 2015. С. 30–34.
[42] Див.: О чине освящения храма. Санкт-Петербург, 1858. 62 с.; Мансветов И. Церковный устав (Типик), его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви. Москва, 1888; Лебедев П. Наука о богослужении Православной Церкви. Москва, 1890. Ч. 1–2. 166 с.; Дмитриевский А. Древнейшие патриаршие Типиконы Святогробской Иерусалимской и Великой Константинопольской Церкви: критико-библиографическое исследование. Киев, 1907. 352 с.; Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. Киев, 1910. Вып. 1. 491 с.; Голубцов А. Из чтений по церковной археологии и литургике: Литургика. Сергиев Посад, 1918. 286 с.; Требник Петра Могили. Перевидання з оригіналу 1646 р. / Упор. А. Жуковський. Канберра–Мюнхен–Париж, 1988. Ч. 2; Чин освящения храма и положения святых мощей в византийских Евхо-

мові комплекси візантійського світу як унікальні історико-культурні та мистецькі феномени[43].

Можемо з повним правом говорити про містичне та історичне підґрунтя портрета, яке вводило його у вічність і водночас у реальну київську дійсність. Потрійні арки над центром портрета (на хорах) і під ним (у центральній наві), у яких тріумфально «являлося» народу княже подружжя, змушують згадати «арки уславлення» візантійського церемоніалу. У центральну арку наоса Св. Софії вносили хрест Константина, обабіч якого, на тлі бічних арок, зупинялися під час входу в храм князь і княгиня – «нові Константин і Єлена». Зображення реального обряду заснування Софійського собору в 1011 р. за Володимира та Анни було зримим символом їхньої священної місії як «апостолів Русі».

Портрет узагальнено ілюструє повний чин обряду на створення храму, від його заснування до Великого входу у вівтар для здійснення першої літургії. Чин на заснування храму – це лише початок його освячення. Головна складова обряду освячення храму – хресний хід за мощами святих у сусідню з цим храмом церкву. Цим перенесенням мощів Церква намагалася показати спадкоємність і вічність християнських ідеалів, тому мощі переносили в нові храми з більш давніх і перших. В урочистих випадках християнські святощі, зокрема й Святі Дари, – євхаристичні хліб і вино при Великому вході – вносили в особливих посудинах, що називалися в Русі єрусалимами або сіонами (з XVII ст.). Вони були моделями церков і відображали реальні риси архітектури свого часу. Важливо, що модель у руці князя досить точно передає риси архітектури п'ятикупольної Десятинної церкви як першого храму, на престолі якого були освячені Святі Дари для перенесення їх у Софію.

Архітектура й монументальний живопис Софії органічно співвідносили з реальним життям – це альфа та омега середньовічного храмобудівництва. На моє переконання, у центрі фрески-портрета ніяк не міг бути представлений образ Христа, наявний в усіх гіпотетичних реконструкціях учених, адже якраз над центром портрета, на західних хорах, перебував під час відправ князь. Христа не могли зобразити під ногами князя, який сприймав себе Його рабом. На мою думку, у центрі фрески була велика мармурова панель – символ вівтаря. Над нею, у шиферний парапет західних хорів, було вмонтовано круглу зелену яшму, що згадували іноземні мандрівники Мартин Груневег й Еріх Лясота, які відвідали собор наприкінці XVII ст. Зараз бачимо цю плиту з круглим отвором для яшми в огорожі північних хорів, куди її перенесли під час перебудови центрального нефу на рубежі XVII–XVIII ст. У Біблії зелена яшма – світило Небесного Єрусалиму як символ Христа (Об. 21:11), адже сам собор є зримим образом Града Божого[44].

Варто враховувати безперечну ініціативу принцеси Анни та її константинопольського оточення, які склали ядро культурної еліти при київському дворі. Вважаю, що ця очолена Анною еліта принесла із собою в Київ сакральний константинопольський прототип, адже будь-які нововведення порушували канони. Хоча тут цей прототип був втілений за каноном, але потлумачений по-своєму, бо в Софійському соборі було створено власний сакральний простір, який відтворив візантійський взірець на київському ґрунті[45]. Виявляється, аналогічна панель була розміщена в X ст. у такому ж місці, під західними хорами, над імператорським входом у Софії Константинопольській. Панель, що збереглася в ній донині, несе в собі розроблену за Македонської династії провідну сакральну ідею царського входу в головний храм держави. Кольоровий мармур відтворює тут образ святого престолу, до якого рухається від входу до вівтаря василевс (цар): два величезних хрести фланкують символічний вівтар із завісою та хрестом у ківорії й чотирма медальйонами по кутах – символами євангелістів.

Чи не найбільш важливим у такому прочитанні княжого портрета в Софії Київській для мене є те, що він нерозривно пов'язаний з очільним посвятним написом собору над мозаїчною Богоматір'ю Орантою в головному вівтарі. Оранта стоїть у вічній молитві перед Христом Пантократором, зображеним у мозаїці в центральному куполі й їхня нерозривна двоєдність складає колосальний храмовий образ собору. Великий напис над Орантою, розміщений навпроти портрета, цитує слова псалму: «Бог серед нього – нехай не хи-

логиях XI в. / Пер., предисл. и коммент. М. Желтова. Москва, 2000. С. 111–126; Никольский К. Руководство к изучению богослужения Православной Церкви. Киев, 2005. 127 с.

[43] Византийский мир. Храмовая архитектура и живопись. Москва: Белый город, 2006. 528 с.; Пространственные иконы. Текстуальное и перформативное. Материалы Международного симпозиума / Ред.-сост. А. Лидов. Москва: Индрик, 2009. 184 с.

[44] Никитенко Н. София Киевская как образ новообращенной Руси (концепция «нового Иерусалима» в монументальном комплексе собора). *Византийский временник*. 1994. Т. 55 (80). Ч. 1. С. 169–175; Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого… С. 247–279.

[45] Пор.: Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси / Ред.-сост. А. Лидов. Москва: Индрик, 2006. 764 с.

тається. Бог поможе йому, коли ранок настане» (Пс. 45, 6). Напис над Орантою виразно асоціюється з Софійським собором як осердям християнського Києва – «нового Єрусалима» княжої Русі[46]. Володимир несе на престол собору літургійний Єрусалим у вигляді моделі Десятинної церкви як ecclesia matrix, тобто «материнської церкви». Модель, яка вочевидь існувала в дійсності, образно втілювала ідею новонаверненої Русі, яку князь вів до вівтаря Спасіння, бо ім'я Єрусалима символізує Церкву, що вірить у Христа. Як сказано вище, модель передає дійсний архітектурний вигляд Десятинної церкви, як її реконструюють дослідники за рештками фундаментів: акцентовано зсунене до сходу п'ятикупольне ядро, тривівтарність, один ряд відкритих високих бічних галерей, відсутність на західному фасаді сходових веж, натомість наявність там двох входів – великого центрального й меншого в південно-західну капелу (хрещальню). Маємо унікальне зображення архітектурного образу Десятинної церкви, про який так довго й гостро дискутують учені.

Єрусалим у руці Володимира є образним символом Церкви Христової (християнської Русі), яку князь – «новий Мойсей» (так звеличували в давні часи Володимира) веде до вівтаря Св. Софії Премудрості Божої. Важливо, що напис над Орантою є молитвою чину на освячення храму, яку промовляють тоді, коли закладають його підвалини й над його наріжним каменем, де буде влаштовано престол, ставлять хрест. На портреті ілюстровано церемонію освячення храму від його закладин (освячення фундаментів) до Великого входу зі Святими Дарами у вівтар, що символізує хрещення Русі. До речі, саме ці моменти акцентовані мозаїками вівтаря Софії. У середньовічному мистецтві та літературі, згідно з законом цілісності зображення, дію зображували повністю, від початку до кінця, тому в сюжеті фіксували лише головне, суттєве. Усяку тривалу дію схематизували й ущільнювали, причому реалістичне й символічне не розмежовували, чим надавали зображенню позачасовий сакральний характер[47].

У портреті, як і в зображеннях святих, зримо проглядає доба Володимира Хрестителя. Парадигмі Володимирового хрещення відповідає весь живописний ансамбль собору та образний лад фрески, яка містить у собі портрети родини Київського князя Володимира Великого й візантійської принцеси Анни Порфірородної, їх синів і дочок як чинних «апостолів Русі»[48]. Мій підхід до тлумачення цієї фрески викликав жвавий інтерес й отримав міжнародний резонанс[49]. Заповідником півтора десятиліття тому, у рік тисячоліття Софії в її експозиції було розміщено меморіальний напис із визнаною ЮНЕСКО датою її заснування в 1011 р. У соборі також можна ознайомитися з гіпотетичною реконструкцією княжого портрета, яку я запропонувала. Вона розміщена безпосередньо під оригіналом.

Таким чином, простежені в статті унікальні свідчення стінопису Софії Київської надійно підтверджують висновок про її виникнення за часів правління Володимира Великого, який укупі зі своєю дружиною Анною Порфірородною був замовником цього храму та його розписів. У статті предметно показано, що аналіз даних писемних джерел, розуміння архітектурних та стінописних особливостей Софії Київської, атрибуція її фресок з урахуванням важливих літургійних моментів, залучення та коректне прочитання графіті для визначення сюжетів – взаємопов'язані питання. Комплексне вивчення цієї пам'ятки як унікального історичного джерела стало можливим завдяки сучасному каузальному підходу, який потребує чіткого розуміння загальних особливостей тієї доби та конкретної історичної ситуації, ретельного вивчення подій та врахування людського чинника й світоглядних аспектів, які викликали до життя досліджувані в статті феномени. Чільний із них – це виразний образ влади, що рельєфно простежується в усьому ідейному задумі Софії Київської та формує чітке уявлення про її ктиторів – великокняжого подружжя Володимира Великого та Анни Порфірородної. Вони постають у настінному живописі собору як рівноапостольні хрестителі Русі та будівничі Софійського собору. Це була мудро й віртуозно вирішена в контексті східнохристиянської традиції актуальна, вельми потужна заявка уособленої Володимиром і Анною київської влади на її канонізацію. У цьому було зацікавлене все місцеве суспільство, бо такий статус правителів Київської держави надихав і звеличував її народ-неофіт.

---

[46] Акентьев К. Мозаики Киевской Св. Софии и «Слово» митрополита Илариона в византийском литургическом контексте. *Византинороссика.* Київ, 1995. Т. 1: Литургия, архитектура и искусство византийского мира. С. 75–94; Аверинцев С. До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської. Київ: Вид-й дім «Києво-Могилянська академія», 2004.

[47] Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. С. 180–201.

[48] Никитенко Н. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора. *Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1986 г.* Ленинград, 1987. С. 237–244; Никитенко Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. Київ, 1999. С. 49.

[49] Kämpfer F. Neue Ergebnisse und neue Probleme bei der Erfoschung der profanen Fresken in der Kiever Sophienkirche. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. 40. 1992. H. 1. S. 76–94.

ДОДАТОК



1. Південно-західний компартимент нефу дияконника Софії Київської.



2. Св. цариця Єлена. Фреска на стовпі південно-західного компартимента нефу дияконника Софії Київської. Близько 1018 р.



3. Західна стіна південно-західного торцевого компартимента нефу дияконника Софії Київської. Фрескові зображення святих жінок. Близько 1018 р.



4. Святі жінки на південній стіні торцевого західного компартимента нефа Михайлівського вівтаря. Близько 1018 р.

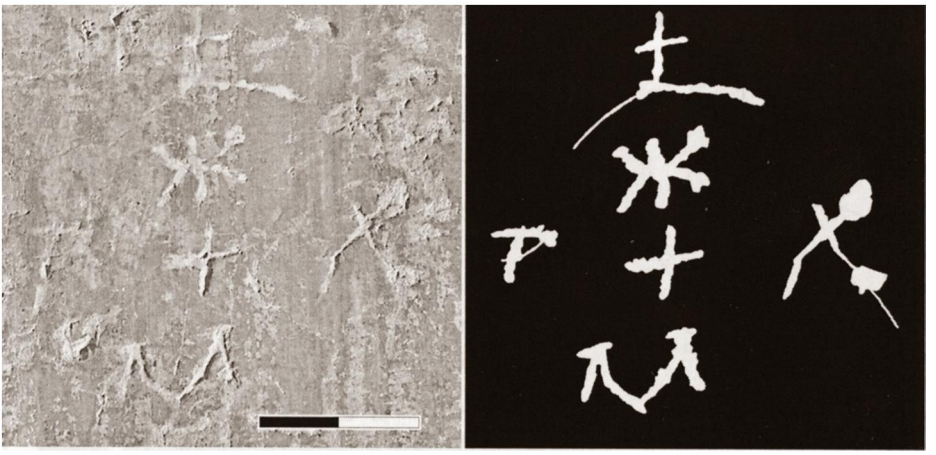

5. Давнє графіті-монограма на південній стіні західного компартимента нефа Михайлівського вівтаря. Фото і прорис В. Корнієнка.



6. Княжий портрет у Софії Київській. Південна частина. Фреска центрального нефа. Близько 1018 р.

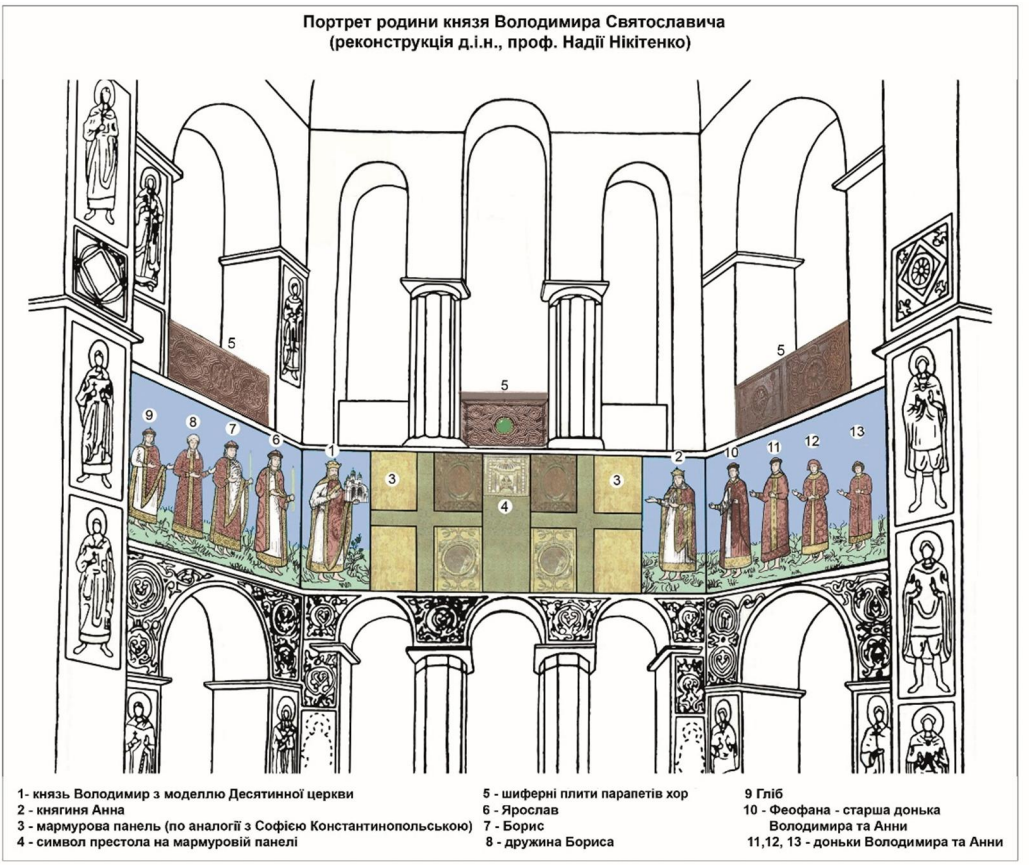

7. Княжий портрет у Софії Київській. Реконструкція Н. Нікітенко.

References

Akentev, K. (Ed.). (1995). Mozayky Kyevskoi Sv. Sofyy y «Slovo» mytropolyta Ylaryona v vyzantyiskom lyturhycheskom kontekste [Mosaics of Kyiv St Sophia and the «Word» of Metropolitan Hilarion in the Byzantine liturgical context]. Moscow, Russia.

Averyntsev, S. (2004). Do ziasuvannia smyslu napysu nad konkhoiu tsentralnoi apsydy Sofii Kyivskoi [To clarify the meaning of the inscription above the conch of the central apse of St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Dmytryevskyi, A. (1907). Drevneishye patryarshye Typykonы Sviatohrobskoi Yerusalymskoi y Velykoi Konstantynopolskoi tserkvy: krytyko-byblyohrafycheskoe yssledovanye [The oldest patriarchal Typikons of the Holy Tomb Church in Jerusalem and the Great Church of Constantinople: a critical bibliographic study]. Kyiv, Ukraine.

Herasymenko, N., Zakharova, A., Sarabianov, V. (2009). Yzobrazhenyia sviatыkh vo freskakh Sofyy Kyevskoi. Zapadnoe prostranstvo osnovnoho obъema pod khoramy [Depictions of saints in the frescoes of St Sophia cathedral in Kyiv. The western space of the main volume beneath the choir]. *Yskusstvo Khrystyanskoho myra – The art of Christian world, 11*, P. 221–237.

Holubtsov, A. (1918). Yz chtenyi po tserkovnoi arkheolohyy y lyturhyke: Lyturhyka [From readings on church archaeology and liturgy: Liturgy]. Sergiev Posad, Russia.

Kämpfer, F. (1992). Neue Ergebnisse und neue Probleme bei der Erfoschung der profanen Fresken in der Kiever Sophienkirche [New findings and new problems in the research on the secular frescoes in St Sophia's church in Kyiv]. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas – Yearbooks for the history of Eastern Europe, 40, 1*, P. 76–94.

Kornienko, V. (2015). Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – poch. XVIII st.) [Case of graphite from Sophia of Kiev (11th – the beginning of the 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Kvylydze, N. (2009). Elena Ravnoapostolnaia. Pravoslavnaia эntsyklopedyia [Elena, Equal to the Apostles. Orthodox encyclopedia]. Moscow, Russia.

Lazarev, V. (1960). Mozayky Sofyy Kyevskoi [Mosaics of St Sophia of Kyiv]. Moscow, Russia.

Lebedev, P. (1890). Nauka o bohosluzhenyy pravoslavnoi tserkvy [The science of Orthodox Church worship]. Moscow, Russia.

Lydov, A. (Ed.-comp.). (2006). Yerotopyia. Sozdanye sakralnыkh prostranstv v Vyzantyy y Drevnei Rusy [Hierotopy. The creation of sacred spaces in Byzantium and Ancient Rus]. Moscow, Russia.

Lydov, A. (Ed.-comp.). (2009). Prostranstvennыe ykonы. Tekstualnoe y performatyvnoe [Spatial icons. Textual and performative]. Moscow, Russia.

Mansvetov, Y. (1888). Tserkovnыi ustav (Typyk), eho obrazovanye y sudba v Hrecheskoi y Russkoi Tserkvy [Church statutes (Typikon), their formation and fate in the Greek and Russian Churches]. Moscow, Russia.

Marchenko, M. (Trans.). (2018). Blok M. Apolohiia istorii abo remeslo istoryka [Blok M. Apology of history or the craft of the historian]. Kyiv, Ukraine.

Nykolskyi, K. (2005). Rukovodstvo k yzuchenyiu bohosluzhenyia pravoslavnoi tserkvy [Guide to studying the worship of the Orthodox Church]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (1987). K ykonohrafycheskoi prohramme odnofyhurnыkh fresok Sofyiskoho sobora v Kyeve [On the iconographic program of the single-figure frescoes of St Sophia of Kyiv]. *Vyzantyiskyi Vremennyk – Byzantine Chronicle, 48*, P. 101–107.

Nykytenko, N. (1987). Kniazheskyi hruppovoi portret v Sofyy Kyevskoi y vremia sozdanyia sobora. Pamiatnyky kulturы: Novыe otkrыtyia. Ezhehodnyk 1986 h. [The princely group portrait in St Sophia of Kyiv and the time of the cathedral's construction. Cultural monuments: New discoveries. 1986 yearbook]. Leningrad, Russia.

Nykytenko, N. (1994). Sofyia Kyevskaia kak obraz novoobrashchennoi Rusy (kontseptsyia «novoho Yerusalyma» v monumentalnom komplekse sobora) [Sophia of Kiev as an image of newly converted Rus (the concept of the "New Jerusalem" in the monumental complex of the cathedral)]. *Vyzantyiskyi vremennyk – Byzantine chronicle, 55 (80), 1*, P. 169–175.

Nykytenko, N. (1999). Rus y Vyzantyia v monumentalnom komplekse Sofyy Kyevskoi: Ystorycheskaia problematyka [Rus' and Byzantium in the monumental complex of St Sophia of Kyiv: Historical issues]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2003). Sviata Sofiia Kyivska: istoriia v mystetstvi [St Sophia of Kyiv: history in art]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2015). Baroko Sofii Kyivskoi [Baroque of St Sophia of Kiev]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2017). Svitski fresky Sofii Kyivskoi. Taiemnychyi kod istorii [Secular frescoes of St Sofia of Kyiv. The secret code of history]. Kharkiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2017). Vid Tsarhoroda do Kyieva [From Constantinople to Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2019–2020). Sofiia Kyivska u Khronitsi Titmara Merzeburzkoho [St Sophia of Kyiv in the Chronicle of Titmar of Merseburg]. *Ucrainica Mediaevalia – Ukrainian Medieval, 2/3*, P. 37–52.

Nykytenko, N. (2021). Pro pervynne prysviachennia vivtariv Sofii Kyivskoi [About the initial consecration of the altars of St Sophia of Kyiv]. *Ucrainica Mediaevalia – Ukrainian Medieval, 4*, P. 75–77.

Nykytenko, N. (2022). Sofiia Kyivska Volodymyra Velykoho [St Sophia of Kiev of Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2024). Vasylii II i Sofiia Kyivska [Basil II and St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N. (2025). «Slovo» mytropolyta Ilariona i Sofiia Kyivska – chasovyi i prohramnyi vzaiemozviazok ["Word" of Metropolitan Hilarion and Sophia of Kyiv – temporal and programmatic interaction]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 3*, P. 59–70.

Nykytenko, N., Kornyenko, V. (2012). Drevneishye hrafyty Sofyy Kyevskoi y vremia ee sozdanyia [The oldest graffiti in St Sofia of Kyiv and when it was created]. Kyiv, Ukraine.

Nykytenko, N., Kornyenko, V. (2014). Sobor sviatыkh Sofyy Kyevskoi [Cathedral of Saint Sophia of Kiev]. Kyiv, Ukraine.

Sarabianov, V. (2011). Relykvyy y obrazы sviatыkh v sakralnom prostranstve Sofyy Kyevskoi. Prostranstvennыe ykonы. Performatyvnoe v Vyzantyy y Drevnei Rusy [Relics and images of saints in the sacred space of Sophia of Kyiv. Spatial icons. Performative in Byzantium and Ancient Rus]. Moscow, Russia.

Shmeman, A., protopresbyter. (1996). Vvedenye v lyturhycheskoe bohoslovye [Introduction to liturgical theology]. Paris–Moscow, France–Russia.

Skaballanovych, M. (1910). Tolkovыi Typykon. Obъiasnytelnoe yzlozhenye Typykona s ystorycheskym vvedenyem [Explanatory Typikon. An explanatory exposition of the Typikon with a historical introduction]. Kyiv, Ukraine.

Tytmar Merzeburhskyi. (2005). Khronyka [Chronicle]. Moscow, Russia.

Velmans, T., Korach, V., Shuput, M. (2006). Vyzantyiskyi myr. Khramovaia arkhytektura y zhyvopys [The Byzantine world. Church architecture and painting]. Moscow, Russia.

Zheltov, M. (Trans.). (2000). Chyn osviashchenyia khrama y polozhenyia sviatыkh moshchei v vyzantyiskykh Evkholohyiakh XI v. [The rite of consecration of the temple and the position of holy relics in the Byzantine Euchologies of the 11th c.]. Moscow, Russia.

Zholyve-Levy, K. (1988). Obraz vlasty v yskusstve эpokhy Makedonskoi dynastyy (867–1056) [The image of power in the art of the Macedonian dynasty (867–1056)]. *Vyzantyiskyi Vremennyk – Byzantine Chronicle, 49*, P. 143–161.

Zhukovskyi, A. (Comp.). (1988). Trebnyk Petra Mohyly. Perevydannia z oryhinalu 1646 r. [Trebnik by Petro Mohyla. Reprint of the original edition from 1646]. Canberra–Munich–Paris, Australia–Germany–France.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут "Свята Софія"» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department Institute "St Sophia" of the National reserve "Sophia Kyivska", honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E mail: nadinik@ukr.net

Дата подання: 12 грудня 2025 р.
Дата затвердження до друку: 20 червня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. Рівноапостольні святі та княжий портрет у Софії Київській: образ влади. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 5–22. DOI: 10.58407/litopis.260401.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2026). Rivnoapostolni sviati ta kniazhyi portret u Sofii Kyivskii: Obraz vlady [Equal-to-the-Apostles Saints and the princely portrait in St Sophia of Kyiv: the image of power]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* P. 5–22. DOI: 10.58407/litopis.260401.

УДК 94(477)«10/11»(092)

Єгор Брайлян

●

ГІТА ВЕССЕКСЬКА – АНГЛІЙСЬКА ПРИНЦЕСА ТА ПЕРША ДРУЖИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

●

GYTHA OF WESSEX – ENGLISH PRINCESS AND THE FIRST WIFE OF VOLODYMYR MONOMACH

DOI: 10.58407/litopis.260402
© Є. Брайлян, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9007-135X

Мета статті *– проаналізувати біографію Гіти (Гіди) Вессекської, виходячи з праць новітньої української, британської, канадської та американської історіографії про історію Англії XI ст., а також династичних зв'язків між Руссю та англосаксонськими королівствами у середні віки.* ***Дослідницькі методи:*** *глобальна історія, історія емоцій, ретроспективний метод.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в тому, щоб охарактеризувати перспективні напрями досліджень з цієї теми у контексті України в європейській історії. Залишається багато дискусійних питань щодо біографії Гіти Вессекської: наприклад, не збереглося її зображення, проте є декілька реконструкцій обличчя.*

Гіта Вессекська була донькою останнього англосаксонського короля Гарольда II Годвінсона. Після норманського завоювання та битви під Гастінгсом у жовтні 1066 р., де й загинув Гарольд II, Гіта виїздить до Фландрії, переховуючись у родичів. Згодом вона переїздить до Данії, а потім стає першою дружиною Володимира Мономаха. Гіту можна розглядати у трьох концептуальних вимірах: представниця аристократичного роду англосаксів, елемент династичних зв'язків у середньовічній Європі та жінка з нетиповою стратегією виживання за умов початку норманського періоду в історії Англії.

Про Гіту майже нічого не згадували ні англосаксонські, ні руські джерела. Вона фігурує в скандинавських сагах як «дружина Вальдемара з Русі». Відтак існує перспектива в порівняльному дослідженні шляхів життєвого розвитку представників династії Годвінсонів. Варто поглянути на англосаксонський період в історії Англії у контексті мережування аристократичних родів за умов протистояння з норманами.

Нинішня фінансова, військова та гуманітарна допомога Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії для України є важливим фактором посилення вивчення історії українсько-британських відносин, які мають витоками династичні зв'язки середньовіччя.

Ключові слова: *історія Англії, Володимир Мономах, Гіта Вессекська, англосакси, середні віки, династичні зв'язки, феодалізм.*

●

The aim of the article *is to analyse the biography of Gytha (Gyda) of Wessex, drawing on recent Ukrainian, British, Canadian and American historiographical works on the history of 11th c. England, as well as the dynastic links between Rus and the Anglo-Saxon kingdoms in the Middle Ages.* ***Research methods:*** *global history, history of emotions, retrospective method.* ***The scientific novelty*** *of the article lies in identifying promising areas of research on this topic within the context of Ukraine's place in European history. Many questions regarding the biography of Gytha of Wessex remain open to debate; for example, no portrait of her has survived, though there are several reconstructions of what her face might have looked like.*

Gytha of Wessex was the daughter of the last Anglo-Saxon king, Harold II Godwinson. Following the Norman conquest and the Battle of Hastings in October 1066, where Harold II was killed, Gita fled to Flanders, taking refuge with relatives. She later moved to Denmark and subsequently became the first wife of Volodymyr Monomakh. Gytha can be viewed in three conceptual dimensions: as a representative of an Anglo-Saxon aristocratic family, as a link in the dynastic networks of medieval Europe, and as a woman with an unconventional survival strategy amidst the onset of the Norman period in English history.

Neither Anglo-Saxon nor Rus sources mention Gytha at all. She appears in the Scandinavian sagas as "the wife of Valdemar of Rus". Consequently, there is scope for a comparative study of the life trajectories of members of the Godwinson dynasty. It is worth examining the Anglo-Saxon period in English history in the context of the networking of aristocratic families amidst the conflict with Normans.

The current financial, military and humanitarian aid provided by the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to Ukraine is an important factor in intensifying the study of the history of Ukrainian-British relations, which have their roots in the dynastic ties of the Middle Ages.

Keywords: *history of England, Volodymyr Monomakh, Gytha of Wessex, Anglo-Saxons, Middle Ages, dynastic ties, feudalism.*

Події російсько-української війни, яка триває від 2014 р., безпосередньо вплинули на переосмислення середньовічної історії України та Європи. Це стосується, зокрема, методологічних і концептуальних моментів, наприклад постання та розвитку глобальної історії середніх віків, розгляду історії України як частини європейського минулого, а також використання історії династичних зв'язків у публічній та культурній дипломатії. Водночас активізувалося дослідження історії Русі в її міжнародному вимірі.

Міністр закордонних справ Норвегії Еспен Барт Ейде під час свого візиту до України в січні 2026 р. був присутній на відкритті пам'ятника конунгу Торальду. Церемонія відкриття відбулася спільно з міністром закордонних справ України Андрієм Сибігою у Витачеві (Київська обл.)[1], де тисячу років тому загинув норвезький конунг Торальд. Нагадування про зв'язки між Україною та країнами Північної Європи є важливим, адже після 2022 р. посилився інтерес західних країн загалом до переосмислення історії України. Подібне стосується й політичних та династичних зв'язків Русі з Британією в добу середньовіччя[2].

Саме тому дослідження життя Гіти Вессекської є актуальною темою, враховуючи контекст новітніх українсько-британських відносин і потребу детальнішого аналізу життя англійської принцеси, яка стала частиною історії Русі. Зрозуміло, що питанням династичних зв'язків у середньовічній Європі було присвячено низку праць. Наше ж завдання полягає в аналізі концептуального підґрунтя для майбутньої біографічної студії про Гіту Вессекську з перспективою проєктів із публічної та культурної дипломатії.

Дослідженню життя Гіти Уессекської присвятив декілька наукових статей історик, археолог, кандидат історичних наук, заступник генерального директора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» О. Колибенко[3]. Він зосереджується на вивченні питання історичного краєзнавства Переяслава та Переяславщини. Оскільки до того як стати великим князем київським у 1113 р., Володимир Мономах правив у Переяславській землі, цілком логічно, що в Переяславі жила разом із чоловіком і Гіта Вессекська. Володимир Мономах народився у Переяславі й провів там свої молоді роки, адже там князював – згідно із заповітом Ярослава Мудрого – його батько Всеволод, великий князь київський (1078–1093).

Український історик, дослідник історії консервативної думки в Україні, який тривалий час викладав курс історії України в європейському контексті, доктор історичних наук, професор Київського національного лінгвістичного університету Ю. Терещенко теж писав про Гіту Вессекську. У його праці про історичні зв'язки України та Європи від пізньої античності до поч. XIX ст. окремо згадується про династичні зв'язки в середньовічній Європі[4].

Історик, кандидат історичних наук, дослідник історії Русі А. Плахонін написав статтю про Гіту Вессекську до «Енциклопедії історії України»[5], а також згадав про неї в контексті династичних зв'язків XI ст. у науково-популярній праці[6] 10-томної серії «Історія без цензури» від громадського просвітницького проєкту «LIKBEZ. Історичний фронт». Важливо наголосити на тому, що популяризація знань про історію династичних зв'язків є вагомим інструментом формування українських наративів про минуле на противагу маніпуляціям російської пропаганди.

У 2016 р. М. Гаврилишин захистила кандидатську дисертацію в Львівському національному університеті імені І. Франка про династичні зв'язки британських родів з Рюри-

[1] Допис користувача: Andrij Sybiha. *Facebook*. 2026. 6 жовтня. URL: https://www.facebook.com/share/p/1AieeV58dP/?mibextid=wwXIfr.

[2] Raffensperger C. Runaway Rulers: Marriage, Power, and Building a Wider Medieval Europe. *Royal Studies Journal*. 2021. № 8. P. 58.

[3] Колибенко О., Колибенко О. Гіта, «Юрієва мати» та «княгиня Володимирова»: матримоніальні стосунки Переяславського та Київського князя Володимира Мономаха. *Історія науки і біографістика.* 2022. № 3. С. 186–200; Їх же. Три шлюби Володимира Мономаха: хронологія, персоналії, обставини. *Людина в історії краю: Переяславщина*: матеріали круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті», м. Переяслав, 13 жовт. 2021 р. / Упоряд.: Т. Нагайко, О. Горбовий. Переяслав–Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2021. С. 68–75.

[4] Терещенко Ю. Україна та Європа: нарис історії від найдавніших часів до початку XIX ст. Київ: Темпора, 2024. 892 с.

[5] Плахонін А. Гіда. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 688 с.: іл.

[6] Горобець В., Волощук М., Плахонін А., Черкас Б., Галушко К. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.

ковичами у IX–XI ст.[7] Натепер це чи не єдина синтеза, присвячена суто британо-руським відносинам у добу розвиненого середньовіччя.

Словенський історик М. Дімнік (1941–2020), який працював в Університеті Торонто, досліджував генезу феодальної роздробленості на Русі та династію Святославичів[8], яка правила Чернігівським князівством. Володимир Мономах свого часу був князем не лише в Переяславі (1094–1113), але й у Чернігові (1078–1094). Відтак чернігівський локальний контекст також важливий для дослідження біографії Гіти Вессекської.

Окремо варто згадати праці американського медієвіста К. Раффенспергера, доктора філософії з історії, професора з Університету Віттенберга, про міжнародні відносини Русі та династичні зв'язки у середньовічній Європі[9].

Як зазначила канадська медієвістка з Університету Ніагари Т. Заяц у енциклопедичній статті про Гіту Вессекську для «Оксфордського словника національної біографії»[10], нині бракує англомовних досліджень про її життя. Щоправда, її життєпис аналізують, використовуючи загальні праці про Вессекс, англосаксонський період в історії Англії та династичні шлюби. Ключовим джерелом біографії Гіти Вессекської залишаються скандинавські саги.

Вивчення історії династичних зв'язків доби середньовіччя неможливе без картографічного матеріалу. Варто відзначити онлайн-ресурс «MAPA» Гарвардського українського наукового інституту (HURI) – «Генеалогія Русі»[11], де створено окрему карту Європи з місцями, звідки походив представник чи представниця аристократії, з якими було укладено династичний шлюб.

Точна дата народження Гіти Вессекської невідома. В історіографії наводиться 1062 р. або раніше. Вона була донькою Гарольда II Годвінсона та Едіт Лебединої Шиї (Swanneck). Гарольд і Едіт мали шлюб, який не був освячений Церквою. Гіта була однією з п'яти дітей королівської родини, де також були сестра Гюннхільда і брати Магнус, Едмунд та Гудвін[12]. Едіт була аристократкою, а Гарольд – сином ерла Вессекського Годвіна, впливового англійського лорда. Дружина Годвіна, Гіта Торкельсдоттір, була сестрою Ульфа Торгільсона. Останній одружився із сестрою Кнута Великого – Естріт[13].

Декілька слів варто сказати про регіон, звідки родом Гіта. Вессекс є історичною областю, яка розташована у центральній частині півдня Англії. До складу Вессекса входять графства Вілтшір, Гемпшир, Дорсет, Беркшир і Сомерсет[14]. За римського періоду (43–410 рр.) Вессекс був одним із центрів завоювання римськими легіонами території, де жили кельтські племена. Унаслідок взаємодії кельтського та германського елементів у топографії Вессексу збереглися сучасні назви річок, міст і сіл. У V ст. племена англів, саксів і ютів переселилися до Британських островів, внаслідок чого виникла нова етнополітична ситуація. Відтак Вессекс став одним із головних осередків розселення англосаксів.

Вессекс постав одним із ключових регіонів Англії, які протидіяли данським завойовникам у IX–X ст.[15] Цей фактор і сприяв формуванню образу цієї території як у культурі, так і в наукових дослідженнях.

Представники королівської родини Вессекса зазвичай створювали сім'ї з аристократами власної династії. Поміж іншого, шлюб був ознакою політичною лояльності та близькості до монарха. Як приклад можна навести Едуарда Сповідника, короля Англії (1042–1066), який одружився з донькою ерла Годвіна – Едіт[16].

Навесні 1066 р. Гарольд II Годвінсон, який посів англійський престол після смерті Едуарда Сповідника, одружився з Едіт із Мерсії. Цей шлюб уже вважався легітимним в очах Церкви.

---

[7] Гаврилишин М. Політичні і шлюбні зв'язки британських династій з Рюриковичами у IX–XI ст. Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. Львів, 2016. 227 с.

[8] Dimnik M. Power Politics in Kievan Rus: Vladimir Monomakh and His Dynasty, 1054–1246. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2016. 432 p.

[9] Zajac T. Gytha of Wessex [Gytha Haraldsdottir; Queen Gytha the Old]. Oxford Dictionary of National Biography. *DOI Foundation*. URL: https://doi.org/10.1093/odnb/9780198614128.013.90000380691.

[10] Raffensperger C. Kyivan Rus in Medieval Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. *DOI Foundation.* URL: https://doi.org/10.1017/9781009570022; Ibid. Reimagining Europe. Kievan Rus in the Medieval World, 988–1046. Cambridge–London: Harvard University Press, 2012; Raffensperger C. Runaway Rulers: Marriage, Power, and Building… P. 55–75; Raffensperger C., Ostrowski D. The Ruling Families of Rus: Clan, Family and Kingdom. London, 2023.

[11] Rus Genealogy. *MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. URL: https://www.gis.huri.harvard.edu/rus-genealogy.

[12] Whitehead A. Women of Power in Anglo-Saxon England. Havertown: Pen and Sword History, 2020. P. 120.

[13] Van Houts E. King Harold's Sister Gunhild (d. 1087), a Royal Exile in Flanders. *The English Historical Review.* 2023. Vol. 138. P. 3.

[14] Cook H. Wessex: A Landscape History. Oxford, 2024. P. XIV.

[15] Cunliffe B. Wessex to AD 1000. London–New York, 1993. P. 304.

[16] Bartlett R. Blood Royal. Dynastic Politics in Medieval Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. P. 13.

Через претензії Вільгельма I у вересні 1066 р. почалося норманське завоювання Англії, яке кардинальним чином змінило не лише історію Британських островів, але й усієї Західної Європи. Битва під Гастінгсом у жовтні 1066 р. стала переломним моментом в історії Англії, адже нею завершився англосаксонський період і розпочався норманський.

Брати Гіти Вессекської, як і її батько Гарольд II Годвінсон, загинули в битві під Гастінгсом. Через загрозу розправи з боку норманів Гіта з родичами виїхала за кордон, проте стратегії виживання в них відрізнялися. Гюннхільда, сестра Гіти, вела щоденник латиною, тому історики знають про обставини її життя значно більше, ніж про долю інших вигнанців[17]. Гюннхільда емігрувала до Фландрії, де й померла у Брюгге 1087 р. Вона дала обітницю не виходити заміж і присвятити своє життя служінню Богу – попри численні пропозиції від аристократів [18]. Інша частина родичів Гіти виїхала до Ірландії.

Гіта, як і Гюннхільда, переїхала до Фландрії, виховувалася в монастирі поблизу Кельна, а згодом вирушила до Данії. Американський історик Крістіан Раффенспрегер сформулював цікаву дослідницьку гіпотезу, яка полягає в тому, що постать Гіти Вессекської варто розглядати не лише з погляду династичних зв'язків Англії та Русі, але й крізь призму внутрішньоанглійського мережування. Це означає, що родина Гіти була елементом нової соціальної структури, яка склалася за англосаксів та ускладнилася після норманського завоювання.

Норманське завоювання вплинуло на життя трьох аристократичних династій: Годвінсонів (до яких належала Гіта), норманів на чолі з Вільгельмом I Завойовником і західних саксів[19]. Жінки англосаксонського походження переїхали до інших земель, зокрема на Русь, натомість представниці норманської знаті перебралися до Англії.

В історіографії тривають дискусії щодо дати укладання шлюбу між Гітою та Володимиром Мономахом, проте дослідники сходяться на думці, що орієнтовно в 1074 р. Гіта стала дружиною майбутнього князя. Вона перебувала тоді в Данії, де королем був її родич Свен Естрідсен. Саме данський монарх уможливив шлюб Володимира Всеволодовича і Гіти[20]. Переяславські дослідники Олександр та Олена Колибенки вважають, що укладання шлюбу відбулося на початку квітня 1074 р. – на Великдень[21].

На момент одруження з Гітою Мономах князював у Смоленську та вже мав певний бойовий досвід боротьби з половцями. Шлюб між Володимиром Мономахом – представником династії Рюриковичів – і Гітою Вессекською, англійською принцесою, вважався рівним, оскільки він об'єднував представників вищої європейської аристократії. Доречно нагадати, що матір'ю Володимира Всеволодовича була грецька принцеса, донька імператора Візантії Константина IX Мономаха[22].

Враховуючи обставини норманського завоювання Англії, Гіта не мала посагу та не могла забезпечити своєму чоловікові нові земельні володіння. Водночас не можна стверджувати, що шлюби в середньовічній Європі укладали винятково заради додаткового політичного впливу чи уникнення конфліктів між родинами. Не виключені й романтичні почуття, проте про них засвідчують радше літературні твори, ніж суворі історичні джерела. Це перспективна тема для досліджень у межах методологічного підходу «історія емоцій».

Окремою темою є середньовічні весільні подорожі, адже після погодження шлюбу між представниками різних династій виникала потреба перевезти посаг та слуг[23]. Для швидшого транспортування переважно використовували річки.

Важливо також наголосити на впливі християнства і процесів християнізації як на англосаксів, так і на русичів. Останніми роками британські історики звернули увагу на цікавий документ «Be wifmannes beweddunge», який датується кінцем X – початком XI ст. У ньому зафіксовано юридичні, соціальні та етичні норми укладання шлюбу в Англії пізнього англосаксонського періоду[24].

Цікавий факт – жоден король Англії протягом 1066–1464 рр. не взяв собі за дружину англійку. Як приклад можна навести Генріха II (короля Англії у 1152–1189 рр.), чиєю дружиною стала Елеонора Аквітанська. Цей шлюб заклав підґрунтя для династичних претензій Англії на французький престол, що згодом призвело до Столітньої війни1337–1453 рр.

---

[17] Houts van E. King Harold's Sister… P. 2.
[18] Ibid. P. 16.
[19] Tyler E. England in Europe. English Royal Women and Literary Patronage, c. 1000-c. 1150. Toronto–Buffalo–London, 2017. P. 260.
[20] Raffensperger C. Reimagining Europe… P. 49.
[21] Колибенко О., Колибенко О. Гіта, «Юрієва мати» та «Княгиня володимирова»… С. 196.
[22] Raffensperger C., Ostrowski D. The Ruling Families of Rus… P. 69.; Ричка В. Спадщина Володимира Мономаха. *Український історичний журнал.* 2013. № 3. С. 104.
[23] Pastrnak P. Dynasty in Motion: Wedding Journeys in Late Medieval and Early Modern Europe. London–New York, 2024. P. 31.
[24] Cardwell S. Be wifmannes beweddunge: Betrothals and Weddings in Anglo-Saxon England. *Anglo-Saxon England.* 2020. Vol. 49. P. 85.

У випадку з Гітою Вессекською ситуація була зовсім іншою. Цей шлюб був потрібен радше Володимиру, ніж Гіті. Водночас союз Гіти і Володимира можна розглядати в контексті посилення Данії та Русі як економічних гравців на Балтійському морі[25]. Середина та друга половина XI ст. характеризуються збереженням впливових позицій Данії і водночас початком періоду роздробленості на Русі.

Гіта Вессекська народила Володимиру Мономаху п'ятеро дітей. Первістком був Мстислав, охрещений під іменем Феодор, який через походження матері з англійського королівського дому отримав також родове ім'я Гаральд[26]. Завважимо, що жодне з імен трьох дружин Володимира Мономаха не згадується ані в «Повісті минулих літ», ані в «Повчанні дітям»[27].

Протягом свого життя на Русі (переважно в Переяславі та Чернігові) Гіта Вессекська підтримувала шанування св. Пантелеймона та відправляла кошти до бенедиктинського монастиря у Кельні. Її патронат зафіксовано в некролозі цього монастиря, де Гіта фігурує як «Королева Гіта»[28].

У радянській історіографії була поширена гіпотеза, згідно з якою Гіта нібито вплинула на загальний наратив «Повчання дітям». За цією версією, Володимир Мономах для створення свого твору використав англійську поему «Faeder Larcwidas» (Настанова батька), яку Гіта могла знати з кінця 1060-х рр.[29]

Існує кілька версій щодо місця та обставин смерті Гіти. Одна з них передбачає, що вона померла під час паломництва до Єрусалиму 10 березня 1098 чи 1099 р. Проте сучасні історики (зокрема Талія Заяц) схиляються до думки про 7 травня 1106 або 1107 р. Іпатіївський список «Повісті минулих літ» містить згадку про 7 травня 1106 р.: «*У сей же час преставилася Володимирова княгиня [Гіда] 2, місяця травня в сьомий день*»[30]. Натомість дата 7 травня 1107 р. ґрунтується на згадці в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ». Водночас беззаперечним залишається те, що Гіта померла до того, як Володимир Мономах став великим князем київським у 1113 р.

У пам'ять про першу дружину Володимир Мономах наказав закласти церкву Успіння Пресвятої Богородиці у Переяславі[31]. Це був кам'яний храм, на місці якого 1896 р. звели нинішню будівлю.

Образ Гіти Вессекської знайшов відображення в художній літературі. Так, у 1991 р. англійська письменниця Діна Дін опублікувала роман «Донька островів Заходу Сонця», в якому розповідається про переїзд Гіти на Русь з її суворим кліматом та зустріч із коханням – Володимиром Мономахом. Крім того, письменниця детально описала обставини битви під Гастінгсом.

У цьому контексті варто згадати, що автор статті сприяв британському журналістові Дж. Стонборо в організації в жовтні 2017 р. візиту до музеїв Києва, Чернігова та Переяслава. Стонборо відвідав Україну, працюючи над романом про кохання між Гітою та Володимиром.

Результатом наукових консультацій Олександра Колибенка[32] та допомоги чернігівського екскурсовода Маргарити Мудрицької став роман Джона Стонборо «Wild Field. An 11th Century Love Story»[33] (Дике поле. Історія кохання XI ст.), який побачив світ у 2020 р. У лютому 2023 р. відбулася онлайн-презентація роману, організована Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав»[34]. Крім того, життю та долі Гіти Вессекської присвячено окрему сторінку в мережі Facebook[35].

Отже, біографія Гіти Вессекської є інтегральною частиною не лише історії Англії високого середньовіччя, але й династичних зв'язків Русі з Європою. Попри те що в її життєписі залишається чимало лакун, ця тема відкриває широкі перспективи для подальших досліджень у галузі медієвістики, особливо крізь призму методологічних підходів історії емоцій та глобальної історії.

---

[25] Гаврилишин М. Політичні і шлюбні зв'язки… С. 163–164; Raffensperger C. Kyivan Rus in Medieval Europe… P. 39.

[26]

[27] Колибенко О., Колибенко О. Гіта, «Юрієва мати» та «Княгиня володимирова»… С. 190.

[28] Zajac T. Gytha of Wessex…

[29] Ibid.

[30] Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 160.

[31] Колибенко О., Колибенко О. Три шлюби Володимира Мономаха… С. 75.

[32] У Британії вийде книга про дружину Володимира Мономаха. Її презентації очікують у Переяславі. *Переяслав City*. URL: https://pereiaslav.city/articles/113108/u-britanii-vijshla-kniga-pro-druzhinu-volodimira-monomaha-ii-prezentacii-ochikuyut-u-pereyaslavi.

[33] Stonborough J. Wild Field: An 11th Century Love Story. London: Black Earth Publishing, 2020. 444 p.

[34] Сьогодні британський історик та журналіст Джон Стонборо презентуватиме свою книгу про переяславську княгиню. *Офіційний сайт Переяславської міської територіальної громади*. 2023. 17 лютого. URL: https://phm.gov.ua/?p=161403.

[35] Gytha of Wessex. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/gythaofwessex/.

References

Bartlett, R. (2020). Blood royal. Dynastic politics in Medieval Europe. Cambridge, England.

Cardwell, S. (2020). Be wifmannes beweddunge: betrothals and weddings in Anglo-Saxon England. *Anglo-Saxon England, 49*, P. 81–106.

Cook, H. (2024). Wessex: a landscape history. Oxford, England.

Cunliffe, B. (1993). Wessex to AD 1000. London–New York, England–USA.

Dimnik, M. (2016). Power politics in Kievan Rus: Vladimir Monomakh and his dynasty, 1054–1246. Toronto, Canada.

Havrylyshyn, M. (2015). Politychni i shliubni zviazky brytanskykh dynastii z Riurykovychamy u IX–XI st. [Political and marital ties between the British dynasties and the Rurikids in the 9th–11th c.]. Lviv, Ukraine.

Horobets, V., Voloshchuk, M., Plakhonin, A., Cherkas, B., Halushko, K. (2016). Rus «pislia Rusi». Mizh koronoiu i bulavoiu. Ukrainski zemli vid korolivstva Rusi do Viiska Zaporozkoho [Rus "after Rus". Between the crown and the mace. Ukrainian lands from the kingdom of Rus to the Zaporizhian Army]. Kharkiv, Ukraine.

Houts, van E. (2023). King Harold's sister Gunhild (d. 1087), a Royal exile in Flanders. *The English historical review, 138*, P. 1–26.

Kolybenko, O., Kolybenko, O. (2021). Try shliuby Volodymyra Monomakha: khronolohiia, personalii, obstavyny [Vladimir Monomakh's three marriages: chronology, key figures, and circumstances]. Pereyaslav–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Kolybenko, O., Kolybenko, O. (2022). Hita, «Iuriieva maty» ta «kniahynia Volodymyrova»: matrymonialni stosunky Pereiaslavskoho ta Kyivskoho kniazia Volodymyra Monomakha [Gita, "Yuriy's mother," and "princess Volodymyrova": matrimonial relationships of prince Volodymyr Monomakh of Pereyaslav and Kyiv]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of science and biographical studies, 3*, P. 186–200.

Pastrnak, P. (2024). Dynasty in motion: wedding journeys in Late Medieval and Early Modern Europe. London–New York, England–USA.

Plakhonin, A. (2004). Hida. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Gida. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Raffensperger, C. (2012). Reimagining Europe. Kievan Rus in the Medieval World, 988–1046. Cambridge–London, England.

Raffensperger, C. (2021). Runaway rulers: marriage, power, and building a wider Medieval Europe. *Royal Studies Journal, 8*, P. 55–75.

Raffensperger, C. (2025). Kyivan Rus in Medieval Europe. Cambridge, England.

Raffensperger, C., Ostrowski, D. (2023). The ruling families of Rus: clan, family and kingdom. London, England.

Rychka, V. (2013). Spadshchyna Volodymyra Monomakha [The legacy of Vladimir Monomakh]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 3*, P. 98–112.

Tereshchenko, Yu. (2024). Ukraina ta Yevropa: narys istorii vid naidavnishykh chasiv do poch. XIX st. [Ukraine and Europe: historical overview from ancient times to the early 19th c.]. Kyiv, Ukraine.

Tyler, E. (2017). England in Europe. English royal women and literary patronage, c. 1000–c. 1150. Toronto–Buffalo–London, Canada–USA–England.

Whitehead, A. (2020). Women of power in Anglo-Saxon England. Havertown, England.

Брайлян Єгор Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (вул. Віктора Новікова 2, м. Лубни, 37500, Україна).

Brailian Yehor – Ph.D. in historical sciences, docent of the department of history and archaeology, T. Shevchenko National university of Luhansk (2 Viktora Novikova str., Lubny, 37500, Ukraine).

E-mail: yehor.brailian@gmail.com

Дата подання: 9 травня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 20 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Брайлян, Є. Гіта Вессекська – англійська принцеса та перша дружина Володимира Мономаха. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 23–28. DOI: 10.58407/litopis.260402.

Цитування за стандартом APA

Brailian, Ye. (2026). Hita Vessekska – anhliiska pryntsesa ta persha druzhyna Volodymyra Monomakha [Gytha Of Wessex – English princess and the first wife of Volodymyr Monomach]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 23–28. DOI: 10.58407/litopis.260402.

УДК 930.85:355.48(477.51)«16/18»

Ігор Ігнатенко

●

ДРУГИЙ ЗАМОК ЧЕРКАСЬКИЙ У ЧЕРНІГОВІ: КОНСТРУКТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ УКРІПЛЕННЯ В XVII–XVIII ст.

●

THE SECOND CHERKASY CASTLE IN CHERNIHIV: STRUCTURAL ELEMENTS OF FORTIFICATIONS in the 17th–18th c.

DOI: 10.58407/litopis.260403
© І. Ігнатенко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2210-6621

Метою дослідження *є з'ясування конструктивних особливостей фортифікаційної лінії Другого замку черкаського (ДЗЧ) у місті Чернігові протягом XVII–XVIII ст.* ***Методологія*** *дослідження базується на принципах історизму та наукової об'єктивності, із застосуванням проблемно-хронологічного й реконструктивного методів аналізу. У роботі використано широке коло джерел: писемні документи технічного характеру, планувальні креслення фортеці, графічні профілі XVIII ст., дані археологічних досліджень та геологічних пошуків. Особливу увагу приділено реконструкції розмірів, форм і взаємного розташування валів, ровів, веж, брам та дерев'яних конструкцій оборонної лінії.* ***Наукова новизна*** *полягає в систематизації відомостей про ДЗЧ як самостійний оборонний об'єкт, уточненні хронології його функціонування та введенні до наукового обігу маловідомих джерел.* ***Доведено****, що еволюція ДЗЧ визначалася змінами військово-політичної ситуації та фінансовими можливостями громади, на чиєму утриманні перебувала ця фортифікація.* ***Показано****, що вже в другій половині XVIII ст. укріплення поступово занепадали, а в останній третині століття розглядалися як потенційний ресурс для переобладнання міської оборони.*

Ключові слова: *Чернігівська фортеця, Другий замок черкаський, фортифікація XVII–XVIII ст., оборонні конструкції, археологічні та графічні джерела.*

●

The purpose of the study *is to clarify the structural features of the fortification line of the Second Cherkasy Castle (Druhyi zamok cherkaskyi, abbreviated as DZZH) in the city of Chernihiv during the 17th–18th c.* ***The research methodology*** *of the study is based on principles of historicism and scientific objectivity, with the use of problem-chronological and reconstructive methods of analysis. The article relies on a wide range of sources: written technical documents, 18th c. fortress plans, graphic profiles, archaeological excavation reports, and geological survey data. Particular attention is paid to the reconstruction of dimensions, shapes, and mutual positioning of ramparts, moats, towers, gates, and timber structures of the defensive line.* ***The scientific novelty*** *lies in the systematization of information about DZZH as an independent fortification, clarification of the chronology of its functioning, and the introduction of little-known sources into academic circulation. It is* ***clarified*** *that the evolution of the DZZH was influenced by changes in the military-political situation and the financial capabilities of the local community, which was responsible for its upkeep. It is* ***shown*** *that already in the second half of the 18th c., the fortification gradually fell into decline and, by the last third of the century, was considered a potential resource for upgrading the city's defenses.*

Keywords: *Chernihiv fortress, Second Cherkasy Castle, 17th–18th c. fortifications, defensive structures, archaeological and graphical sources.*

Протягом більшої частини своєї історії Чернігів був містом-фортецею, а події російсько-української війни XXI ст. ще раз підтвердили його важливе значення як ключового оборонного вузла регіону. Чимало істориків, археологів й архітекторів згадували оборонні укріплення Чернігова, наприклад, М. Марков[1], М. Маркевич[2], С. Котляров[3], В. Хижня-

[1] Марков М. О достопамятностях Чернигова. Москва: Универс. тип-я, 1847. 25 с.
[2] Маркевич Н. Чернигов. Историческое статистическое описание Чернигова. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1852. № 8. С. 61–72; № 9. С. 75–82; № 10. С. 85–98; № 11. С. 101–112.

ков[4], А. Яригін[5], А. Верзилов[6], П. Смолічев[78], С. Баран-Бутович[9], Б. Рибаков[10], М. Холостенко[11], Г. Логвин[12], А. Карнабед[13], В. Мезенцев[14], А. Казаков[15], В. Коваленко[16], О. Моця[17], В. Вечерський[18], А. Адруг[19], Ю. Ситий[20], В. Мултанен[21]. У працях згаданих авторів укріплення Чернігівської фортеці зазвичай розглядаються як елементи, що формували планувальну структуру міста або виступали його архітектурними домінантами[22]. Натомість їхня функція як військово-інженерних споруд досі залишається недостатньо дослідженою, що зумовлює актуальність більш уважного вивчення Чернігівської фортеці з позицій військової науки.

Деякі дослідники розглядали оборонні укріплення Другого замку черкаського (далі – ДЗЧ)[23] у контексті інших наукових завдань. Так, у тритомній праці, присвяченій історії інженерного мистецтва Росії, складеній у XIX ст. генерал-лейтенантом, професором інженерної академії Ф. Ласковським, цим укріпленням було приділено кілька абзаців[24]. Згадані вони і в монографії сучасного архітектора В. Вечерського про фортеці й замки України [25].

Особливу увагу цій фортифікації приділив чернігівський археолог О. Бондар. У кандидатській дисертації, кількох статтях, монографіях та науково-популярних працях[26], присвячених історичній топографії Чернігова, він дав розгорнуту характеристику ДЗЧ та навіть виклав кілька власних графічних реконструкцій декотрих оборонних елементів укріплення. Основою для опису ДЗЧ та графічних реконструкцій послугували два плани Чернігівської фортеці: Абрис 1706 р. й інструментальне креслення 1757 р.[27] Основні положен-

---

[3] Котляров С. Город Чернигов. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1851. № 25 С. 205–208, № 24. С. 212–216; № 25. С. 227–235; № 26. С. 237–242; № 27. С. 245–250; № 28. С. 253–258.

[4] Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810). По архивным бумагам городской думы. *Киевская Старина*. 1899. № 6. С. 368–407.

[5] Ярыгин А. Путеводитель по городу Чернигову. Чернигов, 1900. 104 с.

[6] Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии / Ред. П. Добровольского. Чернигов, 1911. Вып. 5: 1909–1910 г. 290 с.

[7] Смолічев П. План м. Чернігова X–XII ст. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 6. № 2.

[8] Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди. Розвідки. Матеріали*. Київ, 1928. С. 118–146.

[9] Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. *Записки Чернігівського наукового товариства*. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 91–130.

[10] Рыбаков Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1949. № 11. С. 7–102.

[11] Холостенко Н. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова. *Строительство и архитектура*. 1969. № 4. С. 34–41.

[12] Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1980. 251 с.

[13] Карнабіда А. Чернігів: архітектурно-історичний нарис. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Будівельник, 1980. 128 с.

[14] Мезенцев В. Про формування міської території давнього Чернігова. *Археологія*. 1980. № 34. С. 53–64.

[15] Казаков А. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду. *Чернігівська старовина*. Чернігів, 1992. С. 15–21.

[16] Коваленко В. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев, 1988. С. 22–33.

[17] Моця О. Короткий звіт про охоронні археологічні дослідження по вул. Шевченка, 4-а у м. Чернігові у 2017 р. ПА ДКТНР ЧОДА. *Архів Департаменту культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації*.

[18] Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона. Київ: НДІТІАМ, 2001. 350 с.; Його ж. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерело вивчення містобудівного розвитку. *Архітектурна спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. Ч. 1. С. 105–121; Його ж. Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам'ятка українського містобудівного мистецтва. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 540–553.

[19] Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. 224 с.

[20] Ситий Ю. Топографія та структура укріплень давньоруського Чернігова в різні періоди його історії. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 35–42. У 2012 та 2014 рр. Ю. Ситий опублікував інший план фортифікацій Чернігова давньоруської доби, на якому додав іще кілька гіпотетичних оборонних ліній, але обриси укріплення ДЗЧ на ньому не були нанесені.

[21] Мултанен В. Розділ 3. Комплексна історико-культурна оцінка території м. Чернігова. 3.1.1. Археологічна спадщина. Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів. Київ, 2019. С. 138–169.

[22] *Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина… С.* 85–102; Його ж. Плани міст Лівобережної України… *С.* 105–121; Його ж. Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу… *С.* 540–553.

[23] Згадана фортифікація у XVII–XVIII ст. мала багато назв, розгляд топоніміки Чернігівської фортеці є темою окремої публікації, отож будемо використовувати назви, зафіксовані першим відомим планом міста – Абрисом Чернігівським 1706 р.

[24] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург: Тип-я Императ. Акад. Наук, 1865. Ч. III: Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. 1016 с.

[25] Вечерський В. Фортеці й замки України. Київ, 2011. 664 с.

[26] Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. Дис. канд. іст. наук. Чернігів, 2017. 313 с.; Бондар О., Сердюк Д. *Подорож козацьким Черніговом* XVII–XVIII ст.: путівник. Чернігів, 2015. 78 с.; Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. Київ, 2014. 178 с.

[27] Бондар О. Історична топографія Чернігова... С. 62–63; Бондар О., Сердюк Д. *Подорож козацьким Черніговом*… С. 39.

ня, викладені в різних роботах дослідника щодо згаданої фортифікації, такі: укріплення було збудоване «у 1670-х рр., уже за часів В. Дуніна-Борковського»[28] (в іншому місці – «в кінці XVII ст.»[29]), «протягом 1730–1750 рр. було замінено частину напільної оборонної стіни з тарас на гострокіл»[30], «міські укріплення не ремонтувалися …, а вже після 1760-х рр. перестали існувати взагалі, а рови і вали були засипані наприкінці XVIII ст.»[31]. О. Бондар дає низьку оцінку оборонним якостям ДЗЧ, на його думку, «укріплення міста не захищали від серйозного війська, однак могли стримати раптовий напад татар або ще якихось "воровських людей"»[32]. «Вони були морально застарілими з самого початку свого існування і носили лише допоміжний характер …, оскільки відсутні будь-які сліди спорудження полігонально-бастіонних земляних укріплень, без яких оборона фортець у XVIII ст. була просто неможливою та безглуздою»[33]. На наш погляд, деякі з цих тез потребують перегляду чи уточнення.

Ми, використовуючи друковані, архівні, писемні та картографічні джерела, не залучені попередниками, пропонуємо переглянути хронологічні межі існування укріплення та оцінку побудови ДЗЧ як фортифікаційного об'єкта. Зазначимо, що конструкція укріплень ДЗЧ, заходи із підтримання їх у боєздатному стані та їхня еволюція впродовж XVII–XVIII ст. досі не були предметом спеціального наукового дослідження, і наша стаття є першою роботою з цієї теми.

Другий замок черкаський у XVII–XVIII ст. являв собою відокремлене оборонне укріплення, що в сукупності з іншими укріпленнями[34] утворювало те, що прийнято називати Чернігівською фортецею. ДЗЧ був розташований на підвищенні корінної тераси правого берега р. Десна й оточував поселення, що в документах часів Гетьманщини часто називалося «Новим містом». Ця фортифікація знаходилася з напільного (західного та північного) боку від ядра Чернігівської фортеці – Першого замку черкаського (далі – ПЗЧ). На планах XVIII ст. ми бачимо, що укріплення ДЗЧ мали складну конфігурацію, вони були утворені дерев'яною стіною, посиленою бойовими вежами. Лише частина периметру оборонної лінії проходила насипом валу й мала рів (рис. 1).



Рис. 1. Схема укріплень Чернігівської фортеці у XVII–XVIII ст.

[28] Бондар О. Історична топографія Чернігова… С. 97, 138, 143; Бондар О., Сердюк Д. *Подорож козацьким Черніговом*… С. 37; Бондар О. Чернігів: місто і фортеця… С. 61, 64–65.
[29] Бондар О. Історична топографія Чернігова… С. 3.
[30] Там само. С. 143; Бондар О., Сердюк Д. *Подорож козацьким Черніговом*… С. 65.
[31] Там само. С. 37.
[32] Там само.
[33] Бондар О. Чернігів: місто і фортеця… С. 65.
[34] Маємо на увазі: Верхній замок, Перший замок черкаський, Третяк і Солдатську слободу.

Згідно з узгодженою позицією науковців, ДЗЧ був побудований на місці фортифікації доби Київської Русі, що підтверджено археологічними розкопками[35]. Однак історики й досі сперечаються, коли була зведена «поперечна» стіна, що відділяла ДЗЧ від Третяка.

Поява ДЗЧ у XVII ст. мала об'єктивні причини: передусім, зростання населення, а відтак і потреба в розширенні житлової забудови. Збільшення площі забудови прискорилося після набуття Черніговом статусу полкового міста, а згодом і центру єпархії. Однак, як показують історичні приклади, зростання міста не є достатньою умовою для початку оборонного будівництва. Для того, щоб воно було розпочате, потрібна певна політична ситуація, за якої мешканці відчували б небезпеку. Саме відчуття небезпеки втілюється в реальні дії зі спорудження фортифікацій у момент безпосередньої загрози. Як випливає з «Реляції про пришестя під Чернігів Аляб'єва» А. Киселя, датованої жовтнем 1633 р.[36], під час Смоленської війни Чернігівська фортеця ще була дводільною й не включала територію ДЗЧ, хоча ймовірно на цій місцині вже існувала розріджена «приміська» забудова. Потреба в посиленні оборони могла виникнути в роки Козацької революції під проводом Б. Хмельницького, зокрема, у 1651 р., коли під стіни Чернігова підійшло литовське військо. Принаймні так можна зрозуміти слова з реляції гетьмана Я. Радзівіла, складеної в липні 1651 р.: «…сильні вали, в котрих вони [козаки] стали обозом, за ними новий міський паркан [за весь час війни вони неустанно сипали й будували] – одно і друге густо обсаджене людьми»[37]. Можна припустити, що організатором будівництва фортифікації навколо Нового міста (ДЗЧ) був чернігівський полковник Степан Подобайло. За словами автора «Коментаря про литовські справи за часів руського повстання», виданого в Ельбінгу в 1655 р., С. Подобайло був архітектором і комендантом козацького укріпленого табору навпроти Лоєва при злитті Дніпра та Сожа[38]. Ю. Мицик гадає, що С. Подобайло «без сумніву, відігравав важливу роль … в укріпленні міст і містечок»[39].

У кількох документах, що стосуються російсько-української війни 1668 р., оборонна лінія ДЗЧ згадана як така, що на той час існувала[40]. Імовірно, у цей період система укріплень згаданої фортифікації відрізнялася від зафіксованої найдавнішим планом Чернігова – Абрисом 1706 р. Порівняння ігуменом Іоаникієм Галятовським огорожі з паль Єлецького монастиря поч. XVII ст. з «міським парканом» Чернігова третьої чверті цього століття[41], наштовхує на думку, що навіть найближча до цієї обителі ділянка ДЗЧ (поперечна стіна), зображена на кресленнях XVIII ст. як зрубна, у 1674 р. була обладнана лише частоколом.

За свідченням О. Шафонського, чергова реконструкція Чернігівської фортеці відбулася в період полковництва В. Дуніна-Борковського[42] та здійснювалася під керівництвом Седнівського сотника Мандрики[43]. Вона могла бути пов'язана із загрозою турецько-татарського нападу на Чернігів у 1678–1680 рр. під час Чигиринської війни. Імовірно, саме тоді укріплення ДЗЧ набули того вигляду, у якому їх зображено на Абрисі 1706 р.: зведено зрубну стіну в західній частині фортифікації, споруджені додаткові бойові вежі.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., в очікуванні турецько-татарської відповіді на російську атаку, за імператорським указом чернігівська полкова канцелярія мала звітувати нагору про те, скільки «города Чернигова с других полку Черниговского значащихся городов починено, а сколко яких городов непочинено»[44]. Тоді ж був складений план Чернігівської фортеці 1739 р.[45] На цьому кресленні укріплення ДЗЧ зображені інакше, ніж на Абрисі 1706 р.: немає надбрамної вежі на узвозі до Солдатської слободи й Подолу та двох брам східної стіни, решта башт на цій ділянці змінили свій вигляд, імовірно, вони були перебудовані. Також посередині північної зрубної стіни з'явився розрив, заповнений палісадом.

---

[35] Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній Світ, 2011. 316 с.

[36] Pulaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627–1635). *Szkice* i *poszukiwania historyczne. Kraków, 1887*. S. 216–220.

[37] Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / Ред. П. Сохань. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 9. Кн. 1. 880 с.; *Гурбик А.* Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоєвська битва. *Ukraina Lithuanica*. Київ, 2015. Т. 3. С. 135–159.

[38] *Смирнов Я. Рисунки* Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. *Труды XIII Археологического съезда*. Москва, 1908. Т. 2. С. 197–512.

[39] Мицик Ю. Степан Подобайло. *Полководці Війська Запорізького: історичні портрети*. Київ, 2004. Кн. 2. С. 119–136.

[40] Ігнатенко І. Останній бій Чернігівської фортеці. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5 (143). С. 21–33.

[41] Галятовський І. Скарбница потребная. Ключ розуміння. Новгород-Сіверський, 1676. Київ, 1985. С. 364–370.

[42] В. Дунин-Борковський обіймав уряд Чернігівського полковника у 1672–1682 рр.

[43] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: Унивс. тип-я, 1851. 697 с.

[44] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5894. Арк. 1.

[45] План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. Копія. *НАІЗ «Чернігів стародавній»* КН 1131/3.

Так само показаний ДЗЧ і на «Плані Чернігова з ситуацією 1740 р.»[46] та «Плані Чернігівської фортеці 1740 р. з прожектом», наведених у праці Ф. Ласковського[47]. В експлікації до першого з цих креслень зазначена конструкція фортечної огорожі: «старая крепость рублена стена и ставленъ полисад», а також наведені назви воріт ДЗЧ. А на «Плані Чернігова з ситуацією 1741 р.»[48] бачимо, що зникла вежа, яка раніше стояла на східному кінці валу ДЗЧ.

Наприкінці 40-х – поч. 50-х рр. XVIII ст. планувався значний ремонт огорожі Чернігівської фортеці. У зв'язку з цим, за імператорським указом, чернігівська полкова канцелярія (далі – ЧПК) мала звітувати про потребу в ремонтних роботах для фортець полку. Так, 13 березня 1749 р. чернігівський полковник Іван Божич направив донесення до Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК): «…н(ы)нѣ полкового города Чернѣгова Новая крипость за обетшаніемъ полисаду, а паче брами, вовся в несостояніи начинают разваливатся и подчинки і строенія вновь необходимо требуютъ, а сего ноября 13 дня городничей чернѣговскій Григоровичъ по даннимъ от себе в полковую Чернѣговскую канцелярию доношениемъ обявил, что де за усмотромъ его в Новомъ города Чернѣгова крѣпости, которая неподвижениемъ фортификационной канцеляріи, но в полковомъ смотреніи находится, брами, зоземіе Кіевская, Любецкая и Лоевская, снизу і по бокамъ весма погнили і начинают разваливатся совсемъ, а на тех де брамах наверху подѣлани з дубоваго дерева великіе и високіе рубомъ бойници[49], которих де бойницъ те брами за ветхост держат никакъ не могутъ, и чтоб де во време ежеденно знатних персонъ и других людей проезду та тяжест не обвалилас і кого не убила». З цієї причини чернігівський городничий прохав ГВК, щоб «обявленних брамъ гнилое і опалое дерево отобрать, но яко и тѣ бойници, вверху стоящіе, за отображеніемъ бокових стѣнъ кои на подпорах стоят, следуетъ разобрать же»[50]. Водночас городничий зазначив, що полкова канцелярія не може виконати ці роботи, не маючи «определенія» від ГВК про те, де брати на ці роботи дерево та робітників. Тому чернігівський полковник Божич просив резолюції в ГВК, «какими людми і лѣсомъ повелено будет» виправити в Новому городі Чернігові (ДЗЧ) «опалий» палісад та «обетшалие и разваляющиеся брами». Із тексту також дізнаємося, що П'ятницькі ворота мали другу назву – Любецькі[51].

У 1754–1755 рр. стан укріплень не покращився, у цей час із ГВК до ЧПК був направлений «ордер» про заборону чернігівським «обивателям» пускати у фортецю худобу, а для ремонту укріплень рекомендувалося залучити козаків чернігівського полку та підпомічників[52]. Поновлення укріплень ДЗЧ[53] вимагало значних обсягів лісоматеріалів, які в 1755 р. планувалося закупити в Чернігівському і Стародубському полках. Київська артилерійська та фортифікаційна контора просила ГВК організувати пошук підрядника, який би зміг поставити п'ять тисяч колод, а саме: соснових трьохсаженної довжини (6,4 м) товщиною 1 фут (30 см) – 4 тисячі, тієї ж довжини товщиною 7–12 вершків (31–53 см) – 1 тисячу, та 100 п'ятисаженних колод[54] (10,6 м), імовірно на башти.

Однак, судячи зі стану фортеці, зафіксованому «спеціальним» планом 1757 р., огорожа ДЗЧ так і не була відремонтована. На кресленні ми спостерігаємо відсутність паркану на південній ділянці укріплення, що біля Катеринінської церкви. Помітні значні проріхи в північній та східній стінах ДЗЧ, там, де огорожа була утворена палісадом. Дірки в частоколі починаються на захід від Лоївської брами, їх кількість ще більша в східній стіні, зверненій до Стрижня, також на цій ділянці зникли всі бойові вежі. Текст експлікації підтверджує графічну інформацію: «Старои черниговскои городокъ, которои обнесенъ валомъ и рвомъ, и на валу местами поныне есть деревянные башни и стены, а по местамъ полисадъ, кое все находитца в ветхости и содержитца онои городокъ починкою и исправлениемъ на коште черниговских обывателеи»[55].

У 1760 р. ГВК обговорювала з ЧПК проєкт побудови нових дерев'яних надбрамних веж та караулень для ДЗЧ. У документі наведене листування між військовими відомствами з цього питання за попередні роки. Зокрема, І. Божич доповідав гетьману К. Розумовському, що в «Новом городе крепости» є чотири надбрамні вежі та караульні при них, які

[46] План Чернигова с ситуацией. Копія. *НАІЗ «Чернігів стародавній»* КН 1131/2.
[47] Ф. Ласковський наводить шифр даного плану «Инж. Арх. Черт. 1. Разр. 12839. – 1740 г.». В О. Бондаря це креслення помилково датоване 1730 р. Див.: Бондар О. Чернігів: місто і фортеця… С. 43–44, 62–63, 122.
[48] План Черниговской крепости с ситуацией. 1741 г. *Российский государственный военно-исторический архив* (далі – РГВИА). Ф. 349. Оп. 43. Д. 1571.
[49] У документі «бійницями» названі бойові вежі.
[50] Тут і далі цит. за: ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 206–206 зв.
[51] Там само. Арк. 139.
[52] Там само. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 343.
[53] Його ще йменували «дерев'яним городом».
[54] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 282–284.
[55] РГВИА. Ф. 3 (II). Оп. 43. Д. 1580.

«за обетшаниемъ ихъ, совсѣмъ согнили и развалилис»[56]. У 1756 р. ГВК надіслала до Чернігова запит про обсяг грошової суми, потрібний для відбудови вищезгаданих фортифікаційних об'єктів. Для вирішення цього питання ЧПК запропонувала чернігівському полковому сотнику П. Посудевському скласти кошторис ремонту тим «обетшалим башнямъ и караулнямъ». 12 листопада 1759 р. сотенна канцелярія подала кошторис за підписом чернігівських старшин: сотника П. Посудевського та хорунжого полкової сотні Е. Товстоліса. Згідно з цим документом на кожну надбрамну вежу були потрібні: 36 п'ятисаженних брусів на бокові стіни, ще 20 – на її «верх», 36 чотирисаженних брусів на зв'язки, 15 тесаних дошок на міст і ворота, окрім того, на оковку воріт вимагалося 7 каменів заліза (110–165 кг)[57]. У кошторисі вказана й вартість матеріалів для будівництва: «…кромѣ вилазакъ четири башнѣ четири караулнѣ, которие де за обетшаниемъ ихъ совсѣмъ согнили и развалилис, на постройку техъ башенъ и карауленъ по смѣтѣ од сотника обще і сотенной старшиною, ежели примѣромъ башенъ з Старой крѣпости и того чимъ построить, то де на едину башню и едну караульную избу, ради покупки дерева желѣза оковокъ и на здѣлание печи … потрѣбно будетъ денегъ по тридцать восѣмъ рублей, на всѣхъ четыре башни и четыре караульни на что надобно сто пятьдесятъ два рублѣ денегъ»[58].

Окрім побудови нових надбрамних веж та караулень, у листуванні згадувалася потреба зробити вилазки та відремонтувати палісад на валу ДЗЧ, що «согниль и пропалъ»[59]. Очевидно, цей проєкт так і не був реалізований у повному обсязі, адже в описі Чернігова 1766 р., складеному міським магістратом і поданому на ім'я графа Румянцева, укріплення ДЗЧ виглядають занедбаними: «...имеется особой неболшой насипной вал, где называется Новой город; которой вал в крайней обетшалости и несостоянии»[60]. У цьому ж документі згадуються Лоївські та Київські ворота, «прежде бывшими в Новом валу»[61]. Примітно, що в тексті вже немає згадок про стіни фортифікації, а про дві брами згадано в минулому часі. В іншому місці того самого документа згадано про «новые, бывшие в Новом городе, Киевские ворота»[62]. Виникає питання: коли саме ці ворота були оновлені? Можливо, зображення шестигранних надбрамних веж Київської та Лоївської на «Спеціальному плані Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.», які на кресленнях фортеці від 1706 до 1741 рр. показані прямокутними, якраз і є результатом останнього оновлення цих брам.

Господарська діяльність чернігівців у др. пол. XVIII ст. пришвидшила руйнацію укріплень ДЗЧ: на продовженнях вулиць, що виводили на міжміські тракти, розбирають брами, розкопують вали й засипають рови. Ці зміни помітні на мапах 1768, 1772, 1774 рр. А на плані 1776 р.[63] вал і рів прорізала вулиця, що раніше впиралася у фортечну огорожу[64]. Додані до цього креслення профілі демонструють поступове зниження висоти валів. Так, зокрема, профілі № 2 та № 3 зафіксували рештки укріплень ДЗЧ, перший із них перетнув згадану оборонну лінію в районі колишньої П'ятницької брами, другий – пройшов крізь розрив валу на схід від П'ятницького монастиря. Хоча на самому плані 1776 р. в цих місцях вал і рів уже не зображені, на профілях вони ще помітні. За кілька років, у 1783–1784 рр.[65], О. Шафонський охарактеризував укріплення ДЗЧ так: «старое укрѣпленіе, из землянаго развалившагося вала состоящее», «сей валъ уже во многихъ мѣстах разрытъ и строеніемъ занятъ»[66]. Плани міста 1780-х рр. показують ту саму картину – поступове зникнення залишків фортифікації.

Наприкінці 1780-х рр. укріплення ДЗЧ знову згадані у військових документах уже як «ретраншемент». У листуванні чернігівської інженерної команди з канцелярією Головної артилерії та фортифікації зберігся документ із назвою «Диспозиция о исправлении в 1788 году при Черниговской крепости фортификационных работ»[67]. У ньому відбилися суперечності в поглядах на подальшу долю цієї оборонної лінії між чернігівською інженерною командою та її петербурзьким начальством.

---

[56] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 456–459 зв.
[57] «Камінь» – на Лівобережній Україні у XVIII ст., це пуд вагою від 40 до 60 фунтів (відповідно від 15,725 до 23,588 кг). Див.: Герасименко Н. КАМІНЬ**,** міра ваги. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. 528 с.
[58] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 456–459 зв.
[59] Там само.
[60] Описи Чернігова 60-х рр. XVIII ст. / Підг. до друку О. Коваленка та І. Петриченко. *Сіверянський літопис*. 1997. № 4. С. 165–173.
[61] Там само. С. 168.
[62] Там само. С. 169.
[63] План Черниговской крепости 1776 г. *РГВИА*. Ф. 418. Оп. 1. Д. 591.
[64] Вона пролягала приблизно в районі сучасної вул. Борисоглібської.
[65] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание… С. VII.
[66] Там само. С. 276.
[67] Архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи (далі – Архив ВИМАИВиВС). Ф. 2. Оп. ШГФ. Д. 2935.

Так, у пункті 8 згаданої «диспозиції» чернігівська інженерна команда пропонувала остаточно розкопати вали й засипати рови ДЗЧ. Як значилося в документі, «лежащей пред крепостью ветхой земляной ретраншментной вал по силе указа оной канцелярии прошлого 785 года декабря 22 дня отдан в волю генерала-губернатора Милорадовича, которой по расположении городового Чернигову плана кварталов, оной был во многих местах позволил разрыть, а как оставшиеся оного вала части составляют совсем безобразное положение, то чтоб крепость могла вокруг себя лежащие места беспрепятственно оборонять, за нужное команда почитает оной вал разрыть и лежащий пред ним ров також землею засыпать, какие ж именно части и сколько следует срыть земли, означено на генеральном плане … в профилях»[68]. На згадані роботи інженерна команда просила виділити кошти в обсязі 9383 рублів[69].

Проте петербурзьке відомство вважало, що «ретраншментний вал» може бути корисним для оборони міста, про що свідчить «апробация канцелярии главной артиллерии и фортификации», прикладена до диспозиції 1788 р. У резолюції до того ж пункту було записано: «…стараго ретраншментного вала не срывать, затем что оной во вред крепости не служит, но еще и в ползу употреблен быть может для защиты форштата при случае нечаяного неприятельскаго нападения, а как оной вал в 785 году отдан от канцелярии во власть губернатора, то и пристойное в нем и протчих местах форштата полевое укрепление, команды расположить и произвесть смеет, когда надобность будет, и от него губернатора повеление и люди с материалами даны будут, а канцелярию на таковые до крепости суммы не имеет»[70].

Темпи руйнування укріплень ДЗЧ пришвидшувалися в міру зростання міста. Про «прибирання» решток укріплення на поч. XIX ст. писав В. Хижняков. Із документів, виявлених ним в архіві міської думи, випливало, що під час прокладання вулиць Воскресенської, Київської, Здвиженської, П'ятницької, Богоявленської, Богуславської та Сіверянської «другий вал» (огорожа ДЗЧ і Третяка) розкопувався, а рви засипалися. У справах 1802 р. є вказівка на те, що «послѣдняя часть этого вала была тогда срыта и занята селидьбой»[71].

Плани міста поч. XIX ст. підтверджують факт зникнення майже всіх решток валу й рову ДЗЧ, а на місцях фортечних ровів сформувалися вулиці. Після перепланування центральної частини Чернігова з розбивкою її на регулярні квартали незначні залишки валів де-не-де можна було побачити в городах приватних садиб. Навіть після знесення укріплень контури старої оборонної лінії ще довго залишалися помітними на місцевості. Її трасу можна було простежити навіть у 1950–1960-х рр. – до моменту, коли центральну частину міста остаточно забудували багатоповерхівками. Топографічними маркерами в цьому випадку виступали огорожі земельних ділянок, які й після регулярного перепланування міста продовжували відбивати стару вуличну мережу.

Для кращого розуміння того, якими були укріплення ДЗЧ у XVII–XVIII ст., доцільно розглянути їхні окремі елементи.

Відомості про розміри та будову ровів, валів, стін, бойових веж і брам збереглися в різноманітних джерелах: у планах фортеці XVIII ст., профілях укріплень, доданих до них, тогочасних текстах із «технічною» інформацією, а також у звітах про археологічні дослідження та геологічні вишукування.

Серед усіх елементів укріплень ДЗЧ найкраще задокументованим є рів.

Він прикривав фортечні укріплення лише на частині їхньої протяжності: біля 390 м західної стіни та 680 м північно-західної.

Уздовж «поперечної» (західної) ділянки огорожі ДЗЧ, побудованої у XVII ст. з метою скорочення периметру оборони, під рів була пристосована природна яруга. Північна частина рову, облаштована ще за часів Київської Русі, також могла бути прокладена яругою. На це вказують як складна конфігурація оборонної лінії, так і характер рельєфу. Навіть нині в місці, де колись проходив рів ДЗЧ, простежується тальвег, яким і досі стікають дощові та талі води[72].

У XVII–XVIII ст. рови навколо ДЗЧ у різних місцях мали неоднакову ширину та глибину. На кресленнях помітно, що ширина західної ділянки рову ДЗЧ, яка відділяла цю фортифікацію від Третяка, збільшувалася в напрямку стоку води. Так, за планом 1757 р., ширина рову навпроти крайнього північного прясла «поперечної» стіни складала 7 сажнів (14,9 м), а біля Київської брами – 13 сажнів (27,7 м). У цьому ж місці на мапі 1776 р. рів

[68] Архив ВИМАИВиВС. Ф. 2. Оп. ШГФ. Д. 2935. Арк. 60–61.
[69] Там само.
[70] Там само.
[71] Хижняков В. Черниговская старина… С. 407.
[72] Звіряка А., Томілович Л., Вечерський В. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста. *Історико-архітектурний опорний план м. Чернігова*. Київ, 2019. С. 74–77.

показаний шириною 18 сажнів (38,3 м). Така розбіжність у цифрах могла бути спричинена різними методами вимірювання та неоднаковими уявленнями креслярів про те, які точки на місцевості приймати за границі рову. У ряді випадків картографічна інформація може бути уточнена за допомогою археологічних досліджень. Зокрема, ширина західного «поперечного» рову навпроти другої з півночі башти, зафіксована нами в 2000 р. під час спостереження за ремонтом мережі комунікацій у районі вул. Святомиколаївської, сягала 23 м.

Визначити глибину рову можна за кресленнями профілів укріплень або за позначками висот на мапах. Так, на плані Чернігівської фортеці 1789 р. вказані висоти «від ординарної води» вздовж ліній вимірювання профілів фортеці. У районі згаданої вище вежі дно рову було на відмітці 72 фути, поверхня зритого валу ДЗЧ – 80 футів, отже, глибина замуленого на той час рову тут складала 8 футів (2,4 м).

Поблизу місця, де знаходився західний кут ДЗЧ, А. Карнабедом у 1973 р. були проведені спостереження за земляними роботами з прокладання траншеї стічної каналізації в межах Алеї Героїв. Дослідженнями встановлено, що тут ширина рову дорівнювала 21 м[73].

Східніше, поруч із П'ятницькою брамою, рів замальований на профілі № 21 1739 р. На цьому промірі рів має в перетині V-подібну форму, ширину біля 20 м і глибину 2,9 м.

Приблизно в тому місці в 1960-х рр. оборонний рів був зафіксований під час буріння свердловин на замовлення Чернігівського філіалу «Гіпроцивільпромбуду». У проєктному завданні на будівництво житлового будинку в Чернігові на розі вулиці Леніна (тепер проспект Миру) та Пролетарської (нині на цій ділянці вулиці не існує), складеному в 1966 р., наведено реконструкцію поперечного розрізу рову, зроблену за даними буріння дев'яти свердловин. За розрахунками В. Мезенцева, рів мав ширину 22 м[74], тоді як наші вимірювання цього креслення показали ширину близько 18,3 м та глибину 6 м від денної поверхні. На реконструкції рів має V-подібний профіль.

Ще східніше рів замальований на профілі № 2, прикладеному до плану 1776 р. На кресленні важко вирахувати ширину рову, оскільки не видно берми між його краєм і підошвою валу. Приблизна ширина рову становить 61 фут (18,6 м), а глибина – 11 футів (3,35 м). Тут також рів мав V-подібний профіль.

Далі на схід рів ДЗЧ був зафіксований під час буріння свердловин у районі зведення будівлі «Гіпроцивільпромбуду» по вул. Пролетарській, 21, у 1976 р. (нині просп. Миру, 21А). У ході роботи над проєктом будівництва був графічно реконструйований поперечний розріз цього рову[75]. За підрахунками В. Мезенцева, його глибина становила 6,0–7,5 м, а ширина – 18 м[76]. А. Карнабед у звіті за 1976 р. зазначав, що «під час буріння у свердловинах № 22-А, 23-А і 24, котрі попали на середину рову, відомого за історичними планами міста, на глибині 9,5; 11; та 13,5 м зустрінуті міцні дерев'яні конструкції. Материковий суглинок залягає на глибинах 14 і 15,5 м»[77]. Однак ми бачимо на цьому кресленні під культурними шарами досить чітко окреслений V-подібний рів шириною близько 20 м. Материк (світло-жовтий кварцовий піщаний ґрунт) залягає на глибині 6,4–5,7 м, а отже, дно рову сягає 13,5 м від сучасної денної поверхні[78].

Також сліди рову трапилися під час археологічних робіт 1975 р., що проводилися А. Карнабедом під час спостереження за прокладанням траншей магістрального водогону та каналізації. Біля перехрестя вулиць Фрунзе та Горького (нині Шевченка та Мстиславської) був зафіксований рів шириною біля 20 м[79]. Упритул до цього місця в 1741 р. був виміряний поперечний профіль (№ 3) укріплень ДЗЧ. На ньому ширина рову складає 11,5 сажні (24,5 м), а глибина – 2,5 сажні (5,3 м). Східніше Лоївської брами рову вже не було, це підтверджують плани міста, та профіль № 22, прикладений до плану фортеці 1739 р.

---

[73] Карнабед А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 г. на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. експедицій. № 1973/116.

[74] Мезенцев В. Древний Чернигов. Генезис и историческая топография города: дис. канд. ист. наук. Киев, 1981. 207 с.

[75] Там само. С. 92.

[76] Отчет об инженерных изысканиях для строительства административного здания Черниговского филиала Гипрогражданстроя в г. Чернигове по ул. Пролетарской, 21. Чернигов 1976. *Технический архив Черниговского отдела комплексных изысканий Украинского государственного головного института инженерно-технических изысканий*. Инв. № 910.

[77] Карнабед А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1976 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника. Чернигов, 1977. 90 с.

[78] Мезенцев В. Древний Чернигов… С. 207.

[79] Карнабед А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1976 г. … С. 14–15.

На жаль, про конструкцію мостів через рів ми знаємо небагато. На Абрисі 1706 р. надбрамні вежі зображено таким чином, що вони затуляють ділянки, де мали б розташовуватися мости. На плані Чернігівської фортеці 1739 р. мости перед Київською та П'ятницькою брамами відсутні – натомість показані вузькі земляні дамби, які перетинають рів. На плані, складеному Ф. Ласковським, навпаки, позначено аж чотири мости: біля П'ятницької, Лоївської, Гнойової брам та вежі на східному кінці валу.

«План Чернігова з ситуацією 1741 р.» демонструє перед Київською, П'ятницькою та Лоївською брамами великі дерев'яні конструкції багатокутної форми, які більше схожі на платформи, ніж на мости. На «Спеціальному плані Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.» перед Київською брамою видно земляний пересип, а навпроти П'ятницької – довгий дерев'яний міст завширшки близько 3 сажнів. Подібний за формою міст зображено і на кількох планах 1780-х рр.

Частина оборонної лінії ДЗЧ була облаштована земляними валами. На планах фортеці XVIII ст. ці вали позначені берґштрихами, що дозволяє визначити місця, де вони підсилювали фортечну огорожу. Вали охоплювали укріплення з двох боків; за нашими розрахунками, їхня протяжність становила біля 1,25 км, що складало трохи більше половини периметру фортечної огорожі ДЗЧ.

Західний «поперечний» вал, споруджений у сер. XVII ст., відрізнявся від середньовічних укріплень ДЗЧ: він мав три загострені виступи на стиках прясел стіни, на вихідних кутах цих виступів стояли бойові вежі[80]. У писемних джерелах XVII ст. такі земляні конструкції, що зазвичай були посилені дерев'яними брустверами, позначаються термінами «бики»[81], «отводные бои», або «отводные быки с бои»[82]. Таке виведення окремих укріплень за периметр фортечної огорожі було фортифікаційним прийомом, шо дозволяв ефективно захищати прясла стін та обстрілювати ворога під час атаки у фланги та навіть тил. По суті, «бики» являли собою прообрази пізніших бастіонів. На планах Чернігівської фортеці XVIII ст. ширина биків «поперечної» стіни ДЗЧ складала 30–40 м, а винесення за лінію оборони становило 20–25 м.

Хоча в розпорядженні автора немає профілів «поперечної» ділянки огорожі ДЗЧ, проте деяку інформацію про висоту валу в цьому місці можна знайти на плані 1789 р. На згаданому кресленні, у районі третьої з півдня вежі «поперечної» стіни, вал уже не показаний, імовірно його на той час розкопали. Однак по лінії профілю № 1 зазначені цифрові відмітки висот, що фіксують підвищення там, де колись проходив цей вал. Тут рівень поверхні був вищим на 8 футів (2,4 м) у порівнянні з прилеглою ділянкою за межею колишнього валу.

Більше даних збереглося про північно-західну ділянку валу ДЗЧ, де ми маємо шість поперечних промірів оборонної лінії. Так, профіль № 21, доданий до плану 1739 р., зображає розтин укріплення поблизу західного кута фортифікації, неподалік П'ятницької брами. Тут вал мав висоту приблизно 2,5 м та ширину близько 13 м. Приблизно в цьому ж місці виміряний профіль № 2, 1776 р., що демонструє переріз валу, який оплив. Висота насипу на ньому становила 12 футів (3,7 м), а ширина – близько 40 футів (12 м). Розріз № 3 з того ж креслення був зроблений східніше – навпроти П'ятницького дівочого монастиря. Цей профіль проходив уздовж вулиці, прокладеної на місці засипаного рову. Розрізом зафіксований розкопаний вал, його вершина здіймалася над рівнем горизонту лише на 6 футів (1,8 м), а ширина складала приблизно 57 футів (17,4 м). Висоти рельєфу по лінії № 2 на плані Чернігова 1789 р. фіксують стан решток розкопаного валу поруч із місцем попереднього виміру. Відповідно до креслення вершина насипу була на 12 футів (3,65 м) вище прилеглої території. Ще далі на північний схід був зроблений профіль № 3, прикладений до плану фортеці 1741 р. Тут висота валу становила 1 сажень (2,13 м), а ширина – 5 сажнів (10,7 м). На профілі № 22 (доданому до креслення 1739 р.), що прорізав укріплення неподалік північно-східного краю валу, висота насипу складає понад 2 м при ширині біля 10,5 м.

Деякі креслення Чернігова XVIII ст. дозволяють зрозуміти влаштування фортечної стіни ДЗЧ. Так, на Абрисі 1706 р. південно-західна частина головної огорожі зображена як суцільна зрубна стіна з галереєю, план чернігівської фортеці 1739 р. передає її лінією з навскісних хрестиків, що символізують трикутні зруби. Детальніше ці конструкції показані на «Спеціальному плані Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.», де можна розгледіти колоди чи бруси, навскісно припасовані до зовнішньої стінки огорожі. З тильного боку

[80] О. Бондар помітив виступ валу лише біля однієї з веж «поперечної» стіни й назвав його «невеликим реданом»: Бондар О. Чернігів: місто і фортеця… С. 62; Його ж. Історична топографія Чернігова… С. 141.

[81] Щодо змісту цього терміну історики й досі сперечаються, однак у нашому контексті він використовується саме в такому значенні.

[82] Носов К. *Особенности русского оборонного зодчества XVII в.: бык и роскат*. *Альманах центра общественных экспертиз*. 2008. Вып. 1. С. 161–176.

стіни ці дерев'яні елементи сходяться під гострим кутом і з'єднані замком «з лишком», утворюючи трикутні зрубні конструкції (рис. 2, в).

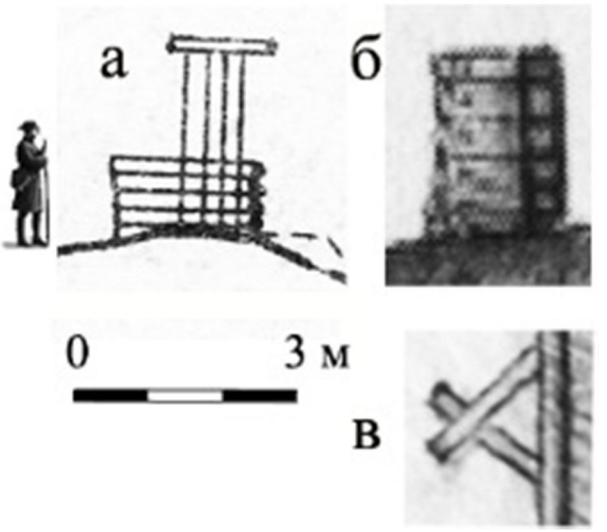

Рис. 2. Конструкція зрубної стіни Другого замку черкаського за кресленнями XVIII ст.

Профіль № 3 із «Плану Чернігівської фортеці 1741 р. з ситуацією»[83] демонструє поперечний розріз одного з таких зрубів. На профілі видно, що чільна стінка огорожі складається з шести вінців товстих брусів, до якої з внутрішньої сторони прилагоджені бруси, з'єднані на тильному кінці замком з одностороннім вирізом без лишку (рис. 2, б). Ширина зрубу складає 6 футів (1,8 м), а висота – біля 2,6 м.

Дещо інакше зображена огорожа на профілі № 2, прикладеному до креслення фортеці 1739 р.[84] Повна висота стіни в цьому місці сягала 2,8 м, однак у вигляді зрубу зроблена лише її нижня частина. Вона складена з п'яти вінців круглих колод і підіймається на висоту до 1 м, ширина зрубу складає 1 сажень (2,13 м). У середині зрубу, ближче до його напільної сторони, на відстані 0,9 м один від одного встановлені два ряди вертикальних паль, перекриті зверху короткими (1,2 м) горизонтальними деревинами (рис. 2, а). Імовірно, згадані палі утворювали стіну на зразок частоколу, або ж вони слугували опорами, у які «в шули» були закладені дерев'яні пластини (планиці). Верхні ж горизонтальні дерев'яні елементи, можливо, слугували опорою для «підмостків» – настилу бойової галереї оборонної стіни. Зазвичай його виготовляли «изъ нескольких досокъ, которыя кладутся на обрубки, подпорки или козлы»[85]. У разі реконструкції укріплення за такою схемою галерея на вершині стіни не мала брустверу. Водночас не можна виключати й іншу інтерпретацію: зображені горизонтальні деревини могли бути не опорами підмостків, а кріпленням для так званих «котків» – колод, призначених для скидання на ворога, що атакує.

На жаль, точна протяжність трикутних зрубів уздовж стіни нам невідома. Єдиним джерелом, що дає змогу орієнтовно визначити її, залишається «Спеціальний план Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.». Водночас якщо припустити, що на кресленні збережено пропорції, то довжина кожного зрубу вздовж стіни приблизно відповідала її ширині й складала близько 1,8–2,1 м. Інтервали між сусідніми трикутними зрубами на цьому самому плані нерівномірні: в окремих випадках вони менші за ширину зрубу, в інших перевищують її у 5–20 разів. Це у свою чергу порушує питання щодо функціонального призначення описаних конструкцій.

У низці публікацій О. Бондар називає ці елементи стіни ДЗЧ «тарасами». Як зразок для графічної реконструкції стіни він використав фортечну огорожу Красноярського городка за описом Ф. Ласковського. На думку дослідника, ДЗЧ «мав «аналогічну за конструкцією стіну, яка була побудована в 1660–70-х рр., тобто синхронно з чернігівськими укріпленнями»[86].

---

[83] План Черниговской крепости с ситуацией. 1741 г. *РГВИА*. Ф. 349. Оп. 43. Д. 1571.
[84] Профили Черниговской крепости и замка 1739 г. Копія. *НАІЗ «Чернігів стародавній»* КН 1131/4.
[85] Теляковський А. Фортификация. Санкт-Петербург, 1856. Ч. 1: Полевая фортификация. 232 с.
[86] Бондар О. Історична топографія Чернігова… С. 142.; Його ж. Чернігів: місто і фортеця… С. 62, 141; Бондар О., Сердюк Д. *Подорож козацьким Черніговом*… С. 37; *Бондар О. Чернігівська фортеця в др. пол. XVII ст. Сумський історико-архівний журнал.* 2014. № XXII. С. 42–47. Дослідник плутає Красноярський городок на Астраханщині, побудований у 1649 р., із Красноярським острогом в Сибіру, зведеним у др. пол. XVII ст.

Наразі документи Архіву інженерного департаменту[87], якими користувався Ф. Ласковський для опису та зображення Красноярського городка, залишаються недоступними, що унеможливлює перевірку їхньої точності. Прикметно, що сам Ф. Ласковський прямо не називає трикутні зруби цієї фортеці «тарасами». За його описом, огорожа «городка» складалася з «одинакой вѣнчатой стѣны, въ 7 фут. высоты до бруствера, въ которую были вдѣланы мѣстами со внутренней стороны треугольные срубы, или клѣтки; эти срубы имѣли одинаковую высоту со стѣною, наполнялись землею и служили подобно тарасамъ»[88].

Із документів відомо, що трикутні зруби в XVI–XVIII ст., які застосовувались у будівництві укріплених огорож фортець і монастирів, могли мати різні функції. В одних випадках ці порожнисті зруби названі «клітками» (тобто клітями), їх могли використовувати як приміщення; в інших випадках трикутні конструкції виконували роль «ряжів» (контрфорсів), що підтримували стіну у вертикальному положенні. Тарасами слід називати лише заповнені землею зруби, які слугували для оборонців захистом від артилерійського вогню.

Прикладом використання порожнистих трикутних зрубів можуть бути дерев'яні конструкції стіни навколо «Нижнього города» (Подолу), зображені на плані Києва 1695 р.[89] На одній із ділянок ця стіна показана у профіль, а колоди, із яких складені трикутні зруби, видно з внутрішнього боку. Це можливо лише за умови, якщо зруби не були засипані ґрунтом. У прикладеному до плану описі київської фортеці зазначено: «…тот Нижний город строен дубовыми и сосновыми бревнами, рублен клетками»[90]. В описах Київської фортеці другої половини XVII ст. згадані й власне тараси, їх використовували в будівництві укріплень Верхнього міста, водночас часто виявлялося, що «на валу тарасы землею не насыпаны»[91].

Судячи з тексту люстрації 1552 р., порожнисті трикутні зруби утворювали й стіну Мозирського замку. У документі вони називаються «городни у три стены»[92]. Можливо, трикутні обриси надавали городням для економії дефіцитного лісу.

Трикутні зруби використані в якості контрфорсів, що підтримують стіну у вертикальному положенні, збереглися до нашого часу в огорожі Іллінського Водлозерського погосту, розташованого на півночі Росії. Вони були виявлені, описані та замальовані архітекторами О. Ополовніковим та В. Орфінським у сер. XX ст. На думку дослідників, ця дерев'яна стіна погосту, що збереглася з кінця XVIII ст., за формою та конструкцією відповідає стародавнім фортечним спорудам. Трикутні «ряжі», на які спиралася огорожа, були зроблені з колод, звернених вершинами в середину погосту й на кутах з'єднані «в лапу»[93]. За кресленнями, прикладеними до книги О. Ополовнікова, можна встановити розміри згаданих «ряжів»: вони мають ширину біля 2,0 м, довжину вздовж стіни 2,8 м та висоту 2,13 м[94]. Трикутні конструкції розставлені з кроком 8 м[95].

На «Спеціальному плані Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.» трикутні зруби, розташовані в західній та північно-західній частинах ДЗЧ, також мають вигляд порожнистих конструкцій. З огляду на їхнє нерівномірне розташування, подекуди на значній відстані один від одного, є підстави вважати, що ці елементи виконували функцію контрфорсів для зрубної частини стіни. У такому випадку ототожнення їх з тарасами видається некоректним.

Великі ділянки фортечних стін ДЗЧ були зроблені з частоколу, така огорожа являла собою паркан у вигляді вертикально встановлених дерев'яних колод, брусів чи планиць, вкопаних одним кінцем у землю[96]. Імовірно, на ранньому етапі, від часу побудови ДЗЧ в 1650-х рр. до кінця 1670-х рр., уся огорожа цього укріплення складалася з острожної стіни. Після реконструкції Чернігівської фортеці в останній чверті XVII ст. частокіл залишився на кількох ділянках, переважно там, де стіна проходила по вершині тераси, що домінувала над річковими заплавами – тобто в місцях, більш захищених від нападу ворога природним рельєфом.

---

[87] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Санкт-Петербург: Тип-я Императ. Акад. Наук, 1858. Ч. I: Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII ст. 316 с.
[88] Там само. С. 89.
[89] Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII в.*: историко-архитектурный очерк*. Киев: Наукова думка, 1982. 160 с.
[90] Там само. С. 71, 74.
[91] Там само. С. 119.
[92] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Унив. тип-я (И. Завадского), 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России [от пол. XIII до пол. XV в.]. 746 с.
[93] Орфинский В. Деревянное зодчество Карелии. Ленинград: Стройиздат, 1971. 120 с.; Ополовников А. *Памятники деревянного зодчества Карело-Финской ССР*. Москва, 1955. 196 с.
[94] Там само. С. 183.
[95] Там само. С. 166; Орфинский В. Деревянное зодчество Карелии. С. 108.
[96] У текстах XVII ст. частокіл зазвичай назвали острогом, а у XVIII ст. – палісадом.

На Абрисі 1706 р. можна побачити, який вигляд мала острожна стіна в цей час: верхівки паль не загострені, не видно гарматних амбразур, стрільниць та підмостків для стрільців, висота острогу – там, де він припасований до Лоївської надбрамної вежі, дорівнює висоті зрубної стіни, що прилягає до неї з іншого боку. Таке співвідношення висоти стін спостерігаємо й на пізніших кресленнях, зокрема на профілях Чернігівської фортеці 1739 та 1741 рр. Так, висота палісаду головної огорожі, передбаченого «прожектом», на профілі № 22 1739 р., що біля Лоївської брами, складає 1 сажень (2,13 м)[97]. Довжина паль цього гостроколу, разом із заглибленою в ґрунт частиною, дорівнює 12 футам (3,65 м). Профіль, прикладений до креслення фортеці 1741 р., демонструє на цій ділянці вже відновлений частокіл аналогічної висоти[98].

Вважаємо також, що острог ДЗЧ у XVII–XVIII ст. мав стрільниці невеликого розміру для ручної зброї. Імовірно, саме через це вони не були зображені на Абрисі 1706 р. Їх влаштування, можливо, було типовим для дерев'яних фортифікацій Східної Європи. Так, за інформацією з писемних джерел, інтервал між стрільницями в стіні Хотомижського острогу – московського укріплення XVII ст., збудованого на місці фортеці князя Свидригайла Ольгердовича, – становив половину сажня, тобто приблизно 1 м[99]. Не виключено, що з такою самою частотою могли бути прорубані стрільниці в частоколі ДЗЧ.

Під час реконструкції Чернігівської фортеці у 1754–1755 рр. Київський віцегубернатор генерал-майор І. Костюрін звертався до канцелярій Чернігівського та Стародубського полків, щоб вони, на виконання імператорського указу «о поставке охочимъ людемъ техъ лесныхъ припасовъ в малороссійскихъ Стародубскомъ и Черниговском полкахъ, где лесные места имеются, публиковать, и ежели кто те лесныя припасы пожелаетъ поставит, оныя б люди для договору в цене и для торгу явились в Киевѣ от фортификаціи у г(о)с(по)дина полковника Дебоскета»[100]. Для цієї мети військові інженери шукали сосновий ліс довжиною в 3 сажні (6,4 м)[101]. Ми не знаємо точно, чи його планували використати для зрубної чи до острожної стіни ДЗЧ, однак така довжина колод не видається надмірною для будівництва палісаду. Так, у 1748–1749 рр. сотенні та полкові канцелярії Гетьманщини направляли до ГВК рапорти, де були зазначені характеристики будівельних матеріалів, необхідних для ремонту фортець. Зазвичай для палісаду використовували дубові палі довжиною 2,5–3 сажні. Зокрема для ремонту Стародубської фортеці замовляли «на полисадъ» дубові трьохсаженні палі (6,4 м)[102], аналогічної довжини лісоматеріали планували заготовити на ремонти частоколів у Новгороді-Сіверському[103] та Мглині[104].

Крім згаданих вище оборонних конструкцій, стіни ДЗЧ були посилені бойовими вежами. Наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. тут налічувалося дев'ять проїзних башт і три глухі вежі, що стояли на «поперечній» стіні.

На Абрисі 1706 р. сім веж ДЗЧ зображені так, що вони звернені до глядача трьома гранями, ще п'ять – однією. З креслень Чернігівської фортеці 1739, 1741 та 1757 рр. відомо, що ці башти мали шестигранну або прямокутну форму в плані. Усі «шестистінні» вежі, зображені на Абрисі, подані доволі подібно: добре видно портали та гарматні амбразури, прорізані у стінах, у верхній частині стін горизонтальними смужками позначені облами; башти увінчані високими шатровими покрівлями, що завершені «яблуками» та прапорцями. Можливо, прямокутники, розміщені над воротами надбрамних веж, слід тлумачити не як амбразури, а як ікони-обереги.

На планах ці вежі дещо відрізняються за розмірами, різна кількість рівнів амбразур також може свідчити про неоднакову поверховість.

Так, на «поперечній» ділянці огорожі стіни двох глухих веж мають по два яруси прямокутних гарматних амбразур, а одна зовсім не має амбразур та обламу. Вірогідно, вона була облаштована лише стрільницями для ручної зброї, які кресляр не відобразив на малюнку. На «Спеціальному плані Чернігівської фортеці з прожектом. 1757 р.» ця башта показана п'ятигранною, її допоміжне значення в системі оборони цієї ділянки фортечної огорожі підтверджує менша висота в порівнянні із сусідніми вежами. Три надбрамні шестигранні башти східної стіни мали, імовірно, по два поверхи під обламами, про що свідчать амбразури над порталами, а ще одна не мала такої амбразури – певно, вона була нижчою.

[97] Профили Черниговской крепости и замка 1739 г.
[98] Профили Черниговской крепости с проектами. 1741 г. *РГВИА*. Ф. 349. Оп. 43. Д. 1573.
[99] Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. Харьков, 1886. Т. 1. 396 с.
[100] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 283.
[101] Там само.
[102] Там само. Арк. 157.
[103] Там само. Арк. 158.
[104] Там само. Арк. 159 зв.

Спробуємо реконструювати розміри згаданих башт, використовуючи їхні плани та малюнки фасадів. Так, на згаданому «Спеціальному плані … 1757 р.» вежі «поперечної» стіни мають діаметр 3–4 сажні (6,4–8,5 м), що близько до розмірів гранчастих веж Верхнього замку в Чернігові, зафіксованих профілем, доданим до плану 1739 р., та кресленням, зробленим російським військовим інженером фон Сперейтером під час інспекції Чернігівської фортеці у 1733 р.[105]

За Абрисом 1706 р. у вертикальній проєкції шестигранні вежі мають такі пропорції: у чотирьох випадках (надбрамні башти східної стіни) ширина вежі дорівнює її висоті до обламу, в одному – висоті разом з обламом, і ще в одному випадку – ширина перевищує висоту на величину, що відповідає висоті обламу. Імовірно, ця варіативність пов'язана з різною шириною самих веж, тоді як висота їхньої основної частини була узгоджена з висотою оборонної стіни. Висота шатрових покрівель: у чотирьох випадках дорівнює ширині башт, у трьох інших – становить від ½ до ⅝ її ширини. Відповідно, висота веж без покрівлі складала приблизно 6,0–7,5 м, а з покрівлею – 10,5–12,2 м. Ці параметри цілком узгоджуються з розмірами башт XVII–XVIII ст. у фортецях Московської держави, описаних Ф. Ласковським[106]. Оскільки точні діаметри надбрамних башт східної стіни нам невідомі, можна припустити, що вони за висотою відповідали баштам поперечної стіни, хоча й мали дещо стрункіші пропорції.

Для порівняння: Львівська проїзна башта «Більшого города Києва», за описом 1673 р., була «рублена в 6 стен поперег 4 сажени с полуаршином, вышиною пол 8 сажени»[107], тобто мала діаметр 8,8 м, а висоту 16 м. Миколаївська башта Брянської фортеці (також шестистінна), за описом 1684 р., мала ширину 4 сажні (8,5 м) і висоту з покрівлею 9,5 сажнів (20 м). Усередині вона була облаштована чотирма «мостами» (перекриття між поверхами), а над воротами мала ікони в кіотах: Всемилостивого Спаса з преподобними Сергієм Радонезьким і Полікарпом Брянським, а також Пресвятої Богородиці Печерської[108]. Головна надбрамна шестигранна вежа Нової Мангазеї, за розписним списком 1672 р., мала ширину «між кутів» 7 м, висоту до обламу 8,7 м, а висоту з покрівлею – «…с верхнего шатрика 12 сажен с полуаршином до земли» (25,9 м)[109].

Перелічені вище вежі дещо перевищують за розмірами чернігівські аналоги, однак варто враховувати їхнє функціональне значення: вони захищали головні брами міст. У Чернігові, на завершеннях вулиць, що переходили в тракти, були збудовані прямокутні («чотирьохстінні») надбрамні вежі – Київська (рис. 1, 1), П'ятницька (рис. 1, 2) та Лоївська (рис. 1, 3). На Абрисі 1706 р. ці башти зображені значно більшими за решту веж ДЗЧ і мають індивідуалізовані обриси.

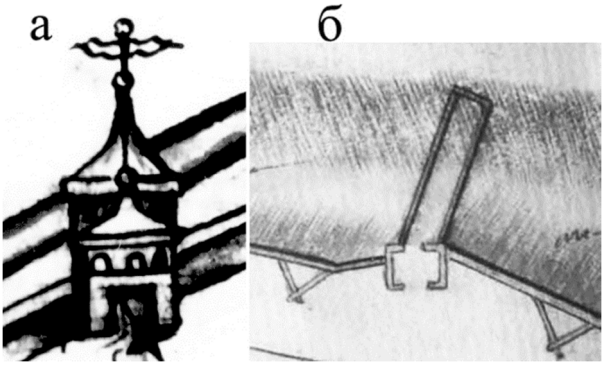

Рис. 3. Фасад і план П'ятницької брами за кресленнями XVIII ст.

Найпотужнішою баштою Чернігівської фортеці була П'ятницька (Любецька) надбрамна, яка прикривала головний в'їзд до міста. Однак на «Спеціальному плані … 1757 р.» ця вежа має розміри усього 3х4 сажні (рис. 3, б), це дивно, оскільки на згаданому кресленні 1757 р. вона єдина, що має прямокутну форму, а отож підходить на роль зразка, за яким у січні 1760 р. планувалося звести чотири надбрамні вежі ДЗЧ. Причому довжина брусів для стін запроєктованих башт дорівнювала 5 сажням (10,6 м)[110].

[105] Архив ВИМАИВиВС. Ф. 2. Оп. Креп. Д. 101.
[106] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. I. С. 93–99.
[107] Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII в. … С. 105.
[108] Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией. Санкт-Петербург: Тип-я Э. Праца, 1869. Т. 11. 332 с.
[109] Крадин Н. Русское деревянное оборонное зодчество. Москва: Искусство, 1988. 190 с.
[110] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк. 458.

На Абрисі 1706 р. П'ятницька вежа зображена з боку міста: над прямокутним прорізом воріт показана капличка з трьома арковими вікнами та шатровим верхом криволінійних обрисів, завершеним маківкою з хрестом (рис. 3, а). Через якість креслення неможливо достеменно встановити, чи ця капличка є підвісною, чи приставлена на окремому зрубі. Її ярус відповідає рівню бойової галереї прилеглої стіни. Над капличкою зображено дві прямокутні гарматні амбразури. Верхній ярус башти утворює облам, завершений шатровим дахом вигнутої форми з яблуком та двома трикутними «ялівцями» на одному ратищі. На цьому малюнку висота стін башти з обламом більша за ширину вежі у 1,58 рази, а загальна висота з покрівлею перевищує ширину башти у 2,5 рази.

На графічній реконструкції, представленій у кількох публікаціях[111], О. Бондар зобразив П'ятницьку браму увінчаною двоголовим орлом, використавши як зразок Спаську вежу Ілімського острогу XVII ст.[112]

Дійсно, іноді верхівки головних надбрамних веж фортець Московської держави прикрашали дерев'яні скульптури орлів із розправленими крилами. Такі зображення трапляються на абрисах XVII ст., що відтворюють башти Московського кремля[113], Смоленська[114], Кунгура[115], а також на малюнках поч. XVIII ст. – Архангельська[116], Володимирана-Клязьмі[117] та Ілімського острогу[118]. Проте, на нашу думку, підстав для такої реконструкції у випадку Чернігова недостатньо.

По-перше, подібна практика не була масовою: у більшості випадків вежі не мали жодного завершення або завершувалися звичайними прапорцями. Хоча й існували оригінальні винятки – наприклад, флюгер у вигляді півника на головній вежі Олонецької фортеці (за абрисом 1690-х рр.)[119].

По-друге, автор Абрису Чернігова був достатньо вправним художником, щоб зобразити орла, але натомість чітко намалював на вершині Любецької вежі два прапорці. З огляду на те, що двоголовий орел був не просто декоративним елементом, а державним символом, малоймовірно, щоб кресляр міг його пропустити.



Рис. 3. П'ятницька брама Другого замку черкаського початку XVIII ст. Реконструкція І. Ігнатенка.

[111] Бондар О., Сердюк Д. Подорож козацьким Черніговом… С. 39; Бондар О. Чернігів: місто і фортеця… С. 148.
[112] Спасская башня Илимского острога. *WikiVoyage*. URL: https://ru-monuments.toolforge.org/wikivoyage.php?id=3810071001.
[113] Древнерусское градостроительство X–XV вв. / Ред. Н. Гуляницкий. Москва: Стройиздат, 1993. 392 с.
[114] Русское градостроительное искусство. Градостроительство Московского государства XVI–XVII веков / Ред. Н. Гуляницкий. Москва: Стройиздат, 1994. С. 162.
[115] Там само. С. 29.
[116] Древнерусское градостроительство X–XV вв. С. 254.
[117] Там само. С. 176.
[118] Атлас к материалам для статистики Российской Империи [Карты]. Санкт-Петербург: Лит. Селезнева, 1839. 23 л. Лист XXVIII.
[119] Древнерусское градостроительство X–XV вв. С. 363.

По-третє, ще до офіційної інкорпорації Гетьманщини в імперські структури чернігівські полковники (до їх заміни московитами у 1723 р.) не сприймали нав'язування російської державної символіки. Про це свідчить, зокрема, донос старшин на полковника Григорія Самойловича (молодшого сина гетьмана), поданий цареві 7 липня 1687 р. У ньому зазначалося: «…Григорий в Чернегове ганил войта, и мещан, и лаючи, смертною казню грозил, что войт и мещане хотели поставити на ратушу орла платаного, в тое знаменіе, што город Чернегов есть власнаю их царского пресветлого величества отчина»[120]. Отже, сумнівно, що над вежею ДЗЧ – укріпленням, яке від початку до кінця свого існування перебувало на балансі місцевої влади (спершу полкової, а згодом губернської) – міг бути встановлений двоголовий орел (рис. 4). Натомість на брамах фортифікацій, що цілком підпорядковувалися царському уряду (як-от Верхній замок чи ПЗЧ), такі символи цілком могли з'являтися. Побічне підтвердження цьому знаходимо в кошторисі витрат на ремонт Ніжинської фортеці 1748 р. Там зазначено, що «новую нежинскую крепость … где гарнизон содержитца», планували оздобити гербами й відновити мости перед брамами. Зокрема, на «краски и масла и за работу красилщикам» та «для резания г[о]с[у]д[а]рственнихъ гербовъ» передбачалося виділити 80 рублів[121].

Окрім П'ятницької, на Абрисі 1706 р. своїми розмірами та зовнішнім виглядом вирізняються ще три великі прямокутні надбрамні вежі.

Київська брама – триярусна. Над воротами влаштовано обхідну галерею, ще вище – невисокий облам із помітним виносом за межі стін башти. Верхівку споруди вінчає низький шатровий дах із яблуком і прапорцем.

Лоївська брама – найменша з-поміж трьох головних веж. Над прямокутним прорізом воріт видно дві прямокутні гарматні амбразури бойового ярусу, а третій рівень формує облам. Дах має форму пірамідального шатра, завершеного яблуком і двохвостим прапорцем.

Гнойова брама на Абрисі 1706 р. показана гранчастою: у нижньому ярусі – арковий проїзд, вище – прямокутна гарматна амбразура, облам і шатрова покрівля. Натомість на кресленнях 1739, 1740 і 1741 рр. цю браму вже показано прямокутною в плані (рис. 1, 4).

Також на Абрисі 1706 р. зображено ще дві невеликі прямокутні надбрамні башти, розташовані на крайніх ділянках огорожі ДЗЧ – на її початку та в кінці. Одна стояла на узвозі між Катеринінською церквою та валами ПЗЧ, охороняючи дорогу на Поділ і Солдатську слободу, інша – на протилежному кінці стіни Нового міста.

Обидві вежі мають подібний вигляд: на малюнку їхні фасади майже повністю займають портали воріт, бойові яруси не показані, облами відсутні, а замість них – широкі карнизи, над якими встановлено низькі пірамідальні покрівлі без декоративних завершень. Висота стін цих башт лише трохи перевищує висоту частоколу. Імовірно, їхні розміри були подібні до Кожум'яцької брами Київського Подолу, згаданої в описі 1673 р. як такої, що мала «в длину 2 сажени с аршином, поперег тож»[122].

В обох випадках башти були прибудовані до рову та огорожі Старого міста (ПЗЧ), і, можливо, саме наявність прикриття з боку цього укріплення зумовила їхню фортифікаційну слабкість.

Отже, оборонну лінію ДЗЧ було споруджено в сер. XVII ст., в умовах війни за незалежність України. Вона захищала «Нове місто», що виникло після розширення забудови Чернігова на території давнього, тривалий час незаселеного укріплення часів Київської Русі, обведеного валом і ровом. Старовинне городище було зменшене за рахунок спорудження «поперечної» стіни, укріпленої, за тодішнім звичаєм, так званими «биками». На початковому етапі земляну фортифікацію обладнали новими дерев'яними укріпленнями – частоколом і бойовими вежами. На зламі 1670–1680-х рр. проведено реконструкцію: західну ділянку огорожі ДЗЧ підсилили зрубами з трикутними контрфорсами.

У др. чверті XVIII ст. почався поступовий занепад укріплень: зменшувалася кількість веж, у палісаді з'являлися розриви. Тривалий мир переконав чернігівців у непотрібності оборонних споруд, які вони утримували власним коштом. У 1770-х рр. зникли майже всі дерев'яні елементи ДЗЧ, а вже в наступному десятилітті з'явилися проєкти повного знесення залишків укріплень. Утім, центральні імперські установи вважали, що вали й рови ДЗЧ можуть бути корисними як передова лінія оборони, що посилює захисний потенціал Чернігівської фортеці, тому вимагали їх збереження.

Фактичне розкопування решток ДЗЧ розпочалося лише після ліквідації Чернігівської фортеці та майже збіглося в часі з демонтажем усіх інших оборонних укріплень міста.

---

[120] *Яковлева* Т. *Донос старшини на І. Самойловича:* аналіз першоджерела. *Український історичний журнал.* 2006. № 4. С. 190–200.
[121] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 8840. Арк 8 зв.–10.
[122] Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII в. С. 134.

References

Adruh, A. (2008). Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Architecture of Chernihiv in the late 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Alferova, H., Kharlamov, V. (1982). Kyev vo vt. pol. XVII v.: ystoryko arkhytekturnыi ocherk [Kyiv in the second half of the 17th c.: a historical and architectural essay]. Kyiv, Ukraine.

Bahalei, D. (1886). Materyalы dlia ystoryy kolonyzatsyy y bыta stepnoi okraynы Moskovskoho hosudarstva (Kharkovskoi y otchasty Kurskoi y Voronezhskoi hub.) v XVI–XVIII st. [Sources on the history of colonization and daily life in the steppe borderlands of the Muscovite state (Kharkiv province and, to some extent, Kursk and Voronezh provinces) in the 16th–18th c.]. Kharkiv, Ukraine.

Baran-Butovych, S. (1931). Chernihiv yak ob'iekt istorychno-kraieznavchykh ekskursii. Zapysky Chernihivskoho naukovoho tovarystva [Chernihiv as a destination for historical and local history tours. Proceedings of the Chernihiv scientific society]. Chernihiv, Ukraine.

Bondar, O. (2014). Chernihiv: misto i fortetsia u XIV–XVIII st. [Chernihiv: city and fortress in the 14th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.

Bondar, O. (2014). Chernihivska fortetsia v dr. pol. XVII st. [Chernihiv fortress in the second half of the 17th c.]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical-archival journal, XXII*, P. 42–47.

Bondar, O. (2017). Istorychna topohrafiia Chernihova u XIV–XVIII st. [The historical topography of Chernihiv in the 14th–18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Bondar, O., Serdiuk, D. (2015). Podorozh kozatskym Chernihovom XVII–XVIII st.: putivnyk [Journey through Cossack Chernihiv in the 17th–18th c.: a guidebook]. Chernihiv, Ukraine.

Dobrovolskyi, P. (1911). Trudы Chernyhovskoi hubernskoi uchenoi arkhyvnoi komyssyy [Proceedings of the Chernihiv provincial scientific archival commission]. Chernihiv, Ukraine.

Herasymenko, N. (2007). KAMIN, mira vahy. Entsyklopediia istorii Ukrainy [STONE, unit of weight. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Hurbyk, A. (2015). Ukrainskyi Hetmanat ta Velyke kniazivstvo Lytovske u viiskovo-politychnomu protystoianni 1651 r.: Druha Loievska bytva [The Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania in the military-political confrontation of 1651: The Second Battle of Loev]. Kyiv, Ukraine.

Ihnatenko, I. (2018). Ostannii bii Chernihivskoi fortetsi [The last battle of the Chernihiv fortress]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 5 (143)*, P. 21–33.

Karnabed, A. (1977). Otchet ob arkhytekturno-arkheolohycheskykh yssledovanyiakh 1976 h. na terrytoryy okhrannoi zonы y zonы rehulyrovanyia zastroiky Chernyhovskoho hosudarstvennoho arkhytekturno-ystorycheskoho zapovidnyka [Report on the 1976 architectural and archaeological surveys conducted within the buffer zone and the development control zone of the Chernihiv state architectural-historical reserve]. Chernihiv, Ukraine.

Karnabida, A. (1980). Chernihiv: Arkhitekturno-istorychnyi narys [Chernihiv: An architectural-historical essay]. Kyiv, Ukraine.

Kazakov, A. (1992). Oboronnyi kompleks XI st. chernihivskoho posadu. Chernihivska starovyna [The 11th c. defensive complex of the Chernihiv settlement. Chernihiv antiquities]. Chernihiv, Ukraine.

Kholostenko, N. (1969). Vosstanovlenye y yssledovanye arkhytekturnыkh pamiatnykov Chernyhova [Restoration and study of architectural monuments in Chernihiv]. *Stroytelstvo y arkhytektura – Construction and architecture, 4*, P. 34–41.

Khyzhniakov, V. (1899). Chernyhovskaia staryna. (1765–1810). Po arkhyvnыm bumaham horodskoi dumы [Chernihiv antiquities. (1765–1810). Based on the city council archives]. *Kyevskaia Staryna – Kyiv Antiquity, 6*, P. 368–407.

Kotliarov, S. (1851). Horod Chernyhov [The city of Chernihiv]. *Chernyhovskye hubernskye vedomosty – Chernihiv provincial gazette, 24; 25; 26; 27; 28*, P. 212–216; 227–235; 237–242; 245–250; 253–258.

Kovalenko, O., Petrychenko, I. (1997). Opysy Chernihova 60-kh rr. XVIII st. [Descriptions of Chernihiv in the 1760s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 165–173.

Kovalenko, V. (1988). Osnovnыe эtapы razvytyia drevneho Chernyhova. Chernyhov y eho okruha v IX–XIII vv. [The main stages in the development of ancient Chernihiv. Chernihiv and its environs in the 9th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.

Kradyn, N. (1988). Russkoe dereviannoe oboronnoe zodchestvo [Russian wooden defensive architecture]. Moscow, Russia.

Laskovskyi, F. (1858). Materyalы dlia ystoryy ynzhenernoho yskusstva v Rossyy [Materials for the history of engineering in Russia]. Saint Petersburg, Russia.

Lohvyn, H. (1980). Chernyhov. Novhorod-Severskyi. Hlukhov. Putyvl [Chernihiv. Novhorod-Siverskyi. Hlukhiv. Putivl]. Moscow, Russia.

Markevych, N. (1852). Chernyhov. Ystorycheskoe statystycheskoe opysanye Chernyhova [Chernihiv. A historical statistical description of Chernihiv]. *Chernyhovskye hubernskye vedomosty – Chernihiv provincial gazette, 8; 9; 10; 11*, P. 61–72; 75–82; 85–98; 101–112.

Markov, M. (1847). O dostopamiatnostiakh Chernyhova [On the landmarks of Chernihiv]. Moscow, Russia.

Mezentsev, V. (1980). Pro formuvannia miskoi terytorii davnoho Chernihova [On the formation of the urban area of ancient Chernihiv]. *Arkheolohiia – Archaeology, 34*, P. 53–64.

Mezentsev, V. (1981). Drevnyi Chernyhov. Henezys y ystorycheskaia topohrafyia horoda [Ancient Chernihiv: origins and historical topography of the city]. Kyiv, Ukraine.

Motsia, O., Kazakov, A. (2011). Davnoruskyi Chernihiv [Old Rus Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (2004). Stepan Podobailo. Polkovodtsi Viiska Zaporizkoho: istorychni portrety [Stepan Podobailo. Commanders of the Zaporizhian Army: historical portraits]. Kyiv, Ukraine.

Nosov, K. (2008). Osobennosty russkoho oboronnoho zodchestva XVII v.: bык y roskat [Characteristics of 17th c. Russian military architecture: the bull and the roskat]. *Almanakh tsentra obshchestvennыkh ekspertyz – Almanac of the center for public expertise, 1*, P. 161–176.

Opolovnykov, A. (1955). Pamiatnyky dereviannoho zodchestva Karelo-Fynskoi SSR [Monuments of wooden architecture in the Karelian-Finnish SSR]. Moscow, Russia.

Orfynskyi, V. (1971). Dereviannoe zodchestvo Karelyy [Wooden architecture of Karelia]. Leningrad, Russia.

Pulaski, K. (1887). Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627–1635). Szkice i poszukiwania historyczne [The early years of Adam Kisiel's public career (1627–1635). Sketches and historical research]. Kraków, Poland.

Rыbakov, B. (1949). Drevnosty Chernyhova [Antiquities of Chernihiv]. *Materyalы y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR – Materials and studies on archaeology in the USSR, 11*, P. 7–102.

Shafonskyi, A. (1851). Chernyhovskoho namestnychestva topohrafycheskoe opysanye [Topographical description of the Chernihiv governorate]. Kyiv, Ukraine.

Smolichev, P. (1928). Chernihiv ta yoho okolytsi za chasiv velykokniazivskykh. Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: Ohliady. Rozvidky. Materialy [Chernihiv and its surroundings during the time of the Grand Dukes. Chernihiv and the Northern Left Bank: Reviews. Studies. Materials]. Kyiv, Ukraine.

Smyrnov, Ya. (1908). Rysunky Kyeva 1651 h. po kopyiam ykh kontsa XVIIII v. Trudы XIII Arkheolohycheskoho sъezda [Drawings of Kyiv from 1651, based on copies from the late 18th c. Proceedings of the 13th Archaeological congress]. Moscow, Russia.

Sokhan, P. (Ed.). (1996). Hrushevskyi M. Istoriia Ukrainy-Rusy [Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus]. Kyiv, Ukraine.

Sytyi, Yu. (2012). Topohrafiia ta struktura ukriplen davnoruskoho Chernihova v rizni periody yoho istorii [Topography and structure of fortifications in Old Rus Chernihiv during various periods of its history]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 1–2*, P. 35–42.

Teliakovskyi, A. (1856). Fortyfykatsyia. Chast pervaia. Polevaia fortyfykatsyia [Fortifications. Part one. Field fortifications]. Saint Petersburg, Russia.

Vecherskyi, V. (1996). Plany mist Livoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII st. yak dzherelo vyvchennia mistobudivnoho rozvytku [City plans of Left-Bank Ukraine from the 17th–18th c. as a source for studying urban development]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy – Architectural heritage of Ukraine, 3, 1*, P. 105–121.

Vecherskyi, V. (2001). Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny: formuvannia, doslidzhennia, okhorona [Architectural and urban planning heritage of the Hetmanate era: formation, research, and preservation]. Kyiv, Ukraine.

Vecherskyi, V. (2007). Systema ukriplen Chernihova rannomodernoho chasu – vtrachena pamiatka ukrainskoho mistobudivnoho mystetstva. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [The early modern fortification system of Chernihiv – a lost monument of Ukrainian urban architecture. Chernihiv in the medieval and early modern history of Central and Eastern Europe]. Chernihiv, Ukraine.

Vecherskyi, V. (2011). Fortetsi y zamky Ukrainy [Fortresses and castles of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Yakovleva, T. (2006). Donos starshyny na I. Samoilovycha: analiz pershodzherela [A report by a senior officer against I. Samoilovich: an analysis of the primary source]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 4*, P. 190–200.

Yarыhyn, A. (1900). Putevodytel po horodu Chernyhovu [A guide to the city of Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.

Zviriaka, A., Tomilovych, L., Vecherskyi, V. (2019). Pryrodni osoblyvosti mistsevosti, shcho vyznachaiut svoieridnist planuvannia ta prostorovoi pobudovy mista. Istoryko-arkhitekturnyi opornyi plan m. Chernihova [Natural features of the area that shape the unique layout and spatial structure of the city. Historical-architectural base plan of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.

Ігнатенко Ігор Михайлович – аспірант Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Ihnatenko Ihor – PhD student of T. Shevchenko national university "Chernihiv Collegium" (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013 Ukraine).

E-mail: wignimus@gmail.com

Дата подання: 20 листопада 2025 р.
Дата затвердження до друку: 16 квітня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ігнатенко, І. Другий замок черкаський у Чернігові: конструктивні елементи укріплення в XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 29–45. DOI: 10.58407/litopis.260403.

Цитування за стандартом APA

Ihnatenko, I. (2026). Druhyi zamok cherkaskyi u Chernihovi: konstruktyvni elementy ukriplennia v XVII–XVIII st. [The second Cherkasy castle in Chernihiv: structural elements of fortifications in the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 29–45. DOI: 10.58407/litopis.260403.

Проблеми модерної та сучасної історії

УДК 94:314.7(477.53)«2004/2005»

Олександр Вітюк

●

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З БІЖЕНЦЯМИ ОРГАНАМИ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (2004–2005)

●

ORGANIZATIONAL ASPECTS OF THE MIGRATION SERVICE'S WORK WITH REFUGEES IN CHERNIHIV OBLAST (2004–2005)

DOI: 10.58407/litopis.260404
© О. Вітюк, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1749-507X

Метою статті *є комплексний історичний аналіз управління міграційними процесами у Чернігівській області в 2004–2005 рр.* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. Такий підхід дозволив забезпечити можливість неупередженого висвітлення логічних змін в історичному процесі визначеного дослідження.* ***Методи дослідження*** *представлені загальнонауковими (історичний, логічний) і спеціальними (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний).* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у одній із перших спроб комплексного історичного дослідження управління міграційними процесами в Чернігівській області у 2004–2005 рр. та діяльності органів міграційної служби в період їх становлення як окремих структур державної влади на місцях, системному аналізі становлення та функціонування регіональної системи біженців та шукачів притулку, що дозволяє поглибити розуміння децентралізованого аспекту державної міграційної політики. Вперше на основі неопублікованих архівних документів та нормативно-правових актів виявлено та систематизовано особливості практичної діяльності органів міграційної служби регіону в роботі з біженцями.* ***Висновки.*** *Географічне положення Чернігівщини як прикордонної області зумовлювало специфіку міграційного управління. У 2004–2005 рр. управління фокусувалося не лише на внутрішній міграції, а й на контролі транзитних потоків, що вимагало специфічних методів обліку та посиленої взаємодії з прикордонними і митними службами, які часто дублювали або не узгоджували свої дії з органами міграційної служби. Міграційна політика області реалізовувалась в умовах складної демографічної ситуації, а управлінські зусилля органів міграційної служби були спрямовані переважно на фіксацію статистичних даних.*

Ключові слова: *біженці, мігрант, міграція, міграційні процеси, шукачі притулку.*

●

The purpose of the article *is to provide a comprehensive historical analysis of the management of migration processes in Chernihiv oblast in 2004–2005.* ***The methodological foundation*** *of the study is based on principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity. This approach has made it possible to provide an unbiased account of the logical changes in the historical process under study.* ***The research methods*** *employed include general scientific methods (historical, logical) and specialized methods (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective).* ***The scientific novelty*** *of the study lies in one of the first attempts at a comprehensive historical investigation of the management of migration processes in the Chernihiv region in 2004–2005 and activities of migration service agencies during the period of their formation as separate local government structures, a systematic analysis of the formation and functioning of the regional system for refugees and asylum seekers, which allows for a deeper under-*

standing of the decentralized aspect of state migration policy. For the first time, based on unpublished archival documents and regulatory acts, the specific features of the practical activities of the region's migration service agencies in their work with refugees have been identified and systematized. ***Conclusions.*** *The geographical location of the Chernihiv region as a border region dictated the specific nature of migration management. In 2004–2005, management focused not only on internal migration but also on controlling transit flows, which required specific methods of record-keeping and enhanced cooperation with border and customs services, which often duplicated or failed to coordinate their actions with migration authorities. The region's migration policy was implemented amid a complex demographic situation, and the management efforts of the migration authorities were directed primarily toward compiling statistical data.*

Keywords: *refugees, migrants, migration, migration processes, asylum seekers.*

Питання міграційної політики на сьогоднішньому етапі державотворення України набувають особливої актуальності, оскільки вони безпосередньо впливають на її національну безпеку, соціально-економічну стабільність та міжнародний імідж. У період 2004–2005 рр. наша держава перебувала в процесі інституційної трансформації органів державної влади, що передбачало перегляд підходів до регулювання міграційних потоків та розробку нових механізмів соціального захисту осіб, які потребують притулку. Регіональний вимір цієї політики, зокрема діяльність територіальних органів міграційної служби в прикордонних областях, є особливо показовим для розуміння ефективності державного управління того часу.

Чернігівська область, завдяки своєму специфічному геополітичному розташуванню, стала одним із ключових регіонів, де відбувалася апробація нових адміністративних практик роботи з біженцями. Аналіз організаційних аспектів цієї діяльності дозволяє не лише реконструювати історичний досвід функціонування міграційних інституцій, а й виявити системні недоліки, що перешкоджали належному забезпеченню прав вимушених мігрантів.

Тематика регулювання міграційних процесів на регіональному рівні, незважаючи на значний інтерес до проблеми науковців і дослідників, мало вивчена, комплексного історичного дослідження діяльності органів міграційної служби в Чернігівській області у питаннях організаційної роботи з біженцями в 2004–2005 рр. немає, і тому залишається недостатньо висвітленою та актуальною на сьогодні. Сучасний історіографічний дискурс характеризується переважною увагою до концептуально-теоретичних вимірів міграції та загальнодержавних стратегій, що зумовлює наявність історіографічної прогалини в дослідженні регіональних особливостей інституційного становлення системи захисту біженців в Україні.

Водночас, відзначимо науковців, які внесли значний вклад у дослідження питань становлення міграційної політики України. На думку О. Малиновської[1], зі здобуттям Україною незалежності, активізацією її зв'язків із світом, включенням у систему міжнародного обміну населенням все більшу увагу науковців і практиків почали привертати сучасні зовнішні міграційні процеси. В умовах бурхливих переміщень початку 1990-х рр. формування міграційної політики та законодавства було одним із важливих елементів державотворення[2]. У 2002 р. Україна стає повноправним членом Міжнародної організації з міграції та приєднується до Конвенції ООН 1951 р. та Протоколу 1967 р. про статус біженців[3].

У науковій праці О. Лавера[4] наголошено, що Україна, як і інші держави світу, ніколи не стояла осторонь міграційних потоків, які тільки посилилися після здобуття нашою державою незалежності в 1991 р., та поряд з біженцями її заполонили нелегальні мігранти, які, розглядаючи нашу державу як транзитну країну, намагалися прорватися на Захід – до країн ЄС.

Аналізуючи динаміку взаємин між Україною та Європейським Союзом, С. Віднянський[5] наголошує на стратегічній значущості укладення угоди про реадмісію нелегальних мігрантів. Цей нормативно-правовий акт регламентував механізми ідентифікації та репатріації осіб, які порушили режим перетину кордону з боку України, водночас покладаючи основне фінансове навантаження щодо забезпечення вказаних процедур на українську сторону.

[1] Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 236 с.
[2] Малиновська О. Міграція та міграційна політика в Україні: трансформації доби незалежності. *MIGRATION & LAW*. 2021. Vol. 1. Is. 1. С. 10–26.
[3] Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку. Київ: НІСД, 1997. 66 с.
[4] Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI ст. (1900–2016 рр.): монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 760 с.
[5] Віднянський С. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

У колективній праці вчених НАН України «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави»[6] автори аналізують шлях нашої країни до розбудови незалежних інституцій. Дослідники наголошують, що сучасні зміни в Україні нерозривно пов'язані з виходом із постколоніального минулого, яке значною мірою визначило хід нашого розвитку. Водночас науковці вказують, що саме міграційні процеси та динаміка етнічних рухів стали тими рушійними силами, які докорінно змінили структуру нашого суспільства та допомогли остаточно зміцнити національну самоідентифікацію. Крім того, зазначимо, що окремі аспекти діяльності органів міграційної служби України, у контексті формування та реалізації політики щодо біженців, відображено в працях В. Євтуха[7] та В. Пекарчука[8].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 2004 р. № 700 «Про утворення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі»[9] та наказів Державного комітету України у справах національностей та міграції від 27 липня 2004 р. № 36 «Про заходи щодо створення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі»[10], зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 30 серпня 2004 р. за № 1067/9666, від 10 серпня 2004 р. № 40 «Про затвердження штатної чисельності органів міграційної служби»[11], був створений з 1 січня 2005 р. Чернігівський відділ міграційної служби (далі – Відділ) як окрема юридична особа з прямим підпорядкуванням Державному комітету України у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції України). До прийняття вищевказаної постанови Уряду, Відділ мав подвійне підпорядкування – обласній державній адміністрації та Держкомнацміграції України. Штатна чисельність Відділу становила 5 посад, з яких було укомплектовано лише 3 через вказівку Держкомнацміграції України, у зв'язку із обмеженим фінансуванням[12].

На виконання Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. № 2557–III[13] Відділом протягом 2005 р. було прийнято та розглянуто 77 заяв від іноземців про надання статусу біженця в Україні[14]. Із заявами звернулося 75 іноземців з семи країн світу, зокрема: Індія – 51, Пакистан – 7, Афганістан – 7, Шрі-Ланка – 3, Ліван – 3, Бангладеш – 2, Російська Федерація – 2. Громадяни Бангладеш у зв'язку зі зміною сімейних обставин зверталися повторно. 59 заяв від іноземців щодо отримання статусу біженця надійшли через підрозділи Чернігівського прикордонного загону, 16 заяв через органи внутрішніх справ та 2 заяви надані громадянами Російської Федерації особисто при їх зверненні безпосередньо до працівників Відділу.

Для проведення співбесід, оформлення відповідних документів, були здійснені виїзди до прикордонної застави «Гірськ», прикордонних комендатур «Городня» та «Семенівка». В ході проведення співбесід з іноземцями встановлено, що 73 з них перетнули кордон України незаконно, лише громадяни Російської Федерації прибули в Україну на законних підставах. Ідентифікаційні документи, що посвідчували особу (паспорти), мали при собі лише 6 іноземців – 4 громадяни Афганістану та 2 громадянина Російської Федерації. 69 іноземців не мали при собі документів, які б посвідчили їх особу, а відомості про їх прізвище, місце проживання та родинні зв'язки були зафіксовані лише зі слів[15].

Відділом за результатами розгляду документів прийняті наступні рішення: по 62 заявам відмовлено в оформленні документів про надання статусу біженця, по 1 заяві погоджено оформлення документів для надання статусу біженця та 14 заяв не прийнято[16]. Іноземці, які не погодились із результатом розгляду їхніх заяв, звернулись зі скаргами до Держкомнацміграції України, однак рішення Відділу були залишені без змін. Станом на

[6] 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Ред. Г. Боряк. Київ: Ніка–Центр, 2016. 796 с.
[7] Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ: Стилос, 2000. 236 с.
[8] Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х рр. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1 (80). С. 36–45; Його ж. Роль зв'язків з етнічною батьківщиною та міжкультурного діалогу у відродженні та розвитку культур етноменшин: зміни 1990 – 2000-х рр. *Грані*. 2014. № 11. С. 130–136; Його ж. Державна етнонаціональна політика як чинник відродження і розвитку культур етноменшин України (1990–2000 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 36. С. 203–206.
[9] Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2004 р. № 700 «Про утворення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі». *Рада*. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-2004-%D0%BF#Text.
[10] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 104.
[11] Там само. Арк. 120.
[12] Там само. Спр. 45. Арк. 33.
[13] Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. № 2557-III. *Рада*. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2557-14#Text.
[14] ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 45. Арк. 33.
[15] Там само. Арк. 33 зв.
[16] Там само.

31 грудня 2005 р. в області мешкало 8 осіб, які мали статус біженця, зокрема сім'ї з Чеченської Республіки та Вірменії. Житлом вони забезпечені та отримують відповідне соціально-медичне обслуговування.

Для іноземців, які знаходились в процесі оформлення документів щодо отримання статусу біженця, в прикордонних районах області було визначено місця для їх тимчасового проживання: в Городнянському районі – будинок по вул. Леніна в с. Сеньківка; в Ріпкинському районі – 9 житлових будинків та приміщення колишньої початкової школи; в Чернігівському районі – будинок та дві квартири в с. Мохнатин, будинок в с. Дніпровське, приміщення колишньої школи в с. Хмільниця; в Корюківському районі – два трикімнатні будинки в с. Турівка, два житлових будинки в с. Стопилка[17].

Наказом Держкомнацміграції України від 23 вересня 2005 р. № 77[18] було затверджене Положення про Управління міграційної служби в Чернігівській області (далі – Положення). Цим Положенням пропонувалось певні новації в управлінні міграційними процесами регіону. Управління міграційної служби в Чернігівській області (далі –Управління) утворювалось замість Відділу й було територіальним органом міграційної служби, діяльність якого поширювалась на Чернігівську та Сумську області[19].

Основними завданнями Управління були: реалізація державної політики у сфері міграції та біженців; забезпечення виконання законодавства про міграцію та біженців з питань, що належали до його компетенції; координація взаємодії відповідних органів виконавчої влади та функціональне регулювання з питань біженців та інших категорій мігрантів, віднесених до його відання; аналіз міграційної ситуації у відповідному регіоні України, її тенденції, узагальнення практики застосування нормативно-правових актів у сфері міграції та біженців; підготовка пропозицій до розробки поточних та довготермінових прогнозів у сферах міграції та біженців; участь у формуванні централізованих інформаційних систем про осіб, які подали заяви про надання статусу біженця, а також обліку та аналізу міграційних потоків; відповідно до компетенції, внесення в установленому порядку пропозицій щодо удосконалення законодавства, укладення міжнародних договорів у сферах міграції та біженців, формування державних та регіональних програм, спрямованих на вирішення питань у цих сферах; у межах, визначених законодавством, участь у забезпеченні діяльності пунктів тимчасового розміщення біженців і пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні[20].

Управління відповідно до покладених на нього завдань розробляло та здійснювало заходи щодо реалізації в регіоні політики у напрямку аналізу соціально-економічних та демографічних тенденцій у сферах міграції та біженців; приймало заяви від іноземців та осіб без громадянства про надання їм статусу біженця в порядку, передбаченому Законом України «Про біженців»; сприяло у влаштуванні у дитячі заклади чи сім'ї дітей, розлучених із сім'єю, та в розшуку батьків або інших законних представників цих неповнолітніх осіб; приймало рішення про оформлення документів для вирішення питання про надання, втрату або позбавлення статусу біженця; розглядало заяви про надання статусу біженця, здійснювало дактилоскопіювання особи, яка подала заяву про надання статусу біженця, її опитування щодо обставин, викладених у заяві та доданих матеріалах; готувало письмові висновки щодо надання або відмови в наданні статусу біженця[21].

Для виконання службових завдань та забезпечення якісного надання послуг Управління потребувало підключення до мережі Інтернет, сучасного комп'ютерного та офісного обладнання, автотранспорту (у зв'язку із значними відстанями між обласним центром, прикордонними заставами та районними центрами).

У 2004–2005 рр. організаційна модель роботи з біженцями в Чернігівській області характеризувалася станом постійного інституційного реформування. Розрив між законодавчо задекларованими та відсутністю вчасно затверджених нормативних положень про діяльність місцевих органів міграційної служби призводив до правової невизначеності, що унеможливлювало створення цілісної вертикалі управління та перетворювало регіональні підрозділи на структури з обмеженим функціоналом, що діяли переважно в межах «ручного» управління.

Невідповідність між обсягами транскордонних міграційних потоків та ресурсами місцевих органів міграції стала критичним бар'єром для забезпечення прав біженців. Проте організаційні зусилля зводилися до формального обліку, тоді як стратегія інтеграції або реадмісії (процедура примусового повернення державою до країни походження чи попереднього проживання власних громадян) фактично була відсутня.

[17] ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 45. Арк. 34.
[18] Там само. Спр. 30. Арк. 78.
[19] Там само. Спр. 30. Арк. 79.
[20] Там само.
[21] Там само. Арк. 80.

Організаційна неспроможність органів міграційної служби на місцях була зумовлена не лише нормативними прогалинами, а й гострим дефіцитом бюджетного фінансування. Відсутність спеціалізованих пунктів тимчасового розміщення біженців та неналежне матеріально-технічне оснащення відділів міграції свідчили про те, що державна політика у сфері притулку на той час мала декларативний, а не прикладний характер. Робота з біженцями у регіоні страждала від розпорошеності функцій між органами внутрішніх справ (паспортними службами) та новостворюваними міграційними підрозділами. Відсутність координаційного центру, наділеного достатніми повноваженнями, спричиняла дублювання функцій, що в поєднанні з низькою кваліфікацією персоналу в питаннях міжнародного гуманітарного права мінімізувало ефективність адміністративного захисту вимушених мігрантів.

Період 2004–2005 рр. у Чернігівській області став показовим прикладом того, як інституційна інерція та відсутність реальної політичної волі до децентралізації міграційного управління гальмують розвиток демократичних стандартів у сфері притулку. Досвід цього періоду доводить, що без підкріплення нормативних ініціатив адекватним ресурсним та правовим забезпеченням, організаційні заходи у сфері міграції стають фрагментарними та не здатними до виконання своїх соціально-захисних функцій. Організаційні аспекти діяльності органів міграційної служби в області були відображенням загальнодержавної кризи становлення міграційного управління, де регіональний рівень став «полігоном» для апробації нежиттєздатних моделей, що згодом зумовило необхідність радикальної реорганізації всієї системи державної міграційної служби.

References

Boriak, H. (2016). 25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy [25 years of independence: essays on the history of nation- and state-building]. Kyiv, Ukraine.

Laver, O. (2018). Viiny ta narodonaselennia krain svitu u XX–XXI st. (1900–2016 rr.) [Wars and population of the world in the 19th–20th c. (1900–2016)]. Uzhhorod, Ukraine.

Malynovska, O. (1997). Mihratsiina polityka Ukrainy: stan i perspektyvy rozvytku [Ukraine's migration policy: current status and prospects for development]. Kyiv, Ukraine.

Malynovska, O. (2004). Mihranty, mihratsiia ta Ukrainska derzhava: analiz upravlinnia zovnishnimy mihratsiiamy. [Migrants, migration, and the Ukrainian state: an analysis of foreign migration management]. Kyiv, Ukraine.

Malynovska, O. (2021). Mihratsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini: transformatsii doby nezalezhnosti [Migration and migration policy in Ukraine: transformations of the independence era]. *MIGRATION & LAW, 1, 1*, P. 10–26.

Pekarchuk, V. (2013). Derzhavna etnonatsionalna polityka yak chynnyk vidrodzhennia i rozvytku kultur etnomenshyn Ukrainy (1990–2000-i r.) [State ethno-national policy as a factor in the revival and development of cultures of Ukraine's ethnic minorities (1990s–2000s)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of historical faculty of Zaporizhzhia national university, 36*, P. 203–206.

Pekarchuk, V. (2014). Rol zviazkiv z etnichnoiu batkivshchynoiu ta mizhkulturnoho dialohu u vidrodzhenni ta rozvytku kultur etnomenshyn: zminy 1990–2000-kh rr. [The role of ties to the ethnic homeland and intercultural dialogue in the revival and development of ethnic minority cultures: changes from the 1990s to the 2000s]. *Hrani – Edges, 11*, P. 130–136.

Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rr. [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of the 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of Dnipropetrovsk national university of internal affairs, 1 (80)*, P. 36–45.

Vidnianskyi, S. (2020). Ukraina v istorii Yevropy XIX – poch. XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia [Ukraine in the history of Europe in the 19th – the early 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Yevtukh, V. (2000). Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii... [On the national idea, ethnic minorities, migration…]. Kyiv, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри публічного управління та менеджменту, факультету права, публічного управління і менеджменту Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка (вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – candidate of historical sciences, senior lecturer in the department of public administration and management,faculty of law, public administration, and management, M. Kotsyubynsky Vinnytsia state pedagogical university, research fellow at the Center for the study of the history of Podillia of the National Academy of sciences of Ukraine at the I. Ohienko Kamianets-Podilskyi national university (32 Ostrozky str.,Vinnytsia, 21001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr. net

Дата подання: 9 липня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 19 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Організаційні аспекти роботи з біженцями органами міграційної служби у Чернігівській області (2004–2005). *Сіверянський літопис*. 2026. № 4. С. 46–51. DOI: 10.58407/litopis.260404.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. (2026). Orhanizatsiini aspekty robotv z bizhentsiamv orhanamv mihratsiinoi sluzhbv u Chernihivskii oblasti (2004–2005) [Organizational aspects of the migration service's work with refugees in Chernihiv oblast (2004–2005)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 46–51. DOI: 10.58407/litopis.260404.

УДК 94:27-523.43(477.54)«1737/1930»

Леонід Мачулін

●

ІСТОРІЯ ХРАМУ СВ. МИКОЛАЯ В СЛОБОДІ ВЕРЬОВКІНІЙ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1737–1930)

●

THE HISTORY OF ST. NICHOLAS CHURCH IN THE VERIOVKINO VILLAGE, KHARKIV GOVERNORATE (1737–1930)

DOI: 10.58407/litopis.260405
© Л. Мачулін, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8804-6297

Мета розвідки *– відтворити історію храму Св. Миколая в слободі Верьовкіній Ізюмського повіту Харківської губернії. Керуючись* ***принципом*** *об'єктивності, ми провели історико-критичний аналіз наявних публікацій та архівних документів. Виявлено три будівлі церкви протягом її існування.* ***Наукова новизна:*** *уперше систематизовано, проаналізовано й узагальнено архівні та друковані джерела про церкву Св. Миколая з 1737 до 1930 рр. У науковий обіг введено прізвища всіх священнослужителів за означений період. Установлено дату, причину й винних у руйнації храму.* ***Висновки.*** *Храм Св. Миколая зводився тричі на кошти парафіян слободи Верьовкіної: у 1737, 1764 і 1797 рр.*

Ключові слова: *храм Св. Миколая, слобода Верьовкіна, село Завгороднє, Харківська губернія.*

●

The purpose of the study *is to reconstruct the history of St. Nicholas Church in the village of Veriovkino, Izium county, Kharkiv governorate. Guided by the* ***principle*** *of objectivity, a historical-critical analysis of available publications and archival documents was conducted. It was established that there were three church buildings during the church's existence.* ***Scientific novelty****: for the first time, archival and printed sources regarding the Church of St. Nicholas for the period from 1737 to 1930 have been systematized, analyzed, and synthesized. Names of all clergy members during this period have been introduced into scholarly discourse. The date, cause, and those responsible for the church's destruction have been established.* ***Conclusions****. The Church of St. Nicholas was built three times with funds from parishioners of the Veriovkino settlement: in 1737, 1764, and 1797.*

Keywords: *Church of St. Nicholas, Veriovkino settlement, Zavgorodne village, Kharkiv governorate.*

Постановка проблеми. Храм Св. Миколая в слободі Верьовкіній Ізюмського повіту Харківської губернії проіснував 198 років: із 1737 по 1930 рр. Проте широкому загалу більш відома інша дата його побудови – 1797 р., яку безпідставно вказують сучасні українські історики та краєзнавці.

Актуальність теми. Процес деколонізації, що триває в Україні не один десяток років, тісно пов'язаний із відтворенням реальної історії без російського впливу. Невіддільною частиною цієї історії є діяльність Церкви на теренах нашої держави. Висвітлення ролі храмів у житті громад за різних політичних систем є важливою складовою деколонізації. Руйнація Миколаївської церкви в 1930 р. та перейменування населеного пункту на честь комуніста-агітатора Івана Завгороднього потребують відповідної оцінки науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Церква Св. Миколая в слободі Верьовкіній досі не була предметом спеціальних наукових розвідок. Сам населений пункт знаходився за 140 км від губернського центру і впродовж своєї історії суттєво не впливав на економічний розвиток краю, не мав адміністративного чи військового значення. Деякі згадки про церкву та слободу знаходимо лише в краєзнавчій літературі.

Мета статті – на основі архівних документів установити дати існування храму Св. Миколая в слободі Верьовкіній Ізюмського повіту Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються сотні фотографій українських храмів, виконаних на початку XX ст. С.А. Таранушенком (1889–1976). Він ніби відчував швидку загибель культурної спадщини багатьох поколінь і фотографував храми та дворянські садиби. Серед того безцінного скарбу є й фото розміром 4х4 см церкви Св. Миколая в селі Верьовкіне, фото 1914 р. (рис. 1). Цю єдину на сьогодні світлину храму виявив Іван Пурдя – завідувач відділу краєзнавства Балаклійської станції юних натуралістів (СЮН) Харківської області. У публікації про знахідку він помилково вказав дату її споруди: «Миколаївську церкву у Верьовкіному жителі села збудували власним коштом у 1797 році»[1].



Рис. 1. Церква Свт. Миколая в с. Верьовкіне. Фото С.А. Таранушенка, 1914 р. Джерело: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 278. Спр. 570.

Вірогідно, І. Пурдя мав першоджерелом відому «Справочную книгу для Харьковской епар-хии», яку уклав секретар Харківської духовної консисторії Іван Самойлович у 1908 р. На її сторінках – довідкова інформація і про храм Св. Миколая (наводимо мовою оригіналу, без скорочень): «Слобода Веревкина. Николаевская церковь построена в 1797 году старанием прихожан; холодная, деревянная, однопрестольная. От Харькова в 120 верстах, почтово-телеграфная контора в Барвенково в 40 верстах, станция железной дороги там же.

Земли усадебной ½ десятины, пахотной 33 десятины. Прихожан мужского пола 889, женского пола 827 душ. Причта по штатному положению: священник и псаломщик. Жалование священника 111 рублей 98 копеек, псаломщика 35 рублей 28 копеек; средний кружечный доход причта 700 рублей в год. Помещение для священника общественное, псаломщика – церковное. Народное училище. Церковно-приходское попечительство с 1863 года. Хуторов нет.

Священник Платон Базилевич 42 лет, из 3 класса учительской семинарии. Диакон с 1889 года, священник с 1897 года и на настоящем месте с 1902 года. Состоит заведующим и законоучителем церковно-приходской школы, законоучителем народного училища. Последняя награда набедренник в 1906 году.

Псаломщик Георгий Мухин 37 лет, из 2 класса городского училища. Псаломщик и на настоящем месте с 1890 года»[2].

[1] Пурдя И. Храмы юга Балаклейщины. *Сайт города Балаклея*. 2012. 4 марта. URL: http://bal.at.ua/news/khramy_juga_balaklejshhiny/2012-03-04-1134.

[2] Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. Харьков, 1908. С. 197–198.

Звісно, коли публікацій за темою обмаль, історики та краєзнавці звертаються до тих, що ближче в часі. Між тим існують маловідомі документальні свідчення (окрім метричних книг), до яких ми звернемося трохи нижче. А поки відповімо ще на одне питання: чому згадані нами дослідники не звернулися до доволі відомого джерела – «Историко-статистического описания Харьковской епархии» архієпископа Філарета Гумілевського? Відповідь, на нашу думку, досить проста: інформація про церкву Св. Миколая в слободі Верьовкіній ховається в тритомному виданні одним рядком у зведеній таблиці, і треба дуже ретельно шукати, щоб помітити її (рис. 2).

Число прихожан прочих поселений

Церкви	С какого года храм	1730		1750		1770		1790		1810		1830		1850	
		муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.	муж.	жен.
Коробочкина, Успенская	1839	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1194	1017	1162	921
Моспанова, Георгиевская	1832	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	830	750	891	899
Гракова, Троицкая	1769	–	–	–	–	596	580	632	616	653	640	–	–	328	296
Волохова Яра, Троицкая	1830	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	858	819	1119	1100
Бурлуцкого, Николаевская	1826	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1936	1744	1226	1250
Юрченкова, Троицкая	1832	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1103	995	1826	1442
Бригадировки, Богославская	1783	–	–	–	–	–	–	289	270	325	340	1000	900	865	850
Гусаровки, Троицкая	1790	–	–	–	–	–	–	399	400	806	784	1365	1463	1490	1564
Борщевой, Вознесенская	1829	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	841	679	797	798
Яковенкова, Николаевская	1825	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	921	759	539	492
Веревкиной, Николаевская	1737	–	–	760	750	795	810	847	890	873	943	529	634	548	522
Асеевки, Николаевская	1824	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	520	551	667	704
Меловой, Николаевская	1750	-	-	780	740	829	780	677	838	968	987	700	720	653	668
Волвенковой, Митрофаниева	1845	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	459	453
А всего в 4 округах	–	15 486	14 863	19 991	19 304	22 812	22 658	27 117	27 975	32 144	33 952	39 184	37 563	45 230	42 049

Умерло от холеры в 4 округах: в 1831 г.– 739 чел., в 1847 г.– 528, в 1848 г.– 2814 и от цинги в 1849 г.– 2 296 человек.

Рис. 2. Чисельність парафії сл. Верьовкіної в 1737–1850 рр. Джерело: Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение IV. Харьков: Унив. тип-я, 1857–1858. С. 228.

Згідно з інформацією, яку навів архієп. Філарет, перший храм Св. Миколая в слободі Верьовкіній місцеві жителі звели ще в 1737 р.[3] Автор навіть наводить кількість парафіян храму з 1737 по 1850 рр. Що цікаво: до 1810 р. вона зросла до 943 душ, а вже в 1830 р. становила всього 529 душ, і до кінця існування церкви кількість парафіян тільки зменшувалася.

Історія появи слободи Верьовкіної та відповідно будівництва там храму пов'язана безпосередньо зі зведенням Української оборонної лінії. Планувалася оборонна споруда для охорони південних кордонів Російської імперії від набігів кримських татар і кінних загонів Османської імперії: вони, як і раніше, завдавали великої матеріальної та людської шкоди. Лінія загалом була побудована в 1731–1733 рр., простягалася від Дніпра (при впаданні в нього річки Орелі) до Сіверського Дінця вздовж річок Орелі, Берестової та Береки. Зводилася лінія козаками слобідських полків та однодворцями Білгородської й Воронезької провінцій[4].

Однодворці несли службу в складі ландміліцьких полків. Термін «ландміліція» узвичаївся в 1713 р., коли було реорганізовано державні поселені полки на «засічних лініях». Тоді ж їх перейменовано на німецький зразок на ландміліцію (себто земську міліцію – воєнізовану охорону території). Із 1731 р. полки ландміліції, поселені у фортецях Української оборонної лінії, отримали назву українських. Усього на лінії налічувалося чотири піших регулярних та шістнадцять кінних регулярних полків. Одночасно з її будівництвом засновувалися слободи для однодворців та їхніх сімей (із 1732 р.).

[3] Филарет (Д. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. IV. Харьков: Унив. тип-я, 1857–1858. С. 169.
[4] Полтавська губернія. 1723–1729 рр. *Откуда родом*. URL: http://www.otkudarodom.ua/ru/1723-1929-gody.

Ландміліціонери на лінію набиралися з однодворців Київської губернії (згідно з адміністративним поділом до 1725 р.). Д.І. Багалій, покликаючись на повідомлення Манштейна, зазначає, що Українську лінію охороняють 20000 драгунів з ландміліції, розміщених по фортецях і селах, спеціально для них збудованих. У мирний час ці люди отримують на третину менше за звичайну військову платню, а натомість їм роздано ділянки орної землі. І далі: «Це військо набрано з 20000 бідних дворянських сімейств у областях курської і рильської, однодворців, тобто власників одного тільки двору, які самі обробляють свою землю. Ці сімейства зобов'язані щорічно висилати на лінію зі свого середовища відоме число працівників на допомогу війську при землеробських роботах»[5].

Згідно з архівними документами, у 1731 р. на високому березі Сіверського Дінця було закладено останню із 16 фортець Української оборонної лінії – Донецьку (найменовану так за назвою річки). Тут розквартирувався перший батальйон Тамбовського полку, що складався з однодворців. Тим, хто привозив сім'ї, відводили на поселення землю поруч із фортецею. Ще до її будівництва, під горою, біля правого високого берега Сіверського Дінця, примостилася слобода Донецька – спочатку фортецю нарекли ім'ям слободи. Проте вже 1738 р. фортецю Донецьку перейменували на Св. Петра, або Петровську. З того часу назва поширилась і на слободу – відбувся зворотний процес.

Упорядник «Історико-статистичного опису Харківської єпархії» архієп. Філарет допускає появу населеного пункту (слободи Донецької) до 1724 р., покликаючись на відповідні документи в церковному архіві Білгородської єпархії: «Задовго до Петровської фортеці існувала військова Петровська слобода, населення якої умножилося за рахунок російських вояк Петровської фортеці. За паперами церковного архіву видно, що храм Преображення Господнього у слободі Петровській існував до 1724 р.»[6]. На жаль, автор не зазначає, про які саме папери архіву йдеться.

За десять верст на північний схід від фортеці Св. Петра раніше слободи Петровської існувала слобода Протопопівка. Відомості про неї є в церковних архівах у зв'язку з перенесенням місцевого храму Св. Великомучениці Катерини з берега Сіверського Дінця на високе місце. У проханні парафіян про перенесення храму вказано, що він був збудований у 1704–1709 рр. Філарет пише, що Протопопівка при Дінці Ізюмського повіту заснована й заселена, імовірно, балаклійським протопопом. Отже, слобода була заселена до будівництва храму[7].

Між слободами Протопопівкою (заснована до 1704 р.) та Петровською (заснована до 1724 р.) розташована слобода Верьовкіна. З високою ймовірністю вона виникла там одночасно із сусідніми поселеннями. Слободи Протопопівка та Петровська розташовані в низині, під горою, ближче до води – річок Сіверський Донець та Берека. Верьовкіна слобода побудована на високому пагорбі над Донцем – найвищою точкою між Протопопівкою та Петровською. Звідти відкривається зручний вид на південь та схід – до самої гори Кремінець та на місто Ізюм. Цілком можливо, що в давнину на цьому місці стояла сторожова вежа, яку не могли поставити ані в Петровській слободі, ані в Протопопівці, оскільки вони розташовані в низині.

Точної дати та обставин появи слободи Верьовкіної до будівництва Української оборонної лінії поки що не маємо. Упорядник історичної хронології Харківської губернії К.П. Щелков із посиланням на Філарета Гумілевського повідомляє, що з 1732 р., тобто з улаштуванням оборонної лінії та заснуванням ландміліційного корпусу, починається поселення сімей однодворців у цих місцях. Уперше до офіційних документів слобода Верьовкіна потрапила тільки 1737 р., коли тут було освячено церкву Св. Миколая[8]. А храм, як відомо, ставиться тоді, коли для його утримання є достатня парафія.

Справа за 1747 р. «Дело о незаконном венчании жителя деревни Веревкиной Бахтина священником Кудрявцевым» свідчить, що після освячення церква діяла як мінімум до зазначеного часу[9]. Із цієї справи дізнаємося також перше документально підтверджене прізвище священника.

У ранній зі збережених метричних книг слободи Верьовкіної за 1755 р. вказано: «Ведомость метрическая поселенной при полку Тамбовском деревни Веревкиной церкви Преображения Господня священника оного Федора Иванова коликое число чрез 1755 год

[5] Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва: Изд-е Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1887. С. 294–344.
[6] Филарет (Д. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. С. 142–143.
[7] Там само. С. 141.
[8] Там само. С. 169.
[9] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 226 «Дело о незаконном венчании жителя деревни Веревкиной Бахтина священником Кудрявцевым. 1747 р.».

вновь родилось померло и браками сочетали значит под сим именно января 30 дня 1755 году»[10].

Це перший збережений документ і перша загадка про тимчасове перенесення парафії до сусіднього села через пожежу. Ми знаємо, що відмінність іменування типу поселення – «деревня» (рос.) чи «село» – у наявності чи відсутності церкви. Якщо в 1737 р. церква була освячена й Верьовкіна звалася слободою, то з великою ймовірністю можна стверджувати, що колишній храм Св. Миколая згорів і парафія на час відновлення була переведена до церкви Преображення Господнього, розташованої в сусідній (3 км) слободі Петровській. На користь цього припущення працює і примітка в одне слово «введены», написана на чистому листі, що передує в нижньому лівому куті (рис. 3).

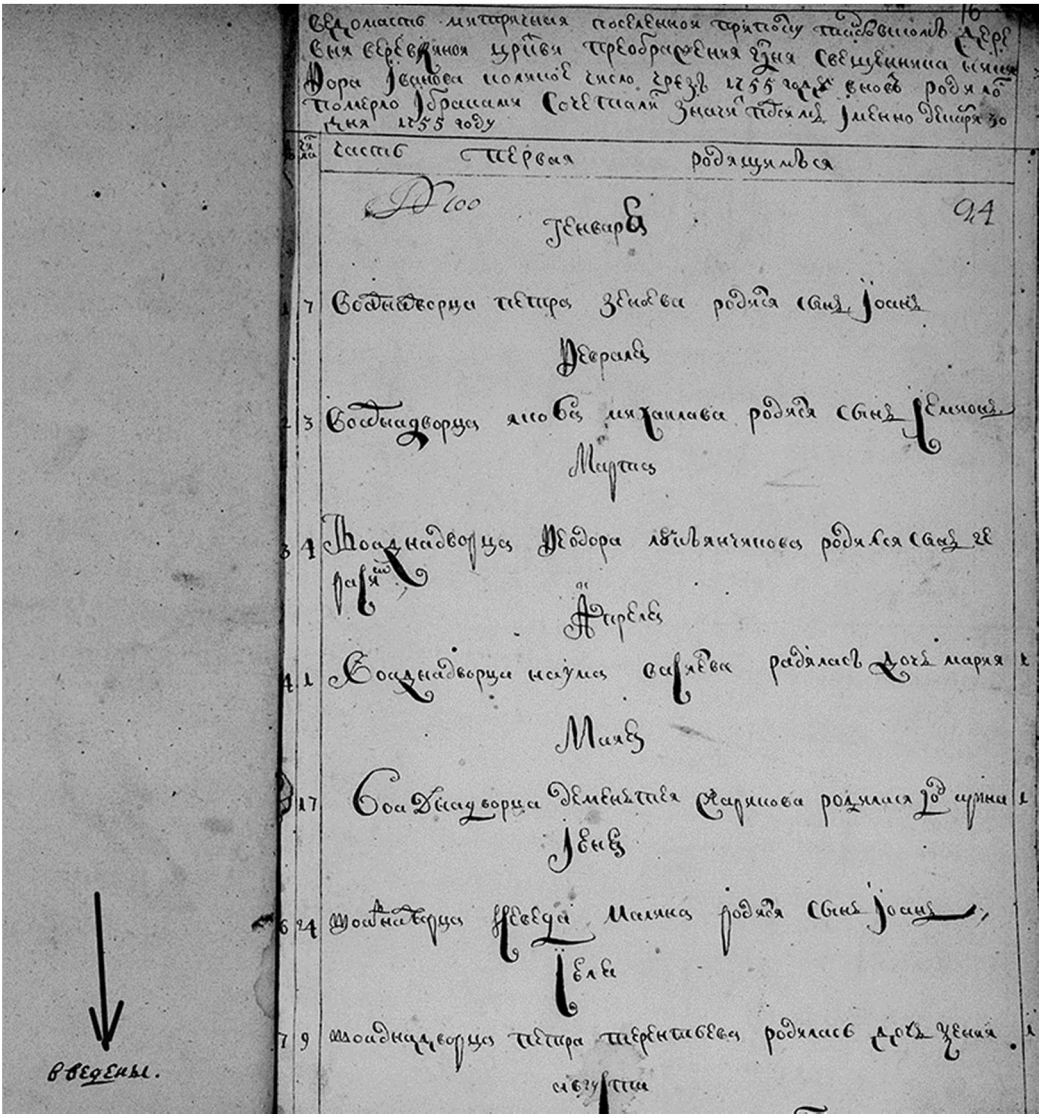

Рис. 3. Перша сторінка Метричної книги 1755 р.
Джерело: ЦДІАК. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 549. Л. 1.

Коли парафія через надзвичайну ситуацію (пожежу) переходить до іншої церкви, це не просто формальність. Такий крок потребував офіційного розпорядження Духовної консисторії. Примітка «введены» може означати, що віряни слободи Верьовкіної були офіційно включені (введены) до парафії Преображенської церкви. Це була вказівка для тих, хто перевіряв, чому в книгах однієї церкви раптом з'явилися жителі іншого поселення. Адже у XVIII ст. кожна церква мала чітко визначену кількість «парафіяльних душ». Поява нових людей означала збільшення навантаження на священника та зміну звітності.

[10] ЦДІАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 549 «МК-Верёвкина-1755-0001».

Напис «введены» на порожній сторінці перед початком записів за 1755 р. може бути позначкою про те, що нова група парафіян уже пройшла процедуру реєстрації та їхні дані тепер законно вносяться до цієї книги.

На підставі цього припису («введено») можна припустити, що взимку з 1754 на 1755 р. сталася пожежа. На користь цього твердження, по-перше, служить також той факт, що Метрична книга 1755 р. йде «самостійно» – лише для парафіян сл. Верьовкіна. Метричні книги наступних років цієї ж церкви Преображення Господнього в заголовку мають вже два населених пункти: «Книга метрическая Белогородской епархии ведомства ландмилицкого Украинского корпуса крепости святого Петра церкви Преображения Господня однодворческих слобод Петровой и Веревкиной священников оных Феодора Иванова и Ивана Бутовского родившихся и приходящих кто именно мужского и женского пола родились и браками сочетались и умерли подлинно значит ниже 1762 году»[11].

Отже, напис «введены» священник міг зробити спеціально, щоб підкреслити легітимність своїх дій перед консисторією. У бюрократичній системі того часу «ввести» когось кудись – майже завжди означало включити до офіційного списку / реєстру після зміни статусу.

За десять років ситуація змінюється. Метрична книга 1764 р. свідчить про три важливих факти в житті громади: відбудовано нову церкву, вона освячена, призначено нового священника – Мойсея Гніпова: «Украинского корпуса Екатерининской провинции однодворческой слободы Веревкиной Николаевской церкви священника Моисея Гніпова Нововодолажского ведомства в духовное правление которое число родилось браком сочетались и померло от сего явствует ниже сего 1764-го году»[12].

Отже, громада проявила згуртованість і в короткий термін (за 10 років!) подолала наслідки пожежі. Такий термін майже неможливо було прискорити: один–два роки йшло на збір коштів та отримання дозволу («храмозданної грамоти»). Три–п'ять років відбувалася заготівля та «вистоювання» лісу (сире дерево не ставили, щоб храм не «повів» при всиханні. Ще два–три роки тривало безпосередньо будівництво та внутрішнє оздоблення.

Із цього року починається дванадцятирічна служба Мойсея Гніпова (1764–1776). У найближчих до дати призначення Сповідних розписах слободи Верьовкіної за 1768 р. знаходимо додаткові відомості про Мойсея Степанова сина Гніпова: йому 42 роки, він має сина Афанасія (тієї ж церкви нерукоположений дячок, 20 років). У списку тих, хто сповідався, записаний і пономар Михайло Григор'єв син Пивоваренка, 31 рік[13].

Між 1773 і 1776 рр. (документи відсутні) священник Мойсей Гніпов іде в інший світ. Парафію Миколаївської церкви з 1777 р. очолює його син Афанасій[14].

Після адміністративної реформи, у 1784 р. парафія була переведена в іншу єпархію, про що свідчить запис назви в Метричній книзі за означений рік: «Словенской епархии Константиноградской протопопии, Словенского уезда села Веревкино Николаевской церкви прихода священника Афанасия Моисеевича»[15].

У Відомостях про населені пункти, переведені зі складу Білгородської єпархії до Слов'янської та Херсонської єпархії згідно з адміністративною реформою, також підтверджується наявність храму в 1776 р.: «11. Веревкина: церковь Николая Чудотворца, за нее священник Афанасий Гнипов, приходских сто три двора»[16].

У Відомості про церкви, що належать Катеринінському духовному правлінню (м. Катеринослав), «від Білевської фортеці до Дінця до Святогірського монастиря» перераховані храми: «В слободе Протопоповка – 1: Екатерининская. В слободе Веревкиной – 1: Николаевская. В крепости Петровской – 1: Преображенская. В слободе Петровской – 1»[17].

2 жовтня 1790 р. священник та парафіяни сл. Верьовкіно офіційно звернулися до Костянтиноградського духовного правління за дозволом на побудову нової споруди замість старої дерев'яної церкви[18] (рис. 4). Головними причинами вказано три. Перша – споруда старої церкви зовсім занепала («пришла въ обветшаніе»). Церква була побудована без фундаменту («не на столбахъ»), а прямо на «підвалинах» (нижніх вінцях зрубу) з м'якого дерева, які згнили та почали вростати в землю.

---

[11] ЦДІАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 550 «Метрична книга Верьовкіна».
[12] Там само. «Метрична книга Верьовкіна».
[13] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 1. «ИР-Верёвкина-1768-0001».
[14] ЦДІАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 566. «МК-Верёвкина-1776-0001».
[15] Там само. Ф. 1994. Оп. 1. Спр. 347. «МК-Верёвкина-1784-0001».
[16] Російський державний історичний архів. Ф. 796. Оп. 56. Спр. 436 «Відомість про населені пункти, церкви, священно- та церковнослужителів, парафії, що переведені зі складу Білгородської до Слов'янської та Херсонської єпархії, складена у Білгородській духовній консисторії». Арк. 358–362.
[17] «Відомість про церкви, що належать до Катеринінського духовного правління, складена в Слов'янській духовній консисторії». *Джерела з історії Південної України*. / Упор. І. Лиман. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. Т. 4 : Православна церква на півдні України (1775–1781). С. 191.
[18] ЦДІАК України. Ф. 1994. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 1.

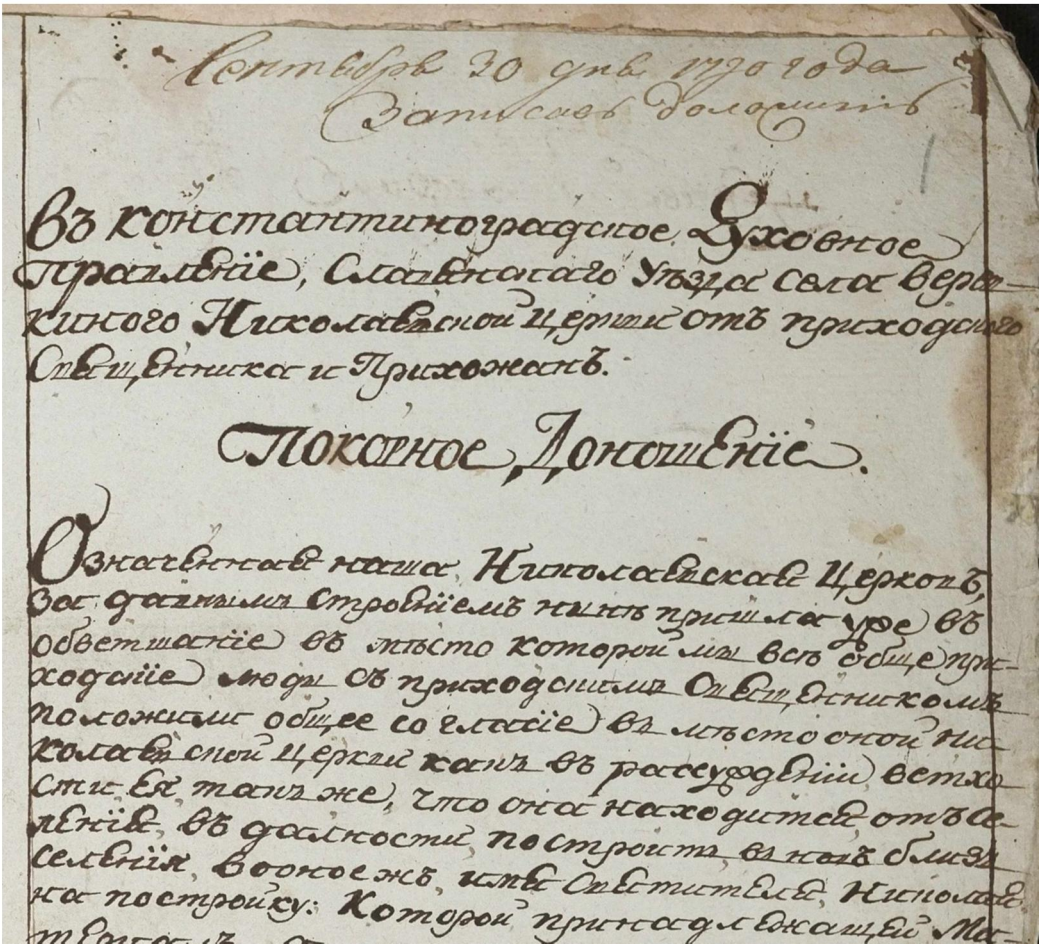

Рис. 4. Лист парафіян с. Верьовкіного за 2 жовтня 1790 р.
Джерело: ЦДІАК. Ф. 1994. Оп. 1. Спр. 336. Л. 3.

Друга причина – від самого початку церква була неправильно побудована за сторонами світу: для священника не вистачало світла. У церкві було настільки темно через малі вікна (які, до того ж, розташовані були лише з одного боку), що в похмурий день священник не міг читати службу, не відчинивши бічних дверей.

Третя причина – старий храм був збудований далеко від самого села («отдаленно отъ селенія»), і парафіянам було незручно до нього добиратися. Тому громада просила дозволу на побудову нової церкви «в самомъ томъ селеніи [на] пристойномъ мѣстѣ».

У зверненні також є прохання селян про видачу так званої «шнурової книги» для збору «доброхотныхъ подаяній», оскільки власних грошей на її будівництво, на думку парафіян, може не вистачити.

Окрім священника церкви Св. Миколая, звернення підписало 14 парафіян: Семен Седко (Семен Сідко), Иван Зайцов (Іван Зайцев), Клим Бабич (Клим Бабич), Еремей Мачулин (Єремій Мачулін), Иван Семіонов (Іван Семенов), Кузма Чернецкой (Кузьма Чернецький), Никита Устимов (Микита Устимов), Симон Каляжной (Симон Каляжний), Гаврила Щербаков (Гаврило Щербаков), Степан Бабрышев (Степан Бабришев), Сидор Шаховцов (Сидір Шаховцов), Іаков Мотин (Яків Мотін), Иван Мачулин (Іван Мачулін), Афанасій Поляков (Опанас Поляков). Документ засвідчив писар Иван Гриценков (Іван Гриценков), він же підписався за неписьменних жителів[19].

Із тієї ж справи ми дізнаємося, що перш ніж видати «благословенну грамоту» на будівництво нової церкви, Костянтиноградське духовне правління направило для перевірки стану споруди церкви священника Данііла Саввинського із сусіднього села Протопопівка. Ось як виглядала хронологія подій: 2 жовтня 1790 р. видано Указ № 617 про перевірку, 27 жовтня Саввинський отримав цей указ, 31 жовтня він уже провів перевірку, склав детальний опис і написав звіт. Він підтвердив інформацію, подану в заяві, а також додав, що

[19] ЦДІАК України. Ф. 1994. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 2.

парафіяни власними силами намагалися врятувати будівлю, «недавно» перекривши її новим ґонтом (дерев'яною черепицею), але це не допомогло – дах усе одно протікав над «трапезною» частиною. Громада підійшла до справи ґрунтовно: вона зібрала 342 руб. 46 коп. на будівництво. На кінець XVIII ст. це була солідна сума для сільської парафії. Також було заготовлено 229 пиляних дубових колод та кількадесят цілих дубів, найняли пильщиків для обробки лісу.

Уже наступного 1791 р. парафіяни отримали дозвіл: «Указ из оного Духовнаго Правленія от 6 июня под № 368-м по резолюции Его Высокопреосвященства дозволить села Веревкиного Николаевскую Церковь по ветхости вновь перестроить на ином месте; а о выдачи Книги на испрошение на перестройку Церковной Суммы отказ объявить; мною сего июня 16-го дня получен по которому оному же села Веревкиного Священнику Афанасию Гнипову»[20].

Це була значна подія для громади. Того ж року почалося будівництво, яке закінчилося освяченням церкви 1797 р., про що й звітують історики та краєзнавці. Але це була вже третя будівля храму, та ще й на новому місці: перша існувала з 1737 р. до пожежі, друга – з 1764 до 1797 рр.

За наявними на сьогодні документами встановлюємо, що священник служив майже 30 років, як мінімум, до початку століття – у 1798 р. він ще значиться у сповідній книзі.[21] У 1805 р. його місце вже зайняв Стефан Зеленський[22].

Отже, храм, позначений будівлею в 1797 р., звели замість застарілого, збудованого в 1764 р.; він простояв 33 роки. Архітектура Миколаївської церкви майже повністю повторює форми та пропорції храму в Протопопівці. Можливо, єпархією було спущено вже готовий план[23]. Між ними єдина відмінність: у Верьовкіно центральний зруб у плані – восьмигранник, а в Протопопівці – квадрат. Споруда також була дерев'яною, на кам'яному фундаменті, вкрита залізом. Дзвіниця, збудована у зв'язці із церквою, мала чотири дзвони. Найбільший важив 16 пудів, другий – 4 пуди, третій – 1 пуд, четвертий – 30 фунтів. Храм був пофарбований зовні та зсередини білою олійною фарбою.

Священника Стефана Зеленського (1800–1827) змінив Петро Василенков. Відомо, що він опікувався парафіянами сл. Верьовкіної в непростий час. З 1817 р. російський імператор Олександр I запровадив на Лівобережжі реформу з метою зменшення витрат на армію та поєднання військової служби із сільськогосподарською працею. Про реакцію слобожан на реформи свідчить хоча б відоме Шебелинське повстання 1829 р. Поселення ліквідували лише в 1857 р.

Священником церкви Св. Миколая Петро Василенков був, за наявними на сьогодні документами, до 1853 р.[24] Його наступником з 1869 р. став Сімеон Мухін, представник ще однієї династії, яка присвятила себе служінню громаді села Верьовкіне. Він опікувався парафіянами до самої смерті в 1902 р. Його батько, «заштатный диакон Назарий Федорович Мухин», помер 28.12.1870 р. у віці 80 років, про що зроблено запис у Метричній книзі[25]. З 1893 р. служив псаломщиком син Сімеона – Георгій (23.04.1871 р.н.). Він значиться псаломщиком і в 1908 р. Це означає, що понад пів століття парафіяни громади сл. Верьовкіної довіряли трьом поколінням сім'ї Мухіних піклування про свій духовний стан.

З архівного документа «Відомість про прибутки та видатки Миколаївської церкви села Верьовкіна за 1893 рік» наочно видно стан економічного життя парафії та соціальної активності парафіян села наприкінці XIX ст. У цей час тут мешкало близько півтори тисячі людей (1786 парафіян у 1908 р.). Аналіз бюджету Миколаївської церкви дозволяє визначити економічний стан громади як середній, ближче до заможного (за сільськими мірками того часу). Аргументи такі:

1. Фінансові показники. У той час у селі нараховувалося приблизно 1500 парафіян, відповідно на кожного (зокрема немовлят) припадає близько 23 коп. церковних витрат на рік із загального приходу 342 руб. 90 коп. Для порівняння: пуд жита (16 кг) у 1890-х рр. коштував близько 60–90 коп., а щоденна зарплата наймита становила 30–50 коп. Те, що громада стабільно «купувала» свічок на 221 руб., свідчить про наявність у селян вільної готівки. Обсяг продажу свічок (221 руб. 70 коп.) також свідчить про стабільний середній стан – у бідних парафіях люди часто стояли службу без свічок або купували найдешевші. Високий дохід від свічок та огарків свідчить про те, що парафіяни могли собі дозволити цей ритуальний жест щонеділі. Збори в «кружку» (35 руб. 24 коп.), а це дрібні добровільні

[20] ЦДІАК України. Ф. 1994. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 15.
[21] Там само. Ф. 1989. Оп. 1. Спр. 627. «Сповідний розпис Верьовкіна 1798». Арк. 23.
[22] Там само. Спр. 639. «Сповідний розпис Верьовкіна 1805». Арк. 1.
[23] Пурдя И. Храмы юга Балаклейщины…
[24] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 40. Оп. 105. Спр. 1326. «МК Верьовкіна 1853». Арк. 36.
[25] Там само. Оп. 139. Спр. 22. Арк. 106.

пожертви, дали 35 рублів міддю – це тисячі монет. Отже, це показник того, що люди масово й регулярно «кидали копійку», що характерно для стабільної середньої громади.

2. Церковне господарство. Витрати на вино та просфори (64 руб. 60 к.) означають, що причастя було масовим, а кількість літургій – регулярною. Залишок із бюджету 1892 р., хоч і невеликий (8 руб. 31 коп.), свідчить, що церква громади закінчила рік без боргів і з профіцитом. У бідних селах Слобожанщини в цей період церкви часто були в занепаді або потребували екстреного ремонту, на який «немає коштів». Тут же на ремонт витрачено лише 5 руб, що може свідчити: будівля була в гарному стані та не потребувала капітальних вкладень у той рік.

Із зазначеної інформації можна зробити висновок, що село Верьовкіне наприкінці XIX ст. – це міцне «середняцьке» село. Воно не було надбагатим (як деякі великі торгові слободи з ярмарковими доходами в тисячі рублів), але й точно не було бідним. Та це й не дивно, адже переважна кількість парафіян – із однодворців, які вміли працювати.

Можливо, саме тому вони самотужки вирішили проблему, яка виникла зі смертю священника Сімеона Мухіна. В описі за 1908 р. вказано за церквою два приміщення – для священника громадське, для псаломщика – церковне. Тобто, з юридичного погляду власником приміщення для псаломщика Григорія Мухіна була Харківська єпархія, а власником приміщення для священника – громада. Чому і як це сталося?

У Сповідній книзі за 1900 р.[26] ми бачимо всю родину Мухіних у зборі: Сімеон Назарієв син Мухін (70 років) – священник. Його дружина Марія Григорієва (66 років). Син Георгій Сімеонов син Мухін (29 років) – указаний як псаломщик. Також бачимо ще одного сина – Миколу Сімеонова сина Мухіна (39 років) зі статусом «Потомственный почетный гражданин».

Те, що після смерті Сімеона Мухіна парафію прийняв не його син Георгій, а Платон Базилевич, могло мати кілька причин. Найбільш вірогідна – освіта: імовірно, Георгій не мав повної семінарської освіти, необхідної для сану священника. Єпархіальне керівництво могло перевести псаломщика Георгія в іншу парафію, щоб звільнити приміщення для наступного священника – Платона Базилевича, але воно цього не зробило. Вірогідна причина: громада села Верьовкіна з поваги до трьох поколінь роду Мухіних погодилася за власні кошти збудувати приміщення для нового священника й попросила залишити Георгія в причті. Цей факт ще раз засвідчує згуртованість і моральний клімат громади села Верьовкіного.

З 1902 р. священником церкви Св. Миколая було призначено Платона Базилевича, про що відомо з опису в «Справочной книге…» 1908 р. Там же бачимо, що його призначено також завідувачем і вчителем Закону Божого в церковно-парафіяльній школі та в народному училищі. Отже, громада села Верьовкіно, а парафіянами Миколаївської церкви були лише його жителі, дбала не тільки про духовне, вона прагматично підходила до майбутнього своїх дітей – народні училища давали базову початкову освіту (читання, письмо, арифметика).

Відтак, громада слободи Верьовкіної, окрім будівлі для священника, мала також будівлю під народне училище. Воно підпорядковувалося Міністерству народної освіти (або земству), а церковнопарафіяльна школа – Синоду і часто тулилася в церковних приміщеннях. Таким приміщенням школи могла бути кімната в будинку, де мешкала сім'я Мухіних.

Священник Платон Базилевич став останнім служителем в історії церкви Св. Миколая. Дослідити його подальшу долю поки не вдалося. Відомо тільки, що станом на 1925 р. парафія ще існувала (рис. 5). З оголошення в газеті «Вісти Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» ми довідалися про подання статуту релігійної громади на затвердження радянською владою: «Веревкинская религиозная община православных христиан Николаевской церкви села Веревкина, Петровского района, Изюмского округа подала УСТАВ на регистрацию в Изюмский Окружной исполком на утверждение от 5 февраля 1925 года. Уполномоченный Поплавский»[27]. Нижче наведено аналогічні повідомлення про подання статутів інших релігійних громад. У контексті цієї статті оголошення свідчить, що парафіяни села Верьовкіна, не маючи вибору, пристосовувалися до вимог влади й були налаштовані на мирне співіснування.

Після більшовицького перевороту Церкву було позбавлено статусу юридичної особи, майно храмів оголошується державною власністю. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 1 листопада 1922 р. «Про релігійні товариства» регламентувала порядок реєстрації релігійних громад, вимогу створення «двадцятки» – мінімальної кількості вірян для укладання дого-

[26] ДАХО. Ф. 40. Оп. 110. Спр. 916а. «Сповідний розпис с. Верьовкіна 1900 р.».
[27] *Вісти ВУЦВК*. 1925. 10 лютого. Ч. 32 (1321).

ворів на користування культовими будівлями. Протягом 1922–1925 рр. влада формально дозволяла релігійне життя, але перевела його в жорстко контрольовану форму. Храм передавався релігійній громаді за договором користування, громада відповідала за утримання будівлі, оплату податків, виконання умов договору. Сам священник також не мав юридичного статусу – він був «службовець громади». Подальша доля Платона Базилевича невідома.



Веревкинская религиозная община православн. христиан Николаевской церкви села Веревкина, Петровского района, Изюмского округа подала **УСТАВ** на регистрацию в Изюмский Окрликвидком на утверждение от 5 февраля 1925 года. Уполномоченный Тонарев.

Шаргородська єврейська громада „Сорокера" на Могилівщині подала свій

СТАТУТ

до Полгубмекосо на затвердження 31|VII 24 р. Ч. 172.

Слов'ядсько-Шаргородська православна релігійна громада на Могилівщині подала свій

СТАТУТ

ВІСТІ ВУЦВК

...го лютого 1925 року Ч. 32 (1321)

Рис. 5. Оголошення про подання Статуту релігійної громади с. Верьовкіна на реєстрацію. Джерело: Вісті ВУЦИК. 10 лютого 1925 р. Ч. 32 (1321)

Уже наприкінці двадцятих років ситуація погіршується. Закон СРСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» радикально змінив становище церков і громад – з режиму контрольованого існування (1920-ті, НЕП) до режиму системного обмеження й витіснення з публічного простору. У контексті нашої статті важливим є факт заборони цим законом недільних шкіл і будь-якої просвітницької діяльності. Фактично Церкву замкнули всередині храму, чим завдали удар по відтворенню релігійної традиції. Вірян лишили віковічних усталених традицій. Лише за січень–лютий 1930 р. по Україні було закрито кілька сотень молитовень (Рис. 6, 7, 8). Віряни не розуміли, за що й чому з ними так вчинили.

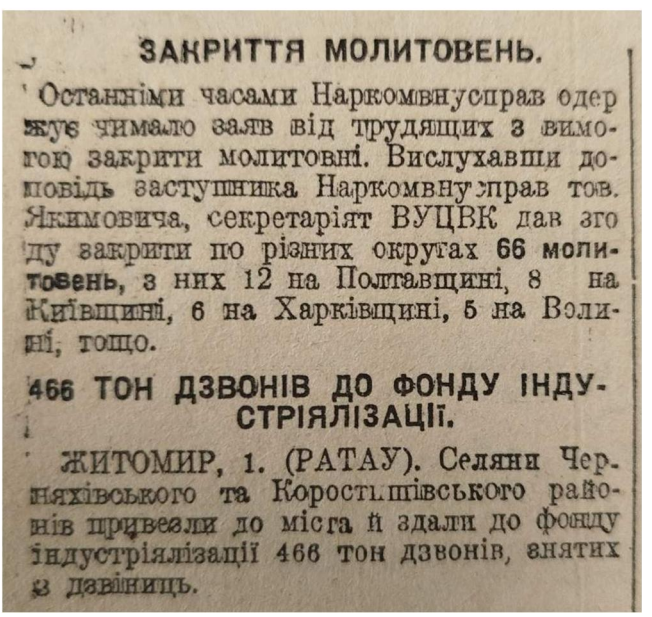

ЗАКРИТТЯ МОЛИТОВЕНЬ.

Останніми часами Наркомвнусправ одержує чимало заяв від трудящих з вимогою закрити молитовні. Вислухавши доповідь заступника Наркомвнусправ тов. Якимовича, секретаріят ВУЦВК дав згоду закрити по різних округах **66 молитовень**, з них 12 на Полтавщині, 8 на Київщині, 6 на Харківщині, 5 на Волині, тощо.

466 ТОН ДЗВОНІВ ДО ФОНДУ ІНДУСТРІЯЛІЗАЦІЇ.

ЖИТОМИР, 1. (РАТАУ). Селяни Черняхівського та Коростишівського районів привезли до міста й здали до фонду індустріялізації 466 тон дзвонів, знятих з дзвінниць.

Рис. 6. Закриття молитовень по всій Україні. Джерело: Комуніст. 1930. 2 лютого. № 32 (3026).

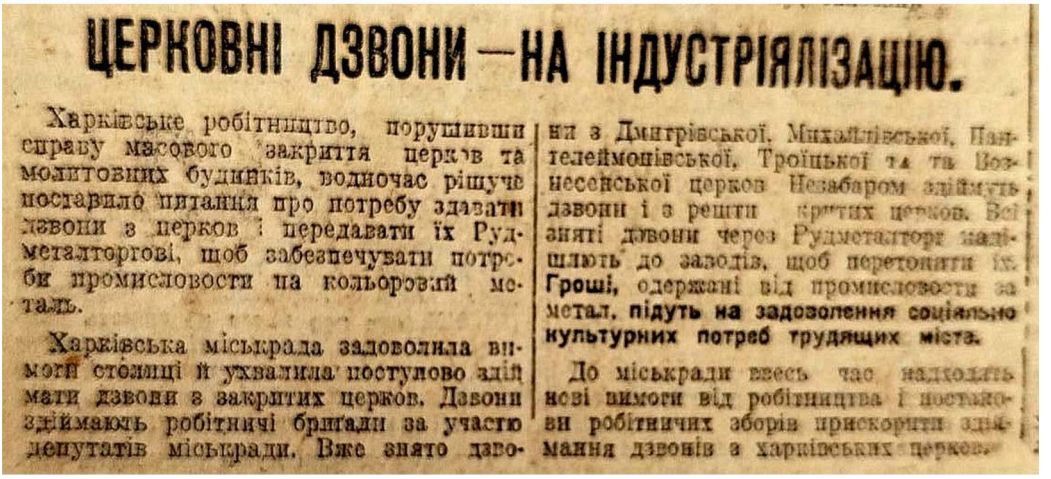

ЦЕРКОВНІ ДЗВОНИ—НА ІНДУСТРІЯЛІЗАЦІЮ.

Харківське робітництво, порушивши справу масового закриття церков та молитовних будинків, водночас рішуче поставило питання про потребу здавати дзвони з церков і передавати їх Рудметалторгові, щоб забезпечувати потреби промисловости на кольоровий метал.

Харківська міськрада задовольнила вимоги столиці й ухвалила постулово здіймати дзвони з закритих церков. Дзвони здіймають робітничі бригади за участю депутатів міськради. Вже знято дзвони з Дмитрівської, Михайлівської, Пантелеймонівської, Троїцької та та Вознесенської церков. Незабаром здіймуть дзвони і з решти закритих церков. Всі зняті дзвони через Рудметалторг надішлють до заводів, щоб перетопити їх. **Гроші, одержані від промисловости за метал, підуть на задоволення соціяльно культурних потреб трудящих міста.**

До міськради весь час надходять нові вимоги від робітництва і постанови робітничих зборів прискорити здимання дзвонів з харківських церков.

Рис. 7. Церковні дзвони перелити на метал.
Джерело: Комуніст. 1930. 10 лютого. № 40 (3034).

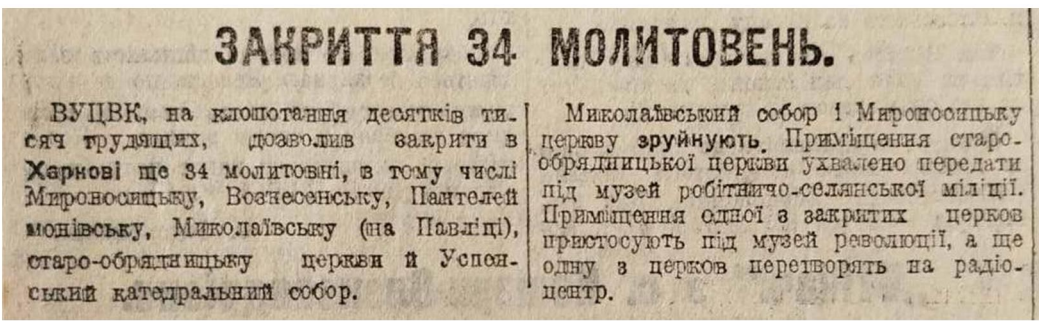

ЗАКРИТТЯ 34 МОЛИТОВЕНЬ.

ВУЦВК, на клопотання десятків тисяч трудящих, дозволив закрити в Харкові ще 34 молитовні, в тому числі Миросницьку, Вознесенську, Пантелеймонівську, Миколаївську (на Павлиці), старо-обрядницьку церкви й Успенський катедральний собор.

Миколаївський собор і Миросницьку церкву **зруйнують**. Приміщення старообрядницької церкви ухвалено передати під музей робітничо-селянської міліції. Приміщення одної з закритих церков пристосують під музей революції, а ще одну з церков перетворять на радіоцентр.

Рис. 8. Закриття 34 молитовень. Джерело: Комуніст. 1930. 12 лютого. № 42 (3036).

Містяни знаходилися під більшим контролем влади, тож можливості їх спротиву були обмеженими. Селяни ж повсюди чинили спротив політиці влади на селі: пасивний – колективізації та активний – безпосередньо більшовикам. 28 січня 1930 р. в приміщенні сільради – колишньому будинку священника Миколаївської церкви – пострілом через вікно було вбито двадцятип'ятитисячника, голову сільради Івана Завгороднього, активного колективізатора[28]. Помста більшовиків не забарилася. У якості покарання храм Св. Миколая того ж року було зруйновано, а в колишньому вівтарі відкрито магазин споживкооперації. Старовинне село Верьовкіне було перейменовано прізвищем комуніста Івана Завгороднього (рис. 9.).



Рис. 9. Меморіальна дошка на будинку культури с. Завгороднього (колишнє Верьовкіно).
Джерело: Архів Л. Мачуліна.

[28] ДАХО. Ф. Р-1930. Оп. 4. Спр. 87. Арк. 27–31.

Висновок. Церква Св. Миколая будувалася на кошти парафіян слободи Верьовкіної, яка була заселена однодворцями Української оборонної лінії. За час її існування будівля зводилася тричі. Перший храм зведено на початку 1730-х рр. та освячено в 1737 р. Зруйнований пожежею між 1647 і 1655 рр. Удруге служба в храмі почалась із 1764 р. Третя будівля була зведена замість старої після 1791 р., служба в ній почалась із 1797 р. Зруйнована церква в 1930 р.

За час існування в церкві Св. Миколая служило сім священників: Кудрявцев (до 1747), Мойсей Гніпов (1764–1776), Афанасій Гніпов (1777–1800), Стефан Зеленський (1800–1827), Петро Василенков (1827–1869), Сімеон Мухін (1769–1902), Платон Базилевич (1902–1930).

References

Bahalei, D. (1887). Ocherky yz ystoryy kolonyzatsyy stepnoi okraynы Moskovskoho hosudarstva [Essays on the history of the colonization of the steppe periphery of the Moscow state]. Moscow, Russia.

Lyman, I. (Comp.). (2004). «Vidomist pro tserkvy, shcho nalezhat do Katerynynskoho dukhovnoho pravlinnia, skladena v Slovianskii dukhovnii konsystorii» Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy ["List of churches belonging to the Catherine ecclesiastical administration, compiled by the Slavic ecclesiastical consistory". Sources on the history of Southern Ukraine]. Zaporizhzhia, Ukraine.

Samoilovych, Y. (1908). Spravochnaia knyha dlia Kharkovskoi eparkhyy [Reference book for the Kharkiv diocese]. Kharkiv, Ukraine.

Мачулін Леонід Іванович – PhD з філософії, начальник редакційно-видавничого відділу, Харківська державна академія культури (Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна).

Machulin Leonid – PhD in Philosophy, head of the editorial and publishing department, Kharkiv state academy of culture (4 Bursatsky descent, Kharkiv, 61057, Ukraine).

E-mail: editor2016@ukr.net

Дата подання: 16 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 23 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мачулін, Л. Історія храму Св. Миколая в слободі Верьовкіній Харківської губернії (1737–1930). *Сіверянський літопис*. 2026. № 4. С. 52–63. DOI: 10.58407/litopis.260405.

Цитування за стандартом APA

Machulin, L. (2026). Istoriia khramu Sv. Mykolaia v slobodi Veriovkino Kharkivskoi hubernii (1737–1930) [The history of St. Nicholas Church in the Veriovkino village, Kharkiv governorate (1737–1930)]. *Sivierianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 52–63. DOI: 10.58407/litopis.260405.

УДК 94:061.2«Луг»(477.84–22Ліщанці)«1927/1930»П25

Іван Пендзей

●

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ МОЛОДІЖНЕ ТОВАРИСТВО «ЛУГ» ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОГО ОСЕРЕДКУ В СЕЛІ ЛІЩАНЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1927–1930 рр.). За Літописом Гриня Комарницького (рукопис)

●

THE WESTERN UKRAINIAN YOUTH SOCIETY "LUH" AND THE ACTIVITIES OF ITS CELL IN THE VILLAGE OF LISCHANTSI IN TERNOPILSCHYNA 1927–1930. Based on the Chronicle of Hryn Komarnytsky (manuscript)

DOI: 10.58407/litopis.260406
© І. Пендзей, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6499-329X

Метою статті *є дослідження історії створення у 1925 р. у Львові західноукраїнського молодіжного товариства «Луг» та висвітлення діяльності його осередку в селі Ліщанці на Тернопільщині в 1927–1930 рр. на основі відомостей рукописного «Літопису Гриня Комарницького».* ***Методологічну основу*** *дослідження становлять загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та системності, а також* ***методи*** *логічного й послідовного аналізу фактологічних даних.* ***Наукова новизна*** *розвідки полягає в уведенні в науковий обіг раніше невідомих відомостей про створення та функціонування осередку молодіжного товариства «Луг» у селі Ліщанці на Тернопільщині в 1927–1930 рр. в умовах польської окупації Східної Галичини.*

У результаті проведеного дослідження сформульовано такі ***висновки****: 1) західноукраїнське молодіжне товариство «Луг», зареєстроване Львівським воєводством 25 березня 1925 р., під незмінним керівництвом колишнього генерал-хорунжого Армії УНР Романа Дашкевича (який заснував і перший осередок у с. Підберізці), пройшло шлях від локальної ініціативи до масштабної інституції, ліквідованої радянською владою у 1939 р.; 2) попри задекларовані у статуті протипожежні та доброчинні функції, практична діяльність організації зосереджувалася на культурно-просвітницькому й руханковому (спортивному) напрямах. Поряд із «Соколом», «Січчю» та «Пластом», товариство «Луг» виступало дієвим інструментом захисту прав українського населення Галичини від асиміляційного тиску польської адміністрації, забезпечуючи збереження та розвиток національної культури, мови й історичної пам'яті; 3) доведено, що початкова спроба товариства дистанціюватися від політичних процесів (з огляду на досвід «Січі») виявилася нереалізованою. Протягом 1930-х рр. «Луг» перетворився на об'єкт гострої міжпартійної конкуренції в регіоні, де в другій половині десятиліття найбільший ідеологічний вплив на організацію здобули ОУН, УНДО та ФНЄ; 4) масова культурно-освітня робота (проведення фестинів, спортивних свят, лекторіїв, театральних вистав та курсів) мала виразний націєтворчий характер. Вона була спрямована на формування національно свідомої, фізично загартованої та патріотичної молоді, готової до боротьби за відновлення державної незалежності. Уособленням цих загальнорегіональних тенденцій на мікроісторичному рівні стала діяльність осередку «Лугу» в селі Ліщанці на Тернопільщині.*

Ключові слова: *товариство «Луг», фізичне і моральне виховання молоді, просвітницька організація, захист українства, «Луг» села Ліщанці на Тернопільщині.*

●

The purpose of the article *is to investigate the Western Ukrainian youth society "Luh" created in Lviv in 1925 and to highlight the activities of its branch in the village of Lishchantsi in the Ternopilschyna in 1927–1930 based on authentic data from the Chronicle of Hryn Komarnytsky [manuscript].* ***The methodological basis*** *of the study is methods of historical objectivity, logic and consistency of analysis of factual data.* ***The scientific novelty*** *of the investigation lies in the introduction into scientific circulation of previously unknown data about the activities of the branch of the youth society "Luh" in the village of Lishchantsi in Ternopilschyna in 1927–1930 under the Polish occupation of Eastern Galicia.*

The study led to the following ***conclusions****: 1) the Western Ukrainian youth society "Luh", registered by the Lviv Voivodeship on March 25, 1925, under the consistent leadership of Roman Dashkevych – a former general-horunzhy of the Army of the Ukrainian People's Republic (who had also founded the first*

branch in the village of Pidberiztsi), evolved from a local initiative into a large-scale institution that was dissolved by the Soviet authorities in 1939; 2) despite the firefighting and charitable functions declared in its charter, the organization's practical activities focused on cultural, educational, and physical education (sports) initiatives. Alongside "Sokil", "Sich", and "Plast", the "Luh" society served as an effective instrument for protecting rights of the Ukrainian population of Galicia against the assimilationist pressure of the Polish administration, ensuring the preservation and development of national culture, language, and historical memory; 3) it has been demonstrated that the society's initial attempt to distance itself from political processes (given the experience of "Sich") proved unsuccessful. Throughout the 1930s, "Luh" became the focus of intense interparty competition in the region, where, in the second half of the decade, the OUN, UNDO, and FNU exerted the greatest ideological influence on the organization; 4) mass cultural and educational activities (including festivals, sports events, lecture series, theatrical performances, and courses) had a distinctly nation-building character. They were aimed at fostering a nationally conscious, physically fit, and patriotic youth, ready to fight for the restoration of statehood.

Keywords: *"Luh" society, physical and moral education of youth, educational organization, defense of Ukrainian identity, "Luh" in the village of Lishchantsi in Ternopilschyna.*

Молодіжні товариства «Січ», «Сокіл», «Пласт», члени яких воювали в легіоні Українських Січових Стрільців у Першій світовій війні, відновили свою діяльність, перервану війною, наприкінці 1920-го року. У період польської окупації західноукраїнських земель 1920-х – 1930-х рр. (анексія Польщею Західної України відбулася за Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 р.), в умовах політики асиміляції українського населення вони переслідувалися владними інституціями Польської держави. Найменше відхилення від статуту товариства поліція трактувала як «політичну діяльність» і посягання на чинну владу. Такі осередки підлягали негайній забороні (розв'язувалися). Уже протягом 1922 р. була припинена діяльність 50 січових осередків як «політизованих», неблагонадійних[1]. Переслідування діяльності Січей фактично призвело до її бездіяльності. Це спонукало старшину Львівської Повітової Січі до негайного заснування нового товариства, яке б продовжило січові традиції. Перший осередок «Лугу» заснував у с. Підберізці Львівського повіту колишній кошовий Львівської Повітової Січі Роман Дашкевич (у минулому полковник січових стрільців, генерал-хорунжий Армії УНР). Він був незмінним головою товариства впродовж усього періоду його існування (1925–1939 рр.).

25 березня 1925 р. Львівське воєводство зареєструвало статут «Руханкового товариства і огневої сторожі "Луг"». Як свідчить документ Львівського воєводства від 4 вересня 1926 р., «товариство має намір продовжувати діяльність забороненої львівської Повітової Січі, яка змінила назву "Січ" на "Луг" ... Повітова Січ працювала не по статуту, а проводила політичну діяльність»[2]. Головним своїм завданням «Луг» вважав «несення помочі при пожарах і при повінях» та «ширинння просвіти і замилування до руханкових вправ і спортивних ігор, піддержування товариського життя»[3].

«Луг», як і «Соколи» та «Січі», мав «пожежно-руханковий» та культурно-просвітницький характер. Його статут був копією статуту «Січей». Незначна відмінність між «Січчю» та «Лугом» була в однострояx. Якщо січовики носили національні однострої, то члени «Лугу» мали військову уніформу періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Його члени (як і попередніх товариств) робили вправи з топірцями, що дуже непокоїло поліцію, якій удавалися в топірцях карабіни.

«Луг», як і «Січі», мав захистити українців і їхню мову та культуру від національного та соціального гніту Польської держави. Тому товариство мало політичний характер. Це дуже непокоїло окупаційну владу. «Хоча "Луг" і має по статуту гімнастичну і культурно-освітню діяльність, – звертає увагу станіславський воєвода в таємних циркулярах від 10 червня і 30 вересня 1926 р. до повітових староств, – однак в ряді осередків його діяльність є антидержавною, так як виховує молодь у військовому дусі, прикриваючись гімнастичними вправами. Доказом тому є те, що члени товариства діляться на чети. Ходять по чотири, а також вправи з топірцями, які нагадують карабіни»[4]. Тому воєвода наказує повітовим старостам «пильно слідкувати за діяльністю цього товариства, а особливо чи буде "Луг" надавати допомогу при пожарах, а якщо ні, то складати відповідні акти про порушення статуту і їх розв'язувати»[5].

Основна відмінність між «Січчю» і «Лугом» полягала тільки в тому, що, ураховуючи гіркий досвід «Січі», старшина «Лугу» намагалася зробити товариство позапартійним. Роман Дашкевич і Виконавчий Комітет намагалися вберегти товариство від впливу українських політичних партій. Однак в умовах національного гноблення вберегти молодь від

[1] *Новий час*. 1930. 16 червня.
[2] *Вісті з Лугу*. 1926. 25 вересня.
[3] Статут руханкового товариства і огневої сторожі «Луг». Львів, 1925. С. 3.
[4] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1.
[5] Там само. Арк. 3.

політичних впливів було неможливо. Так, у повітах Станіславського воєводства станом на червень 1930 р. із 124 «Лугів» (7756 чол.) у 43-х осередках вплив мала Українська соціал-радикальна партія (УСРП), у 36-ти осередках – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), у 3-х осередках – Комуністична партія Західної України (КПЗУ), а в 42-х – переваг не мала жодна з політичних партій[6]. Найбільший успіх у боротьбі за ідеологічний вплив на «Луг» у др. пол. 30-х рр. мали Організація Українських Націоналістів (ОУН), УНДО та Фронт національної єдності (ФНЄ).

Про велику популярність лугової організації свідчило стрімке зростання кількості місцевих осередків. Якщо на 8 грудня 1926 р., коли відбувся Великий Луговий з'їзд у Львові, у Галичині налічувалося майже 600 лугових осередків[7], то на 1932 р. їх було 1189[8]. Хоч окупаційна влада зуміла припинити діяльність більшості із них, привабливість «Лугу» зростала. Повітові старости часто ліквідовували лугові осередки за «вправи з топірцями», «походи в колонах по чотири з піснями», за «невчасне прибуття на пожар», а також за «політичну діяльність» «більшість з них була розв'язана через сикавки» (пожежні насоси – *І.П.*), – згадував Р. Дашкевич[9].

З 1 січня 1933 р. «Луг» згідно із законом змушений був перейти на нові статути і став називатися «Українське руханково-спортивне товариство "Луг"». Як зазначав Р. Дашкевич, «по переговорах з владою організація могла бути або пожарнича, або руханково-спортивна. Одного з другим не вільно було лучити. Пускатися на пожарні організації було не практично, бо сикавки були дорогі, а коли "Луги" невчасно прибували на пожар, то таке товариство ліквідовувалося … Тому більшість організацій були руханково-спортивного характеру»[10].

Оновлений «Луг» головним своїм завданням вважав «фізичне і моральне виховання молоді»[11]. Досягнути цього «Луг» намагався за допомогою різних форм роботи, зокрема «вести руханково-спортивні курси для молоді нище 16 літ; розвивати культурно-освітню діяльність, проводити відчити, курси, театральні вистави, концерти, краєзнавчі прогулки, вести бібліотеки і читальні; видавати часописи і підручники присвячені спортові, руханці і освіті»[12]. Із др. пол. 1934 р. «Луг» стає найбільш популярним і масовим молодіжним товариством Східної Галичини. Якщо на 1934 р. товариство мало 430 осередків, у 1936 р. – 718 осередків[13], то на вересень–жовтень 1939 р., коли було заборонене й розпущене червоними «визволителями», їх було 934, які об'єднували понад 30 тисяч членів[14].

За іншими даними, під кінець 1925 р., у перший рік існування товариства, «Лугів» у Галичині налічувалося понад 200[15], на сер. 1926 р. – близько 600, 1928 р – 721, 1929 – 750, 1930 – 695, 1931 – 598, 1933 – 236[16]. У 1935 р. товариств «Луг» у Галичині нараховувалося 556, 1939 р. – 805 із близько 50 тис. членів[17].

Велику роботу з виховання молоді в національно-патріотичному дусі проводили осередки «Лугу» Бучацького повіту на Тернопільщині. Про це йдеться в рукописному творі уродженця с. Ліщанці Гриня Комарницького. На жаль, розповідь про осередок «Лугу» в селі збереглася в дуже обмеженому форматі. Це, зокрема, не дозволяє визначити, коли саме він був створений.

З наведеної в рукописі інформації дізнаємося, що перше засідання Ради товариства відбулося 31 травня 1927 р., друге – 16 вересня 1927 р. На першому засіданні було «порішено [проводити] вправи два рази в тижден», щоби тов. "Луг" було членом кооперативи ("Згода" – *І.П.*) і щоби виписати часопис "Вісти з Лугу"». На другому засіданні Ради «Лугу» розподілили обов'язки, домовилися про «підготовку фестину» «Лугу». Другі загальні збори товариства 5 лютого 1928 р. заслухали звіт про діяльність Ради за три засідання. Її склад, обраний на засіданні 1927 р., залишився без змін. «Збори закінчено від сьпіванєм Народнй Гим»[18].

---

[6] ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 223. Арк. 1–167.
[7] *Вісті з Лугу*. 1927. 25 лютого.
[8] *Нова зоря*. 1934. 1 квітня.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Статут Українського руханково-спортивного товариства «Луг». Львів, 1933. С. 8.
[12] Статут Українського руханково-спортивного товариства «Луг». С. 8.
[13] Атляс України и сумежних країв / Ред. В. Кубійович. Львів, 1937. С. XLVIII.
[14] ДАІФО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 899. Арк. 9.
[15] Федорчак В. Лугова організація. В р.р. 1925–1935. Історичний нарис. Львів: Накладом «Вістий з Лугу», 1935. С. 6.
[16] Там само. С. 7, 24, 27, 48.
[17] Луг. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / Гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1382.
[18] Літопис Гриня Комарницького [рукопис], 1900–1936 [орієнтовно]. *Архів автора*. С. 187.

«Повітови сьвято Лугове відбулося дня 14–9 1928 р. в Бучачи Брало учасьть 20 Лугів 706 Луговиків 171 Луговичок 104 Бандерії (Бандерія від лат. banderium – почесна варта, почесна сторожа – *І.П.*) з Ліщинец було 38 Луговиків 18 Луговичок Все в одностроях сьвятом проводив Інзінєр Король Здвиг народу був дуже виликй»[19].

21 жовтня 1928 р. Ліщанецький «Луг» святкував свої «перші фестини»: «На святі були луговики з навколишніх сіл: Сороків, Жижномира, Заліщик малих, Новосілки, містечка Язловец»[20].

Загальні збори товариства «Луг», які відбулися 30 березня 1929 р., заслухали звіт його голови Ілька Бесаги, висловили невдоволення тим, що старшина «Лугу» провела тільки два засідання. Вину поклали на заступника голови С. Шевчука, «що зволікав яко заступец голови приходити до товариства, перебуваючи по більші части на шеньках нехоті брати участи всходинах»[21]. Було відмічено зростання кількості членів «Лугу». Вирішено «купити Прапор Луговий», «зробити гойданку на площи що обиртаєся в єиден бік як млиньске колисо». Заступником голови «Лугу» замість увільненого попередника обрано Стефана Василика. Увільнено було також й відділових – «Ориську Мариновску, Наталъку Хомут і Павла Прокіпчука решта зістає тотісамі». «Луг» поділено на чотири чети: «1 четов має управляти Михайло Лизуник, 2 четов Василь Шимків, 3 четов Михайло Комарніцкий, 4 четов Павло Прокіпчук, і порішено купити машинку до стриженя. Назакінченя відспівано У лузі Червона Калина»[22]. Збори були повідомлені: «Заходом “Лугу” відограно 6 Аматорскіх вистав, Батрака. Пан Писар. Наймичка. (Незрозуміла назва, її опустимо – *І.П.*). Пещена дитина. Сватанє нагончарівці. Аматорській гурток провадили старшина Лугу Леськів Павло Шимків Василь Теодор Кравчук і Іваськів Стефан. Ліщанці дня 31/3 1929»[23].



14 квітня 1929 р. луговий хор, в якому було 38 осіб (16 дівчат і 22 хлопців), «Перши раз відограв … концерт в чест Тараса Шевченька Нашого виликого Поета». Диригент – Василь Василик. «Співали пісьні Заповідь Тараса, Курилася доріженька, Час додому час, Заквітчали Дівчатонька, Ой пряду пряду, Ой нас братів пять, Женчок бреньчичок (назви ще двох чи трьох пісень не розібрати через пошкодження паперу – *І.П.*). Деклямації – Сон, Нічтарасова, Катирина, утомленй, До живих і мертвих, Бублики. Було наконцеркі 78 осіб до хід 34.96 зл які пішли до каси лугу»[24]. На сторінці 209 наклеєна світлина:

[19] Літопис Гриня Комарницького... С. 187.
[20] Там само. С. 210.
[21] Там само. С. 210.
[22] Там само. С. 201.
[23] Там само.
[24] Там само. С. 209–210.



2 лютого 1930 р. «о години 2 пополудни вдомі Тов. Читальні Просвіти в Ліщиньцях відбулися Загальні збори Руханково Пожарничо Товариства "Луг" зтакім порядком нарад Відкритя зборів Відчитаня протокулу зпопередних загальни зборів Звіт здіяльности Ради Луговой за рік 1929 Дискусія над звітом Звільнення від обов'яску уступаючоєі Ради. Вибір Нової Ради. Внескі і запити. На зборах було 50 Луговиків 40 Луговичок 10 приватних осіб»[25]. Однак опис роботи зборів відсутній. На цій же сторінці наклеєна світлина:



[25] Літопис Гриня Комарницького... С. 208.

Ліщанецький «Луг» розвивався принаймі до 1936 р. Свідчення цього – світлина, названа, мабуть, автором Літопису Гринем Комарницьким «Луговий виділ» і підписана ним: «1936 р 26/4 1936» (напис зроблений за звороті світлини).



Ліщанецький осередок товариства «Луг» мав свою печатку. У рукопису вона не наводилася або не збереглася. Її відбиток міститься у 348 фонді («Товариство «Просвіта», м. Львів), датований 5 березня 1930 р.

Печатка ліщанецького «Лугу» овальної форми, розміром 45х35 мм. Відбиток чорнильний, темний, без зображення, доброї якості. Легенда печатки виконана друкованим шрифтом, напис українськомовний: «РУХАНКОВЕ ТОВАРИСТВО І СТОРОЖІ ОГНЕВОЇ “ЛУГ” в Ліщанцях», текст розділений зірочкою, слова «ЛУГ» і «Ліщанцях» підведені жирними малинового кольору рисками.



Отже, західноукраїнське молодіжне товариство «Луг» було зареєстроване Львівським воєводством 25 березня 1925 р. Незмінним головою товариства аж до його розпуску червоними «визволителями» у 1939 р. був колишній кошовий Львівської Повітової Січі Р. Дашкевич, у минулому полковник Січових Стрільців, генерал-хорунжий Армії УНР. Він створив перший луговий осередок у с. Підберізці Львівського повіту. Товариство мало за статутом надавати допомогу на випадок пожеж чи стихійних лих, але в практичній роботі зосереджувалося на культурно-просвітницькій та руханковій (спортивній) і меншою мірою протипожежній діяльності, було насамперед просвітницькою організацією. Як і всі інші українські товариства («Сокіл», «Січ», «Пласт»), своєю роботою товариство «Луг» сприяло вихованню свідомого патріота-українця, захисту й розвитку української мови, культури, історії, було своєрідним захисником прав галичан від національних, культурних і соціальних утисків з боку польської окупаційної влади. Ураховуючи гіркий досвід попередників, товариство намагалося бути позапартійним. На ділі досягнути цього не вдалося. За ідеологічний вплив на «Луг» протягом 1930-х рр. вели боротьбу всі українські політичні партії Галичини. Найбільший успіх у др. пол. 30-х рр. мали ОУН, УНДО та ФНЄ. З ініціативи та під керівництвом товариства по всій Галичині проводили спортивні свята, ставили вистави і концерти, члени товариства виступали з доповідями. Читанням книжок, часописів, влаштуванням освітніх курсів тощо «Луг» намагався виховати з молоді гордих членів української нації, які б пишалися власною історією, культурою, боротьбою свого народу.

Культурно-просвітницька і руханкова діяльність організації відображалася через проведення різних свят (фестинів), спортивних заходів. Вона мала на меті виховати національно свідому, фізично здорову українську патріотичну молодь, яка б пишалася своєю історією, культурою, героїчним минулим свого народу, була б готовою до важкої боротьби за досягнення державної незалежності. Національно-патріотичний характер мала діяльність осередку «Лугу» і в с. Ліщанці на Тернопільщині.

References

Fedorchak, V. (1935). Luhova orhanizatsiia. V r.r. 1925–1935. Istorychnyi narys ["Luh" society. 1925–1935. Historical sketch]. Lviv, Ukraine.

Kubiiovych, V. (Ed.). (1937). Atlias Ukrainy y sumezhnykh kraiv [Atlas of Ukraine and neighboring regions]. Lviv, Ukraine.

Kubiiovych, V. (Ed.). (1962). Luh. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna [Luh. Encyclopedia of Ukrainian studies. Glossary]. Paris; New York, France–USA.

Пендзей Іван Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Івано-Франківська обл., 7600, Україна).

Pendzey Ivan – PhD in history, docent at the department of world history, V. Stefanyk Precarpathian national university (57 Shevchenka str., Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk oblast, 7600, Ukraine).

E-mail: pendzey.ivan@gmail.com

Дата подання: 10 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 22 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пендзей, І. Західноукраїнське молодіжне товариство «Луг» та діяльність його осередку в селі Ліщанці на Тернопільщині (1927–1930 рр.). За Літописом Гриня Комарницького (рукопис). *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 64–70. DOI: 10.58407/litopis.260406.

Цитування за стандартом APA

Pendzey, I. (2026). Zakhidnoukrainske molodizhne tovarystvo «Luh» ta diialnist yoho oseredku v seli Lishchantsi na Ternopilshchyni (1927–1930 rr.). Za Litopysom Hrynia Komarnytskoho (rukopys) [The Western Ukrainian youth society "Luh" and the activities of its cell in the village of Lischantsi in Ternopilschyna 1927–1930. Based on the Chronicle of Hryn Komarnytsky (manuscript)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 64–70. DOI: 10.58407/litopis.260406.

УДК 94(477.82-25):[323.15:341.485(=411.16)«1941/1944»

Богдан Зек

●

ЮДЕНРАТ ЛУЦЬКА МІЖ ІНТЕРЕСАМИ ГРОМАДИ ТА ВИКЛИКАМИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ[1]

●

THE LUTSK JUDENRAT BETWEEN THE INTERESTS OF THE COMMUNITY AND CHALLENGES OF NAZI OCCUPATION

DOI: 10.58407/litopis.260407
© Б. Зек, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7116-7487

*Перші згадки про юдеїв у Луцьку належать до XIV ст. У період Другої світової війни єврейська громада була однією із найчисельніших у регіоні. Під час нацистської окупації Луцьк відігравав важливе адміністративне значення – місто було центром округу «Волинь-Поділля» рейхскомісаріату «Україна», який об'єднував Волинську, Рівненську області та суміжні райони інших областей Української і Білоруської РСР, що також мало вплив на становище єврейської громади. **Мета роботи** полягає у висвітленні інституційного становлення та функціонування юденрату (єврейської ради) в Луцьку в період нацистської окупації. **Методологія** дослідження базується на загальноприйнятих принципах об'єктивності, науковості, системності та історизму. Досягнення мети і завдань дослідження реалізовувалось шляхом використання як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів. До перших належать методи аналізу й синтезу, дедукції та індукції. Серед спеціально-історичних застосовувався історико-критичний, історико-порівняльний методи, а також інструментарій просопографічного шляху пізнання. **Наукова новизна** роботи полягає в спробі першого системного висвітлення становлення та функціонування юденрату в Луцьку. Поряд із цим у роботі вперше введено до наукового обігу низку нових джерел. **Висновки.** Юденрат Луцька був створений на початку нацистської окупації в липні 1941 р. і відповідав як за виконання нацистських розпоряджень, такі і за становище самої єврейської громади. Члени юденрату перебували перед постійною дилемою вибору між виконанням наказів влади і можливістю діяти на користь єврейської спільноти міста, що створювало небезпеку не лише для них, але й членів їхніх родин. Нові виклики для юденрату постали після створення гетто. Члени єврейської ради Луцька, вочевидь, розділили долю всієї громади і були розстріляні неподалік с. Гірка Полонка Луцького району в серпні 1942 р.*

Ключові слова: *Луцьк, місто, юденрат, єврейська рада, єврейська громада, нацистська окупація, Голокост.*

●

*The first references to Jews in Lutsk date back to the 14th c. During World War II, the Jewish community was one of the largest in the region. During the Nazi occupation, Lutsk played an important administrative role – the city served as the center of the "Volynia-Podolia" district of the Reichskommissariat "Ukraine," which encompassed the Volynia and Rivne regions as well as adjacent areas of other regions of the Ukrainian and Belarusian SSR, a fact that also influenced the situation of the Jewish community. **The purpose of the study** is to examine the institutional formation and functioning of the Judenrat (Jewish Council) in Lutsk during the Nazi occupation. **The research methodology** is based on the generally accepted principles of objectivity, scientific rigor, systematic approach, and historical context. The research objectives and tasks were achieved through the use of both general scientific and specific historical methods. The former include methods of analysis and synthesis, deduction, and induction. Among the historical-specific methods, historical-critical and historical-comparative approaches were applied, as well as the tools of prosopography. **The scientific novelty** of this study lies in its attempt to provide the first systematic account of the establishment and functioning of the Judenrat in Lutsk. In addition, the study introduces a number of new sources into the academic record for the first time. **Conclusions.** The Lutsk Judenrat was established at the beginning of the Nazi occupation in July 1941 and was responsible both for carrying out Nazi orders and for the situation of the Jewish community itself. Members of the Judenrat faced a constant dilemma of choosing between carrying out the authorities' orders and the possibility of working for the benefit of the city's Jewish community, which posed a danger not only to them but also to their family members. New challenges for the Judenrat arose after the establishment of the ghetto. The members of the Lutsk Jewish*

[1] Дослідження підготовлено завдяки стипендії Центру міської історії за підтримки Фундації єврейських студій у Вроцлаві.

Council clearly shared the fate of the entire community and were shot near the village of Hirka Polonka in the Lutsk district in August 1942.

Keywords: *Lutsk, city, Judenrat, Jewish Council, Jewish community, Nazi occupation, Holocaust.*

Значний науковий доробок із теми Голокосту все ще лишає коло невирішених проблем. Однією з них є питання функціонування юденратів (єврейських рад) – спеціальних органів, створених на вимогу нацистської окупаційної влади з метою реалізації її стратегій та виконання безпосередніх постанов. Опинившись між інтересами своєї громади та німецькою владою, представники юденрату перебували перед постійною дилемою: виконати наказ влади супроти інтересів громади або ж робити усе можливе задля покращення її становища, наражаючи на небезпеку себе та членів своєї родини. З огляду на це мета дослідження – висвітлити процес створення та функціонування юденрату Луцька, де проживала одна з найбільших юдейських громад Волині.

Вказана тема не знайшла спеціального висвітлення в науковій літературі у форматі статті або ж монографії. Однак у контексті вивчення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля»[2] рейхскомісаріату «Україна» згадки про існування юденрату в Луцьку є у працях як зарубіжних, так і українських істориків. Із числа перших варто назвати роботу Шмуеля Спектора (Shmuel Spektor) «Голокост волинських євреїв 1941–1944»[3]. На склад єврейської ради Луцька звернули увагу Тімоті Снайдер (Timothy Snyder) і Мартін Дін (Martin Dean) під час підготовки історичної довідки про Голокост в Луцьку вміщеній в «Енциклопедії таборів і гетто 1933–1945»[4]. Історії юдейської громади міста періоду Другої світової війни також торкались С. Кравцов (Sergey Kravtsov), В. Левін (Vladimir Levin)[5] та інші дослідники. Аналізуючи доробок українських істориків, варто зазначити, що під час вивчення історії Луцька періоду нацистської окупації, на створення юденрату звернув увагу автор вказаної статті[6] та дослідники, які висвітлювали тему Голокосту на Волині. У цьому переліку варто назвати роботи В. Наконечного[7], О. Круглова, І. Щупака, А. Уманського[8]. З поміж інших виділимо статтю Д. Плюхи[9], присвячену атрибуції знахідки кокард, якими послуговувалася єврейська поліція луцького гетто, що підпорядковувалась юденрату. У цьому випадку автор працював не з документами, а речовими джерелами, що виокремлює його роботу з-поміж розглянутого історіографічного доробку.

Переходячи до викладу результатів дослідження, зазначимо, що історія юдейської громади Луцька має свою тривалу традицію. Перші згадки про євреїв у місті належать до XIV ст.[10] Попри виклики часу, юдейська громада активно розвивалась, і на початку нацистської окупації абсолютно домінувала в місті. Так, у жовтні 1941 р. загальна чисельність населення Луцька сягала 31144 осіб. За етнічним складом: 17052 євреїв, 11128 поляків, 6313 українців, 1823 росіян і 828 представників інших національностей[11].

Період нацистської окупації для міста розпочався 25 червня 1941 р.[12] Фактично із перших днів своєї присутності в місті німці провели декілька масштабних страт євреїв. Так, згідно з повідомленням начальника Поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р., зондеркоманда 4а 27 червня 1941 р. прибула до Луцька і застала більшу частину міста у вогні. Комендант гарнізону звинуватив у підпалі євреїв. У зв'язку з цим було арештовано 300 юдеїв і 20 мародерів, які були розстріляні 30 червня[13]. Незабаром, 2 липня 1941 р. окупаційна влада зобов'язала єврейських чоловіків віком від 16 до 60 років прибути наступного дня з лопатами на територію замку Любарта для чищення дренажних систем. Після того, як вони викопали рів у полі неподалік замку, їх почали розстрілювати групами по 10–30 чоловік. Упродовж чотирьох годин було вбито 1160 осіб. Розстріл здійснювала зондеркоманда

[2] Округ «Воль-Поділля» з центром у Луцьку охоплював територію Ровенської, Кам'янець-Подільської областей Української РСР та південну частину Брестської і Пінської областей Білоруської РСР.
[3] Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. 383 s.
[4] Snyder T., Dean M. Łusk. *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Bloomington: Indiana University Press, 2011. Vol. II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. P. 1411–1414.
[5] Kravtsov S., Levin V. Synagogues in Ukraine. Volhynia. Jerusalem: Zalman Shazar Center and Center for Jewish Art, 2017. Vol. 1. 445 p.
[6] Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 421 с.
[7] Наконечний В. Волинь – криваве поле війни. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 144 с.
[8] Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. 564 с.
[9] Плюха Д. Атрибуція раніше невідомих кокард єврейської поліції Луцького гетто. *Нумізматика і фалеристика*. 2021. № 1 (97). С. 44–45.
[10] Kravtsov S., Levin V. Synagogues in Ukraine… P. 366.
[11] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р–1. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 69.
[12] Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації… С. 60.
[13] Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: В 2 т. / Под ред. А. Артизова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. Т. 1: 1939–1943. С. 376.

4а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля[14], представники поліції порядку і добровольці вермахту. Після цієї акції було повідомлено, що розстріл – це відплата за знищення в'язнів луцької тюрми[15] і вбитих напередодні 10 німецьких солдатів[16]. У літературі також є згадки про розстріл 6 липня 70 єврейських чоловіків і 2 жінок[17]. Саме в таких реаліях і постала єврейська рада Луцька, створена на вимогу німецької польової комендатури 12 липня 1941 р.[18]

Юденрат виступав певним посередником між окупаційною владою та представниками громади й одночасно відповідав за виконання всіх німецьких розпоряджень. На час створення до складу єврейської ради увійшло 15 осіб – представників різних професій та соціальних ролей, які мали певний статус у громаді. Серед них були лікарі Фрідман Пемов і Вільгельм Розенкранц, власники млинів та фахівці цієї галузі Ісаак Корчемний, Ізраель Пінчук, Герш Гольдштейн, Мозес Гехт, пекар Мозес Бляк, м'ясник Абрам Зігельбойм, бухгалтери Абрам Гофман, Мозес Долінер, адвокат Яков Геніг, комісіонер Леон Равіч, референт Палати ремісників Ісідор Вагнер і агент товариства страхування Меєр Елькін[19]. Старшим ради став аптекар Лазар Даль[20]. До цього у нього вже був чималий життєвий і політичний досвід – у 1928 р. його обрано сенатором до польського парламенту від Волинського воєводства[21].

Разом зі стратами, уже з початку окупації німецька влада почала застосовувати різного роду обмеження та заходи, спрямовані на максимальну експлуатацію всіх ресурсів юдейської громади. Зокрема, 7 липня 1941 р. підполковник Гойк наказав євреям здати до комендатури банкноти, цінні папери та благородні метали[22]. Ба більше, 11 серпня 1941 р. польова комендатура в Луцьку заборонила євреям проводити будь-які релігійні обряди і зобов'язала громаду здати до місцевої комендатури всі предмети культу, виготовлені із благородних металів (золота, срібла, платини)[23]. За виконання наказів несла відповідальність єврейська рада, голова якої 27 серпня 1941 р. прозвітував, що благородні метали доставлені до луцької комендатури[24].

Поряд із фінансовим визиском нацистська влада розробила механізми експлуатації й самих людських ресурсів громади, до чого також залучала юденрат. З огляду на те, що Луцьк зазнав значних руйнувань через авіаудари та подальші бойові дії, євреїв змушували розчищати вулиці від завалів будинків і проводити ремонтні роботи. Так, священник с. Романів Максим Федорчук, побувавши в Луцьку 10 липня 1941 р., зробив такий запис у своєму щоденнику: «Був у Луцьку. Порожнеча, руїни на цілій головній вулиці. Сморід неможливий, кілька тисяч трупів під руїнами будівель. Німецька армія заповнила всі вулиці, маршируючи на фронт. Жидів на вулицях не видно, всі мусять ходити на працю по ремонту вулиць міста»[25].

Попит на робочу силу інколи перевищував людські ресурси єврейської громади. Так, 9 вересня 1941 р. голова Луцька Микола Єрмолаєв звернувся до єврейської ради із вимогою надати впродовж трьох днів для ремонту мостів 100 теслярів, 100 різноробочих, 6 ковалів, 5 слюсарів і 5 шоферів. На цей запит рада відповіла, що має зареєстрованих лише 14 теслярів, які вже працюють у різних організаціях[26]. В іншому випадку замість 167 потрібних робітників, юденрат надіслав лише 43 особи[27]. Варто зауважити, що не лише реальний попит на робочу силу, але й сама єврейська рада у такий спосіб намагалась допомогти членам громади уникнути трудової повинності з метою вирішення власних потреб або ж просто відпочити.

Юденрат поступово перебирав на себе відповідальність за всі сфери життя єврейської громади Луцька, що можна прослідкувати й на видачі продуктових карток. Так, якщо у серпні 1941 р. євреї отримувати їх у міській управі[28], то в листопаді це питання вже пере-

[14] Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине… С. 106–107.
[15] Перед тим як залишити Луцьк, 23 червня 1941 р. радянські силовики розстріляли близько 2000 в'язнів місцевої тюрми.
[16] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1412.
[17] Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине… С. 109.
[18] ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 194.
[19] Правопис імен та прізвищ, а також назви посад і спеціальностей подані мовою документа.
[20] ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 8.
[21] Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком: вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. С. 173.
[22] ДАВО. Ф. Наукової бібліотеки. Інв. № 19. Арк. 5 зв.
[23] Там само. Р–2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 65.
[24] Там само. Р–1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 7.
[25] Данилюк В. Вірити занадто боляче… Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість. Луцьк: Ініціал, 1995. С. 97.
[26] ДАВО. Р–1. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 204.
[27] ДАВО. Р–2. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1–3.
[28] ДАВО. Ф. Наукової бібліотеки. Інв. № 14. Арк. 36.

йшло до компетенції юденрату[29]. Єврейська рада також видавала посвідки про бідність, які прирівнювались до аналогічних довідок міської управи на безкоштовне лікування[30].

Незважаючи на заборони, які обмежували економічне життя, юденрат перебрав на себе соціальне забезпечення представників громади, про що свідчить листування з міською управою. Наприклад, у серпні 1941 р. єврейська рада зверталась до голови міста з проханням покрити дефіцит бюджету. У вересні дохід юденрату мав скласти 29000 крб., а видатки 51500 крб. Половину суми – 25950 крб. єврейська рада витрачала на роздачу хліба для 4000 найбідніших членів громади. Видатки на утримання штату ради, як зазначено в документі, були «дуже скромні». У зв'язку з цим юденрат прохав посадника покрити вказаний дефіцит через дозвіл на відновлення роботи двох пекарень (їх власниками були Песі Гольдберг на вул. Костюшки, 65 і Мордка Дика на вул. Кармеліцькій, 5), круп'ярні й олійні М. Гарбера на вул. Новій, 11; фабрики содової води Хаіма Скірча на вул. Королеви Ядвіги, 14; фабрики М. Гройсбурга із виробництва свічок і мила на вул. Чацького, 6; а також 3 м'ясних, 10 овочевих та хлібних магазинів.

Згаданий документ дає змогу детальніше охарактеризувати єврейську громаду міста та спектр завдань, які стояли перед юденратом. Варто зазначити, що основну частину надходжень єврейської ради складав добровільний податок із 1350 осіб – 18000 крб. Його розмір варіювався від 10 до 30 крб. При цьому 800 осіб сплачували по 10 крб., а 50 – 30 крб. Юденрат видавав офіційні довідки, за які упродовж місяця представники громади могли сплатити 1500 крб. Попри війну, продовжували навчатись 400 учнів, кожен з яких сплачував 15 крб. в місяць, загалом 6000 крб. Щодня 800 дітей із громади за 15 коп. отримували сніданки, за 25 днів ця сума сягала 3000 крб. Ще 500 крб. юденрат планував отримати із непередбачуваних доходів. Загалом 29000 крб.

Видаткова частина бюджету єврейської ради дозволяє детальніше охарактеризувати її структуру та механізм управління. Як уже було сказано, основна частина витрат юденрату – 25950 крб. йшла на купівлю хліба для незаможних представників громади. Друга за розміром стаття витрат – 9700 крб. закладалась на утримання самої єврейської ради. Зокрема, кожен із 5 членів юденрату отримував 400 крб. зарплатні, 7 службовців – 350 крб., ще 8 – 250 крб. У штаті юденрату також перебували 2 інкасенти[31], які отримували по 200 крб. зарплатні. Ще по 175 крб. отримувала сторож і 9 надавачів послуг. Оренда приміщення для юденрату коштувала 500 крб., стільки ж канцелярські витрати і ще 100 крб. ремонт обладнання канцелярії єврейської ради.

Третю статтю витрат юденрату формували освітні потреби. Це насамперед 800 сніданків по 30 коп. на 25 днів – 6000 крб., заробітна плата директору навчального закладу – 500 крб., 16 вчителям по 300 крб. – 4800 крб., 5 сторожам по 175 крб. – загалом 875 крб., 1 секретарю – 350 крб., канцелярські витрати – 500 крб., стільки ж шкільні реквізити, ще 600 крб. – ремонтні роботи і 500 крб. – комунальні послуги за воду та каналізацію. Ще 1225 крб. юденрат закладав на непередбачені витрати[32]. Як бачимо, члени єврейської ради отримували не набагато більшу зарплатню, ніж вчителі. Про особливе значення освіти для юдейської громади, навіть у реаліях нацистської окупації, говорить той факт, що з-поміж усіх службовців найбільшу зарплатню отримував директор навчального закладу. Очевидно, що й члени юденрату, з метою уникнення зайвих протиріч у громаді, також встановлювали для себе не значну фінансову винагороду за працю.

Прохання єврейської ради міська управа задовольнила лише частково. На баланс юденрату були передані пекарні № 4 і 8, одна фабрика содової води (але не Х. Скірча) і магазини. У цих установах мали працювати лише євреї і забезпечувати вони мали також тільки їх[33]. Однак таке рішення, вочевидь, не зовсім сприяло доброту громади. Через передачу пекарень та забезпечення єврейського населення борошном (так принаймні було зазначено в документах міської управи) від 20 жовтня припинявся додатковий продаж 0,5 кг хліба єврейським робітникам, які пропрацювали тиждень[34]. В умовах конфіскації цінностей, накладених податків і обмежень заробітної плати, більшість євреїв не мала змоги купувати необхідні продукти харчування. Наприклад, зарплатня робітників-юдеїв на цегельні № 3 Луцька денно складала 3–5 крб., плюс 400 г хліба. Натомість усім іншим робітникам нараховували 20–25 крб.[35]

Незважаючи на зростання переліку питань, які перебували в компетенції юденрату, його склад оптимізували: якщо станом на 12 липня 1941 р. єврейську раду формувало 15 членів, то у згаданих документах за 27 серпня йде мова про 5 членів та 15 службовців.

[29] ДАВО. Ф. Наукової бібліотеки. Інв. № 14. Арк. 22.
[30] ДАВО. Р–1. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 12.
[31] Інкасент – уповноважена особа для збору податків, комунальних та інших платежів.
[32] ДАВО. Р–1. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 194–196 зв.
[33] Там само. Арк. 154.
[34] Там само. Спр. 4. Арк. 23 зв.
[35] Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації… С. 138.

Змінювалася не лише чисельність, але й персональний склад. Так, відповідно до розпорядження німецької комендатури від 24 липня, старший ради Лазар Даль був звільнений від виконання своїх обов'язків. На його місце 14 серпня призначили Ісаака Корчемного. Це була не єдина кадрова зміна. Тоді ж, за власним бажанням, зі складу ради вийшов Фрідман Пемов. Замість його до складу юденрату включили Кельмана Фрішберга, який також став заступником Старшого ради[36]. У певний час до складу єврейської ради окрім чоловіків входила жінка – Ціпора Хаузман (Tsipora Hausman)[37]. Вона також мала політичний авторитет у громаді. У 1931 та 1934 рр. обиралась до складу міської ради Луцька та очолювала місцевий осередок ревізіоністської сіоністської організації «Хацохар» (Hatzohar). Як члена юденрату її взяли в заручники і стратили у серпні 1942 р.[38]

Інші члени ради також не мали привілейованого становища з боку влади. Відомо, що побоїв від німців зазнали Вільгельм Розенкранц, Леон Равіч і Кельман Фрішберг[39]. Власне через це Старший ради Лазар Даль подав у відставку. Юденрат залишив також Вільгельм Розенкранц, який пізніше став директором єврейської лікарні на території гетто[40]. Вказані факти вкотре доводять, що прийняті рішення юденрату супроводжувалися дилемою вибору між потребою допомогти своїй громаді та карою смерті за це.

Становище єврейської ради Луцька не було винятковим. Схожою була ситуація і в інших містах генеральної округи «Волинь-Поділля». Наприклад, у Здолбунові, після двох тижнів роботи, членів єврейської ради розстріляли 7 серпня 1941 р. Після цього був сформований новий юденрат на чолі із Симхою Шляйфштайном[41]. У Рівному голова юденрату Сухарчук та його заступник Бергман покінчили життя самогубством, щоб не виконувати наказів німецької влади[42].

Нові виклики для луцького юденрату постали після створення гетто 11 грудня 1941 р. Воно розташовувалось на території так званого Старого міста й було оточене річками Стир та Глушець, зовні загороджене стіною з колючим дротом[43], фінансувати будівництво якої зобов'язали єврейську раду[44].

Для дотримання порядку і сприяння виконанню директив окупаційної влади у гетто було створено єврейську поліцію, яка підпорядковувалась юденрату[45]. Опосередковано підтверджують її існування нововиявлені артефакти – три кокарди від головних уборів поліцейських, знайдені у листопаді 2020 р. і атрибутовані Дмитром Плюхою. Дослідник визначає чисельність поліції луцького гетто від 125 до 150 осіб[46].

Після створення гетто юденрат продовжував відповідати за збір податків, грошових контрибуцій та інших речей для потреб німецької влади. З огляду на те, що юдейська громада міста й так втратила своє майно, віддавати останнє ніхто не хотів навіть з огляду на кару смерті, яка загрожувала як власнику майна, так і представнику громади, взятого заручником, що мало б стати запорукою виконання німецького наказу. Тому задля конфіскації цінностей у представників громади, юденрат міг залучати свою поліцію, яка працювала в тому числі й силовими методами. Так принаймні діяла єврейська поліція у локачинському гетто за 50 км від Луцька, про що у своїх спогадах розповідає очевидець тих подій Майкл Дімент (Michael Diment): «Юденрат і єврейська поліція разом з 15 м'язистими хлопцями приходили додому до боржників. Було три групи таких збирачів. В кожній – один представник юденрату, три єврейських поліцейських і п'ятеро дужих хлопців. Вони вдиралися у будинки з криками: "Віддавайте гроші!" Люди кричали і плакали, питаючи: "Звідки в нас?" Тоді поліція давала сигнал м'язистим хлопцям, котрі перегортали весь дім. Усі цінні речі, знайдені під час обшуку, конфісковували. Вони також забирали їжу і борошно. Зчинили страшний переполох. Ці крики було чутно здаля. Поліція і здоровані жахливо лаялися»[47]. Припускаємо, що подібні випадки могли траплятися і в Луцькому гетто. З одного боку, юденрат і єврейська поліція виконували німецькі накази через страх за своє життя та життя своїх близьких, з іншого – вони жертвували інтересами когось од-

[36] ДАВО. Р–1. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 194; Спр. 2. Арк. 8.
[37] Тімоті Снайдер і Мартін Дін у історичній довідці про Луцьк, вміщеній в «Енциклопедії таборів і гетто 1933–1945» (с. 1412–1413), вказують зовсім інше ім'я жінки – Охманова (Ojchmanowa). Однак відомості про її членство у юденраті та подальшу долю збігаються. Тому Ціпору Хаузман і Охманову ми розглядаємо як одну і ту само особу.
[38] Jewish Councilmen in the Lutsk City Council. Tsipora Hausman / Translated by G. Berkenstat Freund. *JewishGen – The Global Home for Jewish Genealogy*. URL: https://jewishgen.org/yizkor/Lutsk1/lut361.html
[39] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1412.
[40] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Relacje № 2565. Kunica Tatiana. Ark. 12–15.
[41] Долганов П. Життя і загибель єврейської громади Здолбунова. Рівне: Волинські обереги, 2024. С. 128.
[42] Михальчук Р. Створення та функціонування Рівненського гетто. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2022. Вип. 10. С. 77.
[43] Наконечний В. Волинь – криваве поле війни… С. 18–19.
[44] ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 1. Спр. 943. Арк. 120.
[45] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1412.
[46] Плюха Д. Атрибуція раніше невідомих кокард єврейської поліції… С. 44.
[47] Дімент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. Наукове видання / Пер. з анг. В. Бобров; наук. ред. перекладу М. Тяглий. Київ: ТОВ «Спринта Сервіс», 2016. С. 66.

ного задля блага всього гетто, прагнучи, скажімо, звільнити заручників та зберегти чиєсь життя.

Серед нових викликів, які з'явились перед єврейською радою після створення гетто, у першу чергу були скрутні побутові умови, в яких опинились представники громади. Під час переселення до табору дозволялось брати лише те, що можна нести в руках, часто це були лише діти[48]. Отже, євреї опинялись без засобів існування та майна, яке часто набувалося цілими поколіннями. В умовах, коли більша половина жителів міста була відселена в гетто з його обмеженою територією, гостро постало питання житла. Траплялись випадки, коли 5–6 родин із 30 осіб ділили в гетто одну кімнату на всіх[49]. Поряд із цим не вистачало дров та продуктів харчування. Добова норма видачі хліба для робітників становила 150 г, для непрацюючих – 75 г та 30 г для дітей. Юденрат також відповідав за дитячий притулок, громадську кухню та будинок для літніх людей[50].

Скрутні умови та відсутність санітарних норм стали результатом поширення в гетто[51] плямистого тифу[52]. З огляду на значну концентрацію людей та загрозу подальших епідемічних хвороб, у січні 1942 р. для потреб юденрату було передано ІІІ міську лікарню[53]. З цією метою розпочато роботу по переобладнанню «божниці» на Шпитальній площі у відділ внутрішніх хвороб. До гетто в аптеку № 1 була перенесена ІІІ міська аптека, розпочато організацію санпропуску до лазні, що розташовувалася при Шпитальній площі. Для гетто створили санітарну службу, яка складалася з 3 лікарів і дезінфекційного загону[54], було передано рентґен-апарат[55]. Попри вказані заходи, в лютому 1942 р. кількість випадків захворювання висипним тифом у гетто продовжувала рости. Тому юденрат зобов'язали якнайшвидше закінчити будівництво санпропускника та забрати посвідки (аусвайси) у всіх хворих до закінчення карантину, щоб вони не змогли заразити неєврейське населення міста, коли виходитимуть з гетто[56].

Для кращого розуміння викликів, які стояли перед юденратом, доречно взяти до уваги чисельність жителів гетто. Станом на березень 1942 р. єврейська рада опікувалася долею 14870 осіб. За віком і статтю це були 3150 чоловіків, 7860 жінок і 3860 дітей (віком до 14 років)[57].

Разом із організацією медичної допомоги та контролю за хворими, юденрат продовжував постачати робітників за межі гетто в супроводі єврейської поліції[58]. Як і в попередній час, місто потребувало безкоштовного трудового ресурсу більше, ніж громада мала можливість. Так, у червні 1942 р. керівник луцького збіжжевого пункту Рафальський скаржився Біржі праці на єврейську раду, що та не вчасно присилає робітників. Ба більше, 18 червня на роботу не прийшло 18 чоловік, що перешкоджало нормальній роботі збіжжевого пункту. Як покарання Рафальський вимагав повернути 14 аусвайсів працівникам, котрих не рекомендувалось у майбутньому брати на будь-яку іншу роботу[59]. Власне це одна із останніх згадок про юденрат Луцька в опрацьованих нами документах. Імовірніше, члени ради розділили участь усієї єврейської громади в урочищі Пречищизна, що неподалік с. Гірка Полонка Луцького району. На цій території 20 серпня 1942 р. розпочались масові розстріли. Упродовж наступних днів тут було страчено майже 15000 бранців гетто та ще, ймовірно, 5000 євреїв із навколишньої округи[60].

Після вбивства жителів гетто у місті ще продовжував роботу єврейський робітничий табір. Коли його працівники дізнались про наближення своєї страти, 12 грудня 1942 р. вони підняли повстання. Близько 500 з них загинуло, лише незначній кількості вдалось вирватись з оточення[61].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що вимір функціонування юденратів потребує подальшого вивчення. На прикладі Луцька вдалось встановити хронологічні межі існування єврейської ради, а саме від 12 липня 1941 р. до 20 серпня 1942 р., коли розпочались масові розстріли юдейської громади міста. Єврейська рада Луцька була створена за наказом вій-

[48] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1412.
[49] Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews… P. 129.
[50] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1413.
[51] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Relacje № 2565. Kunica Tatiana. Ark. 15.
[52] Гостре інфекційне захворювання, що характеризується циклічним перебігом з інтоксикацією, гарячкою, висипом, ураженням судинної та нервової систем.
[53] ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 9.
[54] Там само.
[55] Там само. Арк. 46.
[56] Там само. Арк. 59.
[57] Там само. Арк. 95.
[58] Snyder T., Dean M. Łusk. P. 1412.
[59] ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 217–218.
[60] Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації… С. 139.
[61] Бондаренко Г. Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. (до 70-річчя трагедії). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині.* 2014. Вип. 49. С. 12.

ськової комендатури й складалась із найавторитетніших представників єврейської спільноти. Це були переважно чоловіки, за винятком однієї жінки. Склад юденрату Луцька змінювався з 15 до 5 членів, які не мали жодних привілеїв з боку влади: як і будь-хто інший з представників громади, вони зазнавали різних знущань і могли бути вбиті. Для окупаційної влади єврейська рада міста була не так посередником, як механізмом реалізації власної політики, яка базувалась на експлуатації людського ресурсу юдейської громади: використанні безкоштовної праці, конфіскації цінностей та всього майна. Водночас єврейська рада мала самостійно вирішувати всі проблеми громади, які після створення гетто стали більш гострішими та всеохопними. Виконання постанов влади давало юденрату надію на збереження життя, а робота в інтересах громади швидше створювала небезпеку, тому перед членами ради існувала дилема вибору між особистим та колективним. Психологічна напруга і без того ускладнювала становище членів юденрату, що варто розцінювати як складову Голокосту, де на шляху до вбивства жертви зазнавали ще й різних знущань.

References

Artizova, A. (Ed.). (2012). Ukrainskie natsyonalisticheskie orhanyzatsyi v hody Vtoroy mirovoy voiny. Dokumenty [Ukrainian nationalist organisations during the Second World War. Documents]. Moscow, Russia.

Bondarenko, H. (2014). Pamiatnyi znak pro povstannia yevreiv trudovoho taboru v Lutsku 12 hrudnia 1942 r. (do 70-richchia trahedii) [A memorial commemorating the uprising of Jewish prisoners at the labor camp in Lutsk on December 12, 1942 (marking the 70th anniversary of the tragedy]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Z istorii natsionalnykh menshyn na Volyni – The Past and Present of Volynia and Polissia. From the History of National Minorities in Volynia*, *49*, P. 12–13.

Danyliuk, V. (1995). Viryty zanadto boliache… Volyn: Khronika podii 1939–1944. Khudozhno-dokumentalna povist [Believing is too painful… Volhynia: A chronicle of events, 1939–1944. A fictionalized documentary novel]. Lutsk, Ukraine.

Dolhanov, P. (2024). Zhyttia i zahybel yevreiskoi hromady Zdolbunova [The life and death of the Zdolbuniv Jewish community]. Rivne, Ukraine.

Kravtsov, S., Levin, V. (2017). Synagogues in Ukraine. Volhynia. Jerusalem, Israel.

Kruhlov, A., Umanskyi, A., Shchupak, Y. (2016). Holokost v Ukraine: Reikhskomyssariat «Ukraina», Hubernatorstvo «Transnystryia»: monohrafia [The Holocaust in Ukraine: Reichskommissariat “Ukraine”, Governorate “Transnistria”: a monograph]. Dnipro, Ukraine.

Mykhalchuk, R. (2022). Stvorennia ta funktsionuvannia Rivnenskoho hetto [Establishment and operation of the Rivne Ghetto]. *INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura – INTERMARUM: history, policy, culture*, *10*, P. 73–91.

Nakonechnyi, V. (2006). Volyn – kryvave pole viiny [Volyn – a bloody battlefield]. Ternopil, Ukraine.

Piasetskyi, V. (2012). Proidimosia davnim Lutskom: vybrani istoryko-kraieznavchi novely i narysy [A walk through historic Lutsk: selected historical and local lore stories and essays]. Lutsk, Ukraine.

Pliukha, D. (2021). Atrybutsiia ranishe nevidomykh kokard yevreiskoi politsii Lutskoho hetto [Attribution of previously unknown cockades of the Jewish police of the Lutsk Ghetto]. *Numizmatyka i falerystyka – Numismatics and phaleristics*, *1 (97)*, P. 44–45.

Snyder, T., Dean, M. (2011). Łusk. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Bloomington, USA.

Tiahlyi, V. (Ed.). (2016). Diment M. Samotnii vyhnanets. Shchodennyk pro Svyniukhy ta hetto v Lokachakh [Diment M. A lonely exile: a diary of Svinyukhy and the ghetto in Lokachi]. Kyiv, Ukraine.

Zek, B. (2017). Lutsk u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): monohrafiia [Lutsk during the Nazi Occupation (1941–1944): a monograph]. Lutsk, Ukraine.

Зек Богдан Миколайович – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу новітньої історії Волині Волинського краєзнавчого музею (вул. Шопена, 20, м. Луцьк, Волинська область, 43005, Україна).

Zek Bohdan – Ph.D. in History, head of the research and exhibition department of modern Volynian history at the Volynian regional museum (20 Shopena str., Lutsk, 43005, Ukraine).

E-mail: zekbohdan@gmail.com

Дата подання: 22 березня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 28 липня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Зек, Б. Юденрат Луцька між інтересами громади та викликами нацистської окупації. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 71–77. DOI: 10.58407/litopis.260407.

Цитування за стандартом APA

Zek, B. (2026). Yudenrat Lutska mizh interesamy hromady ta vyklykamy natsystskoi okupatsii [The Lutsk Judenrat between the interests of the community and challenges of Nazi occupation]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 71–77. DOI: 10.58407/litopis.260407.

УДК 94(477)«XVII»

Вадим Задунайський

●

ВІЙСЬКОВІ ХИТРОЩІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ПІД ЧАС БОЇВ ПОБЛИЗУ РІЧОК РАДАВЕЦЬ І ПРУТ наприкінці серпня 1621 р.

●

MILITARY TRICKS OF ZAPOROZHIAN COSSACKS DURING BATTLES NEAR THE RADAVETS AND PRUT RIVERS at the end of August 1621

DOI: 10.58407/litopis.260408
© В. Задунайський, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3971-3895

Військові хитрощі (стратегеми) були важливим елементом воєнного мистецтва українських козацьких формувань. Підтвердженням цього стали бойові дії запорожців під час Хотинської війни в 1621 р. ***Метою статті*** *є вияв військових хитрощів козацького загону під час боїв проти татарських і турецьких військ поблизу річок Радавець і Прут наприкінці серпня 1621 р., а також їх порівняння з подібними прийомами всієї козацької армії. Основними* ***методами*** *дослідження є проблемно-хронологічний, типології та порівняльний.* ***Наукова новизна*** *обумовлюється потребою вияву ключових стратегем козаків під час бойових дій як дрібних загонів, так і всього Війська Запорозького в 1621 р.* ***Висновки.*** *Під час дослідження виявлено 11 військових хитрощів, які застосував у боях наприкінці серпня 1621 р. проти татарських і турецьких військ дрібний козацький загін. Найбільш ефективними стали 6 стратегем: неочікуваний удар («Заскочити»); своєчасний відступ («Козак як не переміг, то викрутився»); змушення ворога до даремної витрати сил («Марнування»); підрив боєздатності ворожих військ («Попереднє настрахання»); випереджати противника («Хто рано встає – тому й Бог дає»); бойові дії вночі («Місяць – козацьке сонечко»). Було виявлено значну подібність використання військових хитрощів як окремим загоном, так і цілим Військом Запорозьким. Підтверджено, що використання стратегем відіграло важливу роль у бойових зіткненнях козаків. Отже, тогочасні українські козацькі формування застосовували подібний набір військових хитрощів на всіх рівнях бойових дій (тактичному, оперативному і стратегічному).*

Козацький досвід застосування стратегем варто активніше використовувати Збройними Силами України в сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: *Україна, козацтво, Хотинська війна 1620–1621 рр., Турецька імперія, татарські війська, Молдавське князівство, військові хитрощі / стратегеми, Збройні Сили України.*

●

Military tricks (stratagems) were an important element of the military art of Ukrainian Cossack formations. This was confirmed by the fighting of the Cossacks during the Khotyn war in 1621. ***The purpose of the publication*** *is to reveal military tricks of the Cossack detachment during battles against Tatar and Turkish troops near the Radavets and Prut rivers in late August 1621, as well as to compare them with similar techniques of the entire Cossack army. The main research* ***methods*** *are problem-chronological, typological and comparative.* ***The scientific novelt****y is due to the need to reveal the key stratagems of the Cossacks during the fighting of both small detachments and the entire Cossack army in 1621.* ***Conclusions.*** *During the research, 11 military tricks were discovered that were used by a small Cossack detachment in battles at the end of August 1621 against Tatar and Turkish troops. The most effective were 6 stratagems: a surprise attack ("Jump in"); timely retreat ("if a Cossack cannot win, he will get away"); forcing the enemy to waste forces ("Waste"); undermining the combat capability of enemy troops ("Preliminary intimidation"); getting ahead of the enemy ("Who gets up early – God gives"); fighting at night ("The moon is the Cossack sun"). Significant similarities were also found in the use of military tricks by both small detachments and the enti-*

re Cossack army. It is confirmed that the use of stratagems played an important role in the Cossack battles. Thus, Ukrainian Cossack formations of that time used a similar set of military tricks at all levels of combat (tactical, operational, and strategic).

The Cossack experience in applying stratagems should be more actively used by the Armed Forces of Ukraine in the modern Russian-Ukrainian war.

Keywords: *Ukraine, Cossacks, Khotyn War of 1620–1621, Turkish Empire, Tatar troops, Moldavian Principality, military tricks / stratagems, Armed Forces of Ukraine.*

Стратегеми, або військові хитрощі, є дуже важливим складником воєнного мистецтва й застосовуються на всіх його рівнях (стратегічному, оперативному й тактичному). Зрозуміло, що відповідні прийоми використовували армії та полководці різних країн. Україна не лише не була винятком, але й досягнула значних успіхів у творенні та застосуванні стратегем під час ведення бойових дій. Саме тому наші збройні утворення постійно використовували різноманітні військові хитрощі проти будь-яких ворогів. Передовсім це стосується українських козацьких формувань, які можуть бути своєрідним взірцем якісного застосування таких прийомів воєнного мистецтва під час бойових зіткнень на всіх рівнях збройного протистояння.

Серед низки українських козацьких утворень найвідомішим і найуспішнішим було Військо Запорозьке. На початку XVII ст. воно брало дуже активну участь у збройних конфліктах на території Європи. При цьому результати бойових зіткнень здебільшого були на користь козаків, що дозволило їм вписати багато яскравих сторінок в історію Українського війська та його воєнного мистецтва. І цей досвід виявився актуальним у подальші часи, свідченням чого стало успішне використання за козацьким взірцем військових хитрощів українськими збройними формуваннями революційної доби 1917–1921 рр. і навіть сучасними Збройними Силами України (далі – ЗСУ) під час відсічі російській збройній агресії[1].

Одним із ключових військових конфліктів першої половини XVII ст. на європейському континенті була Хотинська війна 1620–1621 рр., до якої долучилися українські козаки в 1621 р. Тоді вони не тільки виставили численне сухопутне військо, але й кілька морських флотилій (активно діяли в акваторії Чорного моря). До того ж, Військо Запорозьке виявило високу боєздатність, а тому закономірно відіграло провідну роль у перебігу згаданої війни, зокрема й під час вирішальної Хотинської битви.

Поряд із цим дуже важливим етапом участі козаків у бойових діях 1621 р. був їх похід землями Молдавського князівства[2]. Тоді Військо Запорозьке, рухаючись до місця генеральної битви, ще й вирішувало низку тактичних, оперативних і стратегічних завдань. Із цією метою було вислано низку дрібних і середніх козацьких загонів, частина з яких зустрілася з крупними силами противника й розпочала інтенсивні бойові дії.

Про конкретний перебіг більшості таких боїв інформація відсутня. Виняток становить лише доля одного невеличкого козацького загону, який кілька днів поспіль чинив запеклий опір переважним військам противника неподалік впадіння р. Радавець до р. Прут[3]. При цьому значна кількість бойових зіткнень відбулася на очах турецького султана Османа II. За таких обставин збереглися описи свідків відповідних боїв, що дозволить виявити ключові військові хитрості згаданого запорозького загону. Завдяки цьому ми зможемо краще зрозуміти принципи застосування козацькими дрібними загонами стратегем у боях проти переважних сил противника, а також виявити їхнє розмаїття та ефективність.

Усе це сприятиме кращому розумінню всіх особливостей відповідного аспекту козацького воєнного мистецтва впродовж Хотинської війни. А це є досить важливим і актуальним завданням військово-історичних досліджень, особливо з огляду на сучасні виклики російсько-української війни. Маємо на увазі активніше поширення серед військовослуж-

[1] Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А. Шкуро. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2019. Вип. 32. С. 121–134; Його ж. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша). *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., Маріуполь, 24 квітня 2020 р.* Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8–13; Його ж. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. *Lituanistyka i wschodoznawstwo*. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. S. 359–369; Його ж. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти. *Мат. міжнар. наук.-інформаційного круглого столу «"КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР" у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.».* Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2023. С. 11–21; Його ж. Стратегеми Армії Нестора Махна (серпень–вересень 1919 р.) і Сил Оборони України (серпень–листопад 2022 р.) на Півдні Правобережної України: спільне і відмінне. *Запорізький історичний огляд*. 2024. Т. 8. № 60. С. 96–105; Його ж. Гнучкість та ініціатива в обороні: український досвід XVII ст., революції 1917–1921 рр. та початку сучасної російсько-української війни. *Сіверянський літопис*, 2025. № 2. С. 63–73; Zadunaiskyi V. Stra-tagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). *Skhid*. 2023. № 5 (1). P. 9–15.

[2] Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. Т. VII. С. 467.

[3] Сас П. Хотинська війна 1621 р.: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 280.

бовців ЗСУ не лише відчуття спадкоємності військово-політичних традицій та козацької звитяжності, але й здатності до застосування низки прийнятних військових хитрощів.

Варто зазначити, що участь Війська Запорозького в Хотинській війні в 1621 р. привернула увагу багатьох вітчизняних істориків. Частина науковців подає досить стислу інформацію про відповідні події, бо зосереджується на інших військових і політичних контекстах війни[4]. Має місце й короткий огляд бойових дій козаків як своєрідного тла для висвітлення діяльності видатного гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного[5]. Саме тому у відповідних публікаціях не акцентовано на особливостях збройної боротьби запорожців під час війни.

Більш детально участь Війська Запорозького в Хотинській війні в 1621 р., зокрема й похід землями Молдавського князівства та бойові дії невеликого загону поблизу річок Прут і Радавець, висвітлено в публікаціях В. Брехуненка[6], М. Грушевського[7], М. Ільківа[8] й, особливо, у монографіях П. Саса[9]. При цьому між науковцями існують розбіжності щодо різних деталей та обставин збройного протистояння згаданого загону з військами противника. Прикладом є дискусія між М. Ільківим і П. Сасом стосовно передумов та більш конкретної локалізації боїв (у печерах чи скелях), виміру їх стратегічного й оперативного значення, причин і наслідків затримки турецьких військ тощо. Щодо військових хитрощів запорожців у згаданих боях, то вчені їх окремо не досліджували.

Варто мати на увазі, що події Хотинської війни 1620–1621 рр. та участь у ній запорожців привернули увагу не тільки вітчизняних науковців. У польській історіографії ця тематика теж аналізується з огляду на важливе місце цієї війни у відповідних військово-політичних процесах у Речі Посполитій. Серед низки публікацій відзначимо праці авторитетних вчених М. Нагєльського і Л. Подгородецького[10]. Попри цінність цих досліджень, їх автори теж не виокремлювали козацькі військові хитрощі.

Безпосередню увагу саме військовим хитрощам / стратегемам Війська Запорозького під час Хотинської війни приділив лише автор цієї статті[11]. Більше того, нами розроблено авторський підхід не лише щодо аналізу козацьких стратегем, але і їхнього специфічного найменування. Попри це, автором усе ще не було проаналізовано військових хитрощів загону запорожців під час боїв у районі впадіння р. Радавець у р. Прут, що унеможливило наскрізне порівняння застосування військових хитрощів від дрібного загону до цілого війська.

Отже, у сучасній історіографії досі відсутній комплексний вияв та аналіз стратегем, які було застосовано дрібним загоном козаків-запорожців під час серпневих боїв 1621 р. проти військ Турецької імперії поблизу впадіння р. Радавець у р. Прут. Тому зрозумілою є й відсутність порівняння відповідних прийомів воєнного мистецтва з аналогами, які було застосовано всім Військом Запорозьким під час молдавського походу і в Хотинській битві. Без цього неможливо виявити універсальний набір стратегем, які застосовували козаки на різних рівнях бойових дій (тактичному, оперативному та стратегічному) упродовж згаданої війни. Усе це обумовлює не тільки актуальність цієї статті, але і її мету.

Перед безпосереднім дослідженням військових хитрощів варто підкреслити, що їх вияв та комплексний аналіз буде здійснений на основі інформації, представленої в згаданих вище публікаціях М. Грушевського, В. Брехуненка, М. Ільківа й, особливо, П. Саса (най-

---

[4] Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шраменко С. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). Львів: Світ, 1992. С. 181–188; Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр.: міфи й історична дійсність. *Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича: Історія.* 2022. № 1. С. 89–107; Хотин 1621. *Війна і пам'ять: колективна монографія* / Ред. О. Доброжанський. Чернівці: Технодрук, 2022. 323 с.; Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. С. 91–94.

[5] Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Вид-во «Україна», 2004. С. 70–80, 141–148; Мицик Ю. Нові дані до біографії П. Конашевича (Сагайдачного). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1998. № 5. С. 413–426; Пиріг П. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні нариси життя та діяльності. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 18–34.

[6] Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність…». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ: Темпора, 2013. 119 с.

[7] Грушевський М. Історія України-Руси. С. 462–479.

[8] Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі. *Хотин 1621. Війна і пам'ять: колект. монографія*. Чернівці: Технодрук, 2022. С. 26–52.

[9] Сас П. Хотинська війна… 520 с.; Його ж. Сагайдачний: Гроза царів і султанів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. С. 309–728.

[10] Nagielski M. Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* 143. Z. 2 (2016). S. 277–285.; Його ж. Kampania chocimska 1621 r. *Wschodni rocznik humanistyczny*. 2021. T. XVIII. № 3. S. 7–25; Podhorodecki L. Chocim 1621. Warszawa: Bellona, 2008. 177 s.

[11] Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1. С. 17–29; Його ж. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотином і Берестечком. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2019. Вип. 28. С. 189–196.

більш детально висвітив події Хотинської війни та участь у ній козаків, ще й наголошував на високому рівні їхньої боєздатності та воєнного мистецтва, зокрема описував нестандартні методи ведення бойових дій). Такий підхід обумовлений тим, що в працях цих науковців подано ключові факти щодо походу Війська Запорозького молдавськими землями та дій загону козаків у районі річок Радавець–Прут, віднайдені в доступних джерелах. Саме тому відповідні матеріали стали своєрідною джерельною базою представленого дослідження.

Повернімося до серпневих подій 1621 р., коли Військо Запорозьке рухалося суходолом до Хотина через землі Молдавського князівства. Цей похід був виявом реалізації стратегічного плану козацького проводу, який тоді очолював гетьман Яків Бородавка[12]. Серед ключових завдань варто відзначити не тільки безпосередній вихід до місця генеральної битви під Хотином (тут уже знаходилися основні сили Речі Посполитої під проводом великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича[13]).

Дуже важливим було ослаблення тилової зони ворожих військ: ідеться саме про Молдавське князівство / господарство (перебувало в статусі турецького васала). Для цього значну частину козацьких військ (у вигляді дрібніших і більших загонів) висунуто на значну відстань від розташування Коша Війська Запорозького. Такі дії М. Грушевський у своїй фундаментальній праці називає «чатами»[14]. Сучасні дослідники не заперечують уживання цього терміна, під яким розумілося не лише здійснення розвідки теренів і сил противника, але й знищення ворожих баз разом з гарнізонами дрібних міст-фортець. Усе це виявило використання низки конкретних військових хитрощів на стратегічному та оперативному рівнях. Далі пропонується їх перелік, який подається в послідовності застосування під час походу:

1. Стратегема «Наїзд» (Дії на ворожій території не тільки забезпечували стратегічне вичерпання тилової бази противника, але й були засобом завдання вступних поразок його військам, зокрема молдавським формуванням).

2. Військова хитрість «Знищення запілля» (Руйнування тилової бази противника здійснювалося за підсумком вторгнення Війська Запорозького на молдавські землі, що мало в перспективі суттєво ослабити ворожі війська. У цьому виявився й чіткий військовий розрахунок, який був неочікуваний противником).

3. Стратегема «Попереднє настрахання» (Підрив боєздатності військ противника, передовсім молдавських, через їх деморалізацію ще до основних бойових дій).

4. Військова хитрість «На всі боки» (Бойові дії в різних напрямках відповідали не тільки стратегічним намірам щодо значного охоплення теренів Молдавського господарства, але й були неочікуваними як на рівні окремих напрямків, так і безпосередніх бойових зіткнень).

5. Стратегема «Ловити рибу» (Козаки обирали для своїх атак лише певні цілі (бази та підрозділи противника) з урахуванням як загальної стратегії свого проводу, так і обставин актуальної бойової ситуації. При цьому напади були досить швидкими та неочікуваними, що суттєво ускладнювало можливості успішної протидії з боку противника).

6. Військова хитрість «Заскочити» (Здійснено досить неочікуваний стратегічний удар на Молдавське князівство, що супроводжувалося несподіваними атаками конкретних цілей під час бойових зіткнень різного рівня).

7. Стратегема «Хто рано встає – тому й Бог дає» (Козаки намагалися випереджати ворога у прийнятті рішень та здійсненні неочікуваних дій під час походу).

8. Військова хитрість «Замилити / відвести очі» (Запорожці ввели ворога в оману щодо власних планів просування до Хотину та конкретних бойових заходів під час його реалізації).

Отже, дії Війська Запорозького щодо організації та здійснення молдавського походу виявили низку важливих стратегем / військових хитрощів, які в комплексі працювали на забезпечення певної переваги над противником. І це мало вплинути відповідним чином на перебіг генеральної битви під Хотином.

Після короткої характеристики загального контексту збройних зіткнень козацьких формувань на теренах Молдавського князівства перейдемо до аналізу військових хитрощів, застосованих невеликим загоном запорожців поблизу впадіння р. Радавець у р. Прут. Із цією метою коротко наведемо відповідні факти щодо бойових дій козаків та їх противників. Після цього буде подано перелік військових хитрощів за взірцем опису стратегем Війська Запорозького під час молдавського походу (поданий вище).

[12] Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. С. 97–98.
[13] Nagielski M. Kampania chocimska 1621 r. S. 12–13.
[14] Грушевський М. Історія України-Руси. С. 468.

Розпочнімо з наголошення на тому, що козаки спромоглися чинити завзятий опір упродовж кількох днів. І робили це попри колосальну перевагу противника, бо лише турецьке угрупування, кинуте на них, нараховувало 5–6 тис. воїнів[15]. При цьому ворог постійно змінював штурмові загони і вводив резерви (спочатку безуспішно атакували татарські війська, замість яких згодом кинуто крупні угрупування турків з артилерією). До речі, козацький загін на початку боїв налічував лише 260 бійців[16]. Попри таке співвідношення сил, запорожці завдали противнику дуже відчутних і неочікуваних втрат. Так, за приблизним підрахунком очевидців, кожен козак у середньому знищив до 7 турецьких воїнів[17]. Наведені факти свідчать про високий рівень боєздатності запорожців, що вплинуло на якість та розмаїття їх військових хитрощів, які будуть виявлені та проаналізовані нижче.

При цьому окремо розглянемо відповідні прийоми в перший день боїв, а потім подібним чином розберемо стратегеми, які було застосовано впродовж останніх днів спротиву. Такий розподіл обумовлений фактом своєрідної оперативної паузи, бо за підсумком вдалої відсічі запорожцями татарської атаки, ворог зміг відновити наступальні бойові дії не відразу, а лише після залучення потужних турецьких військ[18]. Причиною своєрідної перерви стало те, що останні знаходилися на певній відстані від місця бою. До того ж, їм був потрібен ще й певний час на те, щоб наздогнати козацький загін, який навряд чи стояв на місці та чекав на підхід османських підрозділів.

Тож 25 серпня початок боям поклала невдала спроба татарської кінноти з ходу розгромити невеличкий загін козаків[19]. Та вона провалилася і сподівань на успіх чергової атаки татарське командування не мало. Такі обставини свідчили про втрату бойової ініціативи та часткову деморалізацію противника. Саме тому на допомогу було закликано основні турецькі війська.

Наведена вище інформація свідчить про досить успішне застосування запорожцями кількох військових хитрощів:

1. Неочікуваний удар, або «Заскочити» (йдеться про неочікувану татарами досить вдалу вогневу відсіч їх кінної атаки).

2. Підрив боєздатності татарських військ, або «Попереднє настрахання» (відмова татарських очільників від спроб організації подальших штурмів і заклик турецьких військ свідчили не тільки про певну розгубленість і безпорадність татарського командування, але й очевидну деморалізацію особового складу через понесені втрати та відчуття нездатності розгромити козаків).

3. Змушення ворога до даремної витрати сил, або «Марнування» (провал татарської атаки супроводжували даремні втрати вбитими і пораненими, а також марні витрати сил і часу вцілілими бійцями та командирами).

4. Бойові дії відбувалися на території противника, що опосередковано виявило й стратегему «Знищення запілля».

Отже, упродовж першого дня боїв козаки змогли дуже вправно застосувати як мінімум 4 стратегеми, що суттєво посприяли їх виживанню в бою та завданню значних втрат татарським військам. Усе це мало ознаки часткової перемоги козаків над противником (ідеться як про тактичний, так і оперативний рівні).

Подальша бойова активність розпочалася 27 серпня 1621 р., коли відбулося перехоплення козацького загону ударними частинами турецьких військ[20]. Із цього моменту тривали безперервні бої купки запорожців проти тисяч турецьких бійців, зокрема яничарів, які ще й застосовували артилерію.

При цьому в силу бойових обставин козацький загін розділився:

- більшість запорожців (до 190 чоловік) стала укріпленим табором з возів на рівнині, що знаходилася неподалік від р. Прут;

- близько 70 козаків опинилися на протилежному березі річки, де їм вдалося досить швидко та якісно укріпитися в скелях / печерах[21].

Цей факт додатково ускладнив бойову ситуацію для українців, яка і так була критичною через колосальну перевагу противника. Попри це, вони продовжили чинити затятий опір.

[15] Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів… С. 372.
[16] Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. С. 29.
[17] Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів… С. 362.
[18] Грушевський М. Історія України-Руси. С. 469.
[19] Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. С. 30.
[20] Сас П. Хотинська війна 1621 р. С. 280.
[21] Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. С. 30-31; Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів… С. 359, 372.

Стислий аналіз дій меншого загону свідчить, що він спромігся тривалий час зберігати боєздатність і під прикриттям скель вести успішну оборону проти численнішої турецької піхоти, зокрема й відбірних загонів яничарів. Спроби використати артилерійський обстріл не змінили бойової ситуації (козаки продовжували під прикриттям скель знищувати ворогів), і тільки викурювання димом (такий спосіб начебто запропонував особисто султан) допомогло знищити завзятих оборонців[22].

Щодо другого (більшого) загону, то йому вдалося ще довше чинити опір і знищувати ворогів:

- 27 серпня козаки цілий день відбивали під прикриттям табору з возів наполегливі атаки ворожих підрозділів. Їх активність додатково стимулювалася присутністю самого султана, який ще й нагороджував турецьких бійців за принесені голови вбитих запорожців.

- Уночі 28 серпня українські воїни здійснили спробу виходу з оточення кількома групами (рухалися в різних напрямках), але зранку їх знову атакували вороги. Козаки встигли швидко укріпитися та продовжили відбивати атаки турків, які тривали весь день.

- Уночі 29 серпня кілька десятків уцілілих запорожців знову намагалися непомітно вийти з оточення, але ця спроба провалилася, імовірно, більшість загинула, а частина потрапила в полон. Останніх було знищено на очах Османа II в особливо жорстокий спосіб (навіть він долучився до вбивства полонених)[23].

Наведена вище інформація свідчить, що впродовж кількох днів козаки, зокрема ті, що билися під прикриттям табору з возів, неодноразово завдавали поразок численному ворогу в безперервних бойових зіткненнях. Факт знищення запорожців був наслідком не переваги ворожих військ у боєздатності та воєнному мистецтві, а виключно колосальної чисельної переваги за відсутності резервів та вичерпаності боєприпасів у козаків. При цьому саме запорожці виявили високі бойові якості та ефективне воєнне мистецтво. І в останньому важливо виокремити досить вправне використання низки військових хитрощів:

1. Здатність завдавати неочікувані удари противнику – «Заскочити». Ідеться про несподіваний опір обох загонів, які, на переконання противника, опинилися в скрутному становищі й мали втратити бойовий дух та здатність до злагодженої оборони. Тому вправні бойові дії козаків, зокрема якісна стрільба, неодноразово завдавали великих втрат туркам.

2. Змусити ворога даремно витрачати сили – «Марнування». Неодноразові атаки козацьких укріплень завершувалися безуспішно, при цьому турецькі війська постійно несли великі втрати вбитими і пораненими. Також значною мірою даремно витрачалися боєприпаси – гарматний обстріл виявився неефективним (ідеться як про козацьку позицію в скелях, так і про табір з возів на рівнині).

3. Підрив бойового духу турецьких військ – «Попереднє настрахання». Мається на увазі очевидна бойова перевага козаків, яких тривалий час не могли розгромити набагато чисельніші війська Отаманської Порти. Це продемонструвало цілковиту безпорадність не лише рядового складу, а й турецького командування. Згадані чинники підривали бойовий дух османів упродовж безуспішних штурмів козацьких позицій. Усе це мало позначитися і пізніше – під час генеральної битви під Хотином.

4. Бойові дії вночі – «Місяць – козацьке сонечко». Виявом застосування цієї стратегеми були неодноразові дії запорожців уночі, коли противник був найменш готовий протидіяти їм. Завдяки цьому перший раз навіть удалося вийти з оточення.

5. Вчасний відступ – «Козак як не переміг, то викрутився». Ідеться про кілька спроб вийти з-під ударів противника обох загонів запорожців (менший зміг відступити у скелясту місцину, що підсилило та продовжило його бойове виживання). Спроби вирватися з оточення вночі більшого загону теж є виявом цієї військової хитрості.

6. Вислизнути з ворожого оточення – «Як вода крізь пальці». Проявом застосування цієї стратегеми було намагання непомітного відступу основного загону окремими групами вночі 28 серпня, а також остання спроба його залишків просочитися через ворожі сторожі наступної ночі.

7. Непомітне просування – «Тихіше води – нижче трави». Свої нічні операції запорожці намагалися здійснювати максимально тихо й непомітно.

8. Бойові дії в різних напрямках – «На всі боки». Частковим виявом цієї військової хитрості є ведення боїв кожним із загонів у різних місцевостях, що обумовило й відповідне відволікання уваги противника. Спроба вислизнути з оточення кількома групами теж свідчила про дії, спрямовані в різні боки.

[22] Грушевський М. Історія України-Руси. С. 469.
[23] Сас П. Хотинська війна 1621 р. С. 280–281; Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів… С. 357–375.

9. Намагання постійно випереджати ворога у прийнятті рішень та здійсненні неочікуваних дій на полі бою – «Хто рано встає – тому й Бог дає».

10. Запорожцям удавалося неодноразово вводити ворога в оману щодо власної боєздатності (видаватися слабкими й нездатними до якісного спротиву) – «Замилити / відвести очі».

11. Бойові зіткнення відбувалися на території противника, що опосередковано виявило стратегему – «Знищення запілля».

Наведений перелік стратегем є доволі змістовним і різноманітним. При цьому не всі зазначені прийоми були рівноцінними, проте саме їх комплексне застосування стало запорукою тривалості та успішності бойових дій козаків.

Підсумовуючи аналіз військових хитрощів, використаних запорожцями впродовж усіх боїв поблизу впадіння р. Радавець у р. Прут наприкінці серпня 1621 р., варто відзначити таке:

- Сам факт тривалого опору нечисленного козацького підрозділу переважним силам противника свідчив про високі бойові якості запорожців, їхнє ефективне воєнне мистецтво, зокрема й вправне застосування стратегем.

- Загалом у бойових діях козаків виявлено 11 військових хитрощів, які стали ефективним інструментом збройної боротьби проти переважних татарських і турецьких військ, зокрема їхньої піхоти, кавалерії та артилерії. Важливим є й те, що здебільшого мало місце поєднання кількох стратегем для досягнення найбільшого ефекту. Одним із прикладів є остання нічна спроба вийти з оточення, коли козаками були застосовані 7 військових хитрощів: «Козак як не переміг, то викрутився», «Місяць – козацьке сонечко», «Тихіше води – нижче трави», «Як вода крізь пальці», «На всі боки», «Замилити / відвести очі» та «Хто рано встає – тому й Бог дає».

- Серед стратегем, які виявилися найбільш ефективним інструментом / прийомом запорожців, варто виділити 6:

1. Неочікуваний удар – «Заскочити»;
2. Своєчасний відступ – «Козак як не переміг, то викрутився»;
3. Змушення ворога до даремної витрати сил, або «Марнування»;
4. Підрив боєздатності ворожих військ – «Попереднє настрахання»;
5. Випереджати противника, або «Хто рано встає – тому й Бог дає»;
6. Бойові дії вночі – «Місяць – козацьке сонечко».

- Використання різноманітних військових хитрощів під час бою багато в чому стало визначальною передумовою для завдання значних втрат противнику й мінімізації втрат серед козаків.

- Стратегеми згаданого загону запорожців уповні відповідали більшості подібних прийомів, використаних усім Військом Запорозьким під час молдавського походу. А останній був виявом оперативно-стратегічного виміру бойових дій. Із 8 військових хитрощів, застосованих у поході (перелік подано вище), 5 були ідентичними («Попереднє настрахання», «Заскочити», «На всі боки», «Хто рано встає – тому й Бог дає» і «Замилити / відвести очі»), ще й частково проявилась стратегема «Знищення запілля» (ідеться про фактичне ведення бойових дій на території противника).

- Окремо варто наголосити на тому, що значні подібності було виявлено і в застосуванні козацьким військом стратегем під час самої Хотинської битви. Ідеться про 8 позицій, з яких 7 ідентичних («Попереднє настрахання», «Заскочити», «На всі боки / Звідусіль», «Місяць – козацьке сонечко», «Марнування», «Замилити / відвести очі» та «Хто рано встає – тому й Бог дає») і 1 частково подібна – «Знищення запілля» (факт ведення бойових дій на території противника)[24].

- Порівняння стратегем, застосованих як невеликим загоном в боях поблизу впадіння р. Радавець у р. Прут, так і крупними угрупуваннями та цілим Військом Запорозьким під час молдавського походу та Хотинської битви, свідчить про наявність значної подібності відповідних прийомів. Щодо відмінностей, то вони обумовлювалися виміром оперативно-стратегічного рівня бойових дій цілого козацького війська, який відрізняється від бойової активності дрібного загону в конкретному бойовому зіткненні.

Отже, під час боїв поблизу річок Радавець і Прут на території Молдавського князівства наприкінці серпня 1621 р. один із дрібних козацьких загонів ефективно застосував 11 військових хитрощів. Вони відіграли значну роль у тому, що попри колосальну перевагу противника, запорожці змогли кілька днів чинити безпрецедентний спротив і знищили багато ворогів та підірвали бойовий дух ще більшої кількості воїнів противника. Дуже важливим виявилося й те, що подібний набір стратегем успішно використовували й більші

[24] Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. С. 19–21; Задунайський В. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотином і Берестечком… С. 190–192.

угрупування та все Військо Запорозьке впродовж цілої війни, зокрема під час молдавського походу та Хотинської битви.

Такі реалії свідчили про належне опанування всім козацьким військовим товариством відповідних прийомів воєнного мистецтва. Щонайбільше, можна стверджувати, що існував певний універсальний арсенал військових хитрощів, який тогочасні українські козацькі формування вправно застосовували на всіх рівнях ведення воєнних дій (тактичному, оперативному і стратегічному). Є очевидним і те, що зазначені вміння відігравали досить важливу роль у здобутті переваги над противником.

Варто підкреслити також, що наступні покоління українських воїнів, за умови якісного використання певного набору успадкованих / трансформованих військових хитрощів, теж неодноразово здобували перемоги над ворогами. Усе це стосується й сучасної російсько-української війни. Тому видається слушним приділяти більше уваги використанню ЗСУ стратегем / військових хитрощів у бою та враховувати при цьому сучасні науково-технічні реалії.

Представлене дослідження розкриває лише один із важливих аспектів застосування військових хитрощів / стратегем запорожцями під час Хотинської війни 1620–1621 рр. Тому відповідна тематика заслуговує на подальшу розробку, зокрема, не завадить ширше порівняння відповідних прийомів воєнного мистецтва з діями інших збройних утворень тогочасної Європи.

References

Brekhunenko, V. (2013). «Dyvna to i neskazanna muzhnist…». Kozaky u Khotynskii viini 1621 r. ["Strange and indescribable courage..." Cossacks in the Khotyn war of 1621]. Kyiv, Ukraine.

Chukhlib, T. (2010). Kozaky ta Yanychary. Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr. [Cossacks and Janissaries. Ukraine in the Christian-Muslim wars of 1500–1700]. Kyiv, Ukraine.

Dobrzhanskyi, O. (Ed.). (2022). Viina i pamiat: kolektyvna monohrafiia [War and memory: a collective monograph]. Chernivtsi, Ukraine.

Hurzhii, O., Korniienko, V. (2004). Hetman Petro Konashevych-Sahaidachnyi [Hetman Petro Konashevych-Sagaydachny]. Kyiv, Ukraine.

Ilkiv, M. (2022). Teatr boiovykh dii Khotynskoi viiny 1621 r. v Pruto-Dnistrovskomu mezhyrichchi. Khotyn 1621. Viina i pamiat: kolekt. monohrafiia [Theater of hostilities of the Khotyn war of 1621 in the Prut-Dniester interfluve. Khotyn 1621. War and memory: collective monograph]. Chernivtsi, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (1998). Novi danni do biohrafii P. Konashevycha (Sahaidachnoho) [New data on the biography of Petro Konashevich (Sagaydachny)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood, 5*, P. 413–426.

Nagielski, M. (2016). Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 r. [The Zaporozhian Cossacks during the Khotyn Campaign of 1621]. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne – Jagiellonian University scientific papers. Historical works, 143, 2*, P. 277–285.

Nagielski, M. (2021). Kampania chocimska 1621 r. [The Chocim Campaign of 1621]. *Wshodni rocznik humanistyczny – Eastern humanities yearbook, XVIII*, P. 7–25.

Podhorodecki, L. (2008). Chocim 1621 [Khotyn 1621]. Warszawa, Poland.

Pyrih, P. (2012). Petro Konashevych-Sahaidachnyi: istorychni narysy zhyttia ta diialnosti [Petro Konashevich-Sagaydachny: historical sketches of life and activities]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 1–2*, P. 18–34.

Sas, P. (2011). Khotynska viina 1621 r.: monohrafiia [Khotyn war of 1621: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Sas, P. (2024). Sahaidachnyi: Hroza tsariv i sultaniv [Sagaidachny: Thunderstorm of tsars and sultans]. Kyiv, Ukraine.

Stepankov, V., Stepankov, V. (2022). Polsko-turetska viina 1620–1621 rr.: mify y istorychna diisnist [The Polish-Turkish war of 1620–1621: myths and historical reality]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu im. Y. Fedkovycha: Istoriia – Scientific bulletin of Y. Fedkovych Chernivtsi University: History, 1*, P. 89–107.

Zadunaiskyi, V. (2017). Viiskove mystetstvo zaporozhtsiv chasiv Khotynskoi viiny 1621 r. ta yoho analohy v «Mystetstvi Viiny» Sun-Dzy: universalnist i samobutnist [Military art of the Cossacks during the Khotyn war of 1621 and its analogues in Sun Tzu's "The art of war": universality and originality]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political research, 1*, P. 17–29.

Zadunaiskyi, V. (2019). Kozatski viiskovi khytroshchi u bytvakh pid Khotynom ta Berestechkom [Cossack military tricks in battles of Khotyn and Berestechko]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New researches of the monuments of the Cossack era in Ukraine, 28*, P. 189–196.

Zadunaiskyi, V. (2019). Viiskovi khytroshchi kubanskykh kozakiv pid chas antybilshovytskoho povstannia u Batalpashynskomu viddili vlitku 1918 r. za spohadamy A. Shkuro [Military tricks of the Kuban Cossacks during the anti-Bolshevik uprising in the Batalpashinsky division in the summer of 1918 according to memoirs of A. Shkuro]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin, 32*, P. 121–134.

Zadunaiskyi, V. (2020). Viiskova khytrist «zamylyty ochi» kozakiv-povstantsiv na Tamani ta makhnovtsiv na Katerynoslavshchyni v 1918 r. (za spohadamy M. Huloho, N. Makhna i V. Bilasha) [Military trick to "blind the eyes" of the Cossack rebels on Taman and the Makhnovists in the Ekaterinoslav region in 1918 (according to memoirs of M. Huly, N. Makhno and V. Bilash)]. Mariupol, Ukraine.

Zadunaiskyi, V. (2020). Viiskova khytrist «zaskochyty znenatska» v pershykh boiakh makhnovtsiv i kubanskykh kozakiv-povstantsiv u 1918 r. [The military trick of "surprise surprise" in the first battles of the Makhnovists and the Kuban Cossack rebels in 1918]. Poznań, Poland.

Zadunaiskyi, V. (2023). Vymir zastosuvannia kozatskoho boiovoho i voiennoho mystetstva ukrainskymy zbroinymy formuvanniamy v 1917–1920-kh rr.: okremi aspekty [The extent of the use of Cossack martial and military art by the Ukrainian armed forces in 1917–1920s: separate aspects]. Lviv, Ukraine.

Zadunaiskyi, V. (2023). Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). *Skhid, 5 (1)*, P. 9–15.

Zadunaiskyi, V. (2024). Stratehemy Armii Nestora Makhna (serpen-veresen 1919 r.) i Syl Oborony Ukrainy (serpen-lystopad 2022 r.) na Pivdni Pravoberezhnoi Ukrainy: spilne i vidminne [Strategisms of Nestor Makhno's Army (August-September 1919) and the Defense Forces of Ukraine (August-November 2022) in the South of Right-Bank Ukraine: common and different]. *Zaporizkyi istorychnyi ohliad – Zaporizhzhia historical review, 8 (60)*, P. 96–105.

Zadunaiskyi, V. (2025). Hnuchkist ta initsiatyva v oboroni: ukrainskyi dosvid XVII st., revoliutsii 1917–1921 rr. ta pochatku suchasnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Flexibility and initiative in defense: Ukrainian experience of the 17th c., revolutions of 1917–1921, and the beginning of the Modern Russo-Ukrainian War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 2*, P. 63–73.

Задунайський Вадим Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії гуманітарного факультету Українського католицького університету (вул. Козельницька 2-а, м. Львів, 79026, Україна).

Zadunaiskyi Vadym – doctor of historical sciences, professor, professor of the history department of the Faculty of Humanities of the Ukrainian Catholic University (2-a Kozelnytska str., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: zadunajski@ukr.net

Дата подання: 10 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 22 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Задунайський, В. Військові хитрощі запорозьких козаків під час боїв поблизу річок Радавець і Прут наприкінці серпня 1621 р. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 78–86. DOI: 10.58407/litopis.260408.

Цитування за стандартом APA

Zadunaiskyi, V. (2026). Viiskovi khytroshchi zaporozkykh kozakiv pid chas boiv poblyzu richok Radavets i Prut naprykintsi serpnia 1621 r. [Military tricks of Zaporozhian Cossacks during battles near the Radavets and Prut rivers at the end of August 1621]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 78–86. DOI: 10.58407/litopis.260408.

УДК 94(477)«1917/1918»:355.48:929Махно

Дмитро Прокопець

НЕСТОР МАХНО: ВІД РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПОЛІТИКА ДО ОРГАНІЗАТОРА ЗБРОЙНОГО ПОВСТАНСТВА (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

NESTOR MAKHNO: FROM A REVOLUTIONARY POLITICIAN TO AN ORGANIZER OF ARMED INSURGENCY (MARCH 1917 – APRIL 1918)

DOI: 10.58407/litopis.260409
© Д. Прокопець, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0192-5290

Мета статті *– визначити чинники та послідовність перетворення Нестора Махна з місцевого революційного політика й організатора селянського самоврядування на керівника озброєних формувань упродовж березня 1917 – квітня 1918 рр.* ***Методи:*** *дослідження ґрунтується на принципах історизму та критичного зіставлення джерел; застосовано історико-генетичний, проблемно-хронологічний, біографічний і порівняльний методи. Мемуари Н. Махна, П. Аршинова та В. Білаша проаналізовано з урахуванням часу й обставин їх створення та верифіковано за працями сучасних дослідників.* ***Наукова новизна*** *полягає у розмежуванні політичної, міліційної та власне повстансько-військової стадій ранньої діяльності Н. Махна. Доведено, що Комітет захисту революції та гуляйпільська Чорна гвардія не були готовою моделлю майбутньої Революційної повстанської армії України (махновців), проте сформували первинний організаційний і кадровий досвід.* ***Висновки.*** *Вирішальними передумовами мілітаризації діяльності Н. Махна стали потреба захистити результати аграрної революції, Корніловський виступ, приклад Марусі Нікіфорової, залучення фронтовиків і загострення боротьби за владу на Півдні України. Поразка навесні 1918 р. виявила слабкість цих загонів, але не знищила накопиченого досвіду, який був використаний під час розгортання селянського повстанського руху восени 1918 р.*

Ключові слова: *Нестор Махно, махновський рух, Українська революція, селянський повстанський рух, Гуляйполе, Чорна гвардія, Маруся Нікіфорова, збройні формування.*

The purpose of the article *is to determine the factors and sequence of Nestor Makhno's transformation from a local revolutionary politician and organizer of peasant self-government into a leader of armed formations during the period from March 1917 to April 1918.* ***Methods:*** *the research is based on the principles of historicism and critical source comparison; historical-genetic, problem-chronological, biographical, and comparative methods were applied. The memoirs of N. Makhno, P. Arshinov, and V. Bilash were analyzed taking into account the time and circumstances of their creation and verified against the works of modern researchers.* ***Scientific novelty*** *lies in the distinction between the political, militia, and proper insurgent-military stages of N. Makhno's early activities. It is proved that the Committee for the Defense of the Revolution and the Huliaypole Black Guard were not a ready-made model for the future Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists), but they formed initial organizational and personnel experience.* ***Conclusions.*** *The decisive prerequisites for the militarization of N. Makhno's activities were the need to protect the results of the agrarian revolution, the Kornilov affair, the example of Marusia Nikiforova, the involvement of frontline soldiers, and the aggravation of the struggle for power in the South of Ukraine. The defeat in the spring of 1918 revealed the weakness of these detachments, but did not destroy the accumulated experience, which was utilized during the deployment of the peasant insurgent movement in the autumn of 1918.*

Keywords: *Nestor Makhno, Makhnovist movement, Ukrainian Revolution, peasant insurgent movement, Huliaypole, Black Guard, Marusia Nikiforova, armed formations.*

Постановка проблеми. У біографії Нестора Махна періоду 1917 – початку 1918 рр. зазвичай шукають пряме передвістя створеної згодом Революційної повстанської армії України (махновців). Такий ретроспективний погляд спрощує перебіг подій: навесні й улітку 1917 р. Н. Махно діяв передусім як місцевий революційний політик, організатор селянських союзів, рад і профспілок, тоді як стійкі навички керівництва повстанськими силами сформувалися пізніше. Тому важливо простежити не лише появу озброєного загону, а й поступову зміну функцій зброї, організаційних форм та уявлень самого Н. Махна про допустиме революційне насильство.

Аналіз досліджень. Ранній етап махновського руху висвітлено в мемуарах Н. Махна, П. Аршинова та В. Білаша, а також у працях В. Верстюка, В. Волковинського, А. Тимощука, О. Ганжі, А. Шубіна, А. Скірди та К. Дарча. Дослідники переконливо показали селянську соціальну основу руху, вплив анархо-комунізму та значення регіонального середовища Півдня України[1]. Водночас співвідношення між Комітетом захисту революції, місцевими загонами самооборони й Чорною гвардією нерідко описується без належного розмежування, а пізніші риси повстанської армії переносяться на 1917 р. Окремої уваги потребує й роль Марусі Нікіфорової: вона була важливим каталізатором мілітаризації анархістського середовища, проте не єдиною причиною військової еволюції Н. Махна[2].

Мета статті – виявити комплекс обставин, що спричинили поступовий перехід Н. Махна від політико-організаційної діяльності до керівництва озброєними формуваннями, а також визначити межі спадкоємності між гуляйпільською Чорною гвардією 1917–1918 рр. і повстанським рухом, розгорнутим восени 1918 р.

Методологія. Дослідження спирається на принципи історизму, системності та критики джерел. Історико-генетичний і проблемно-хронологічний методи дають змогу простежити послідовність організаційних змін; біографічний – співвіднести їх з особистим досвідом Н. Махна; порівняльний – відокремити гуляйпільські структури від інших анархістських бойових дружин. Мемуарні свідчення використовуються не як самодостатній опис, а як джерело авторської самоінтерпретації, що потребує зіставлення з іншими матеріалами та історіографією[3].

На відміну від Никифора Григор'єва (1884–1919), який увійшов у революційну добу кадровим офіцером із тривалим військовим досвідом, Нестор Іванович Махно (1888–1934) у 1917 р. був 28-річним революціонером-анархо-комуністом без професійної військової підготовки. Його дореволюційний досвід складався з участі в гуляйпільській анархістській групі, бойових акціях та експропріаціях у 1906–1908 рр., а також майже дев'яти років ув'язнення. У Бутирській в'язниці він опановував праці соціалістичних і анархістських теоретиків, історію, математику, російську словесність та французьку мову. Особливе місце у формуванні його світогляду посіли ідеї П. Кропоткіна (1842–1921), якого Н. Махно вважав своїм ідейним учителем[4], та спілкування з анархістом Петром Аршиновим (1887–1938).

Після звільнення з Бутирської в'язниці на початку березня 1917 р. Н. Махно відразу долучився до діяльності московських анархістів[5]. Його коротке перебування в Москві мало радше орієнтаційний характер: політичний центр тяжіння він убачав не в столиці, а в рідному Гуляйполі. Відомості про конкретну роль П. Аршинова в направленні Махна додому залишаються неповними, тому твердження про формальне доручення анархістської організації слід вважати лише ймовірним[6].

У спогадах Н. Махно наголошував, що прагнув повернутися до Гуляйполя, бо лише там міг, за його словами, «зробити щось корисне для селян, у родині яких народилася наша група»[7]. Наприкінці березня 1917 р. він прибув до містечка, де соціальні суперечності, селянське малоземелля, близькість промислових підприємств і досвід революційної активності створювали сприятливе середовище для радикальної політики.

Навколо Н. Махна швидко згуртувалися молоді активісти та колишні учасники гуляйпільської анархо-комуністичної організації 1906–1908 рр.[8] У квітні–травні 1917 р. вони відновили організаційні зв'язки й розгорнули агітацію серед найбіднішого селянства та робітників місцевих підприємств. Водночас формувалися селянські союзи, ради, профспілки й інші органи революційного самоврядування, що дедалі більше перебирали на себе функції місцевої адміністрації.

Сам Н. Махно не приховував недостатності власної освіти й теоретичної підготовки. Він писав: «Одне мене пригнічувало – це відсутність у мене належної освіти та конкрет-

[1] Верстюк В.Ф. Махновщина. Київ: Наукова думка, 1991. С. 5–7; Волковинський В.Н. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт продакшн, ЛТД, 1994. С. 8–10; Darch C. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–1921 (Нестор Махно та сільський анархізм в Україні, 1917–1921). London: Pluto Press, 2020. P. 1–3.

[2] Belenkin B.I., Leontiev Ya.V. «Chernaya ten revolyutsii» (atamansha Marusya Nikiforova) [«Чорна тінь революції» (отаманша Маруся Нікіфорова)]. *Otechestvennaya istoriya*. 2002. № 4. P. 172–174.

[3] Махно Н.И. Воспоминания: мемуары / Под ред. С.С. Волка. Москва: Республика, 1992. С. 7–9; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. Киев: РВЦ «Проза», 1993. С. 3–5.

[4] Махно Н.И. Воспоминания: мемуары. С. 149.

[5] Махно Нестор. Азбука анархиста / Сост. В. Черкасов-Георгиевский. Москва: Вагриус, 2005. С. 4.

[6] Общий список социалистов и анархистов – участников сопротивления большевистскому режиму (25 октября 1917 г. – конец 1930-х гг.). *Российские социалисты и анархисты после Октября 1917 года* / Под ред. К.Н. Морозова. Москва: НИПЦ «Мемориал», 2007–2008. URL: https://socialist.memo.ru/lists/bio/l2.htm#n309.

[7] Цит. за: Махно Нестор. Азбука анархиста. С. 4.

[8] Махно Н.И. Воспоминания. Париж, 1936. Кн. 1. С. 35–37; Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921 гг.). Берлин, 1923. С. 45–47.

но-позитивної підготовки у сфері соціально-політичних проблем анархізму. Я глибоко це відчував і усвідомлював»[9]. Це зізнання важливе не лише для характеристики автора мемуарів: воно пояснює його тяжіння до практичних форм революційної діяльності, у яких політична доцільність часто випереджала докладне теоретичне обґрунтування.

Отже, навесні 1917 р. Н. Махно постає принциповим прихильником анархо-комунізму, політичним активістом і практиком місцевої революції. Його найближчою соціальною опорою було селянство, а першочерговою метою – передання землі тим, хто її обробляв, та організація самоврядування знизу. Зброя в цій системі поглядів уже визнавалася допустимим засобом захисту революції, однак на той час ще не стала основою окремої військової стратегії.

Ставка на селянство визначалася трьома взаємопов'язаними чинниками. Першим був теоретичний вплив праці П. Кропоткіна «Хліб і воля», до якої Н. Махно неодноразово звертався у спогадах[10]. Другим – міцний зв'язок із Гуляйполем та його соціальним середовищем. Третім – аграрний характер Півдня України, де земельне питання залишалося центральним джерелом соціальної напруги.

До першочергових завдань Н. Махно зараховував створення селянських союзів і рад як осередків майбутнього вільного самоврядування, поширення серед селян ідей анархо-комунізму та оволодіння зброєю. Останнє спочатку мало допоміжний характер і пов'язувалося із захистом революційних рішень. Н. Махно розумів, що складні теоретичні праці не можуть бути безпосередньо засвоєні масовою аудиторією, тому вимагав викладати їх «простою, живою і сильною мовою»[11].

Практична спрямованість відрізняла гуляйпільську групу від частини міських анархістських осередків. Уже 28 березня 1917 р. за участі Н. Махна було організовано Гуляйпільський селянський союз. Поступове розширення його впливу створило для майбутнього повстанського керівника перший досвід мобілізації прихильників, ведення зборів, ухвалення колективних рішень і формування виконавчих структур.

Навесні та влітку 1917 р. анархісти під проводом Н. Махна брали участь у земельних конфліктах і вимагали передання поміщицьких земель селянам без викупу[12]. Махна обрали головою Гуляйпільського селянського союзу, згодом – місцевої Ради селянських і робітничих депутатів; він долучився до створення профспілок та інших органів самоврядування[13]. Таким чином, його авторитет зростав насамперед завдяки адміністративній та політичній, а не військовій діяльності.

Упродовж літа 1917 р. Н. Махно виконував представницькі й організаційні функції, брав участь у роботі місцевих та регіональних форумів, очолював або контролював низку громадських структур. Підпорядковані анархістам органи готували аграрний переділ, облік поміщицького майна та тиск на власників місцевих підприємств із метою поліпшення умов праці. Перед нами постає типовий політик революційної доби, влада якого спиралася на поєднання особистого авторитету, виборних інституцій і здатності забезпечити виконання їхніх рішень.

Радянський історик В. Комін стверджував, що вже від кінця березня 1917 р. Н. Махно керував озброєною анархістською групою, яка здійснювала експропріації[14]. Проте ця теза не підтверджується достатнім комплексом незалежних джерел. Сам Махно про такі акції цього періоду не повідомляв. Тому наявність зброї в його найближчого оточення ще не дає підстав уважати весняно-літній етап початком сформованого повстанського війська: озброєні активісти радше виконували охоронні, демонстративні та примусові функції при місцевих революційних органах.

Помітний поворот до організації постійних озброєних формувань відбувся наприкінці літа 1917 р. На нього вплинули щонайменше два чинники. Суб'єктивним було знайомство Н. Махна з Марусею Нікіфоровою (1885–1919) – досвідченою анархісткою, яка віддавала перевагу прямій дії та мала практику створення бойових дружин. Об'єктивним стало різке загострення політичної ситуації під час Корніловського виступу.

Звістка про спробу генерала Л. Корнілова (1870–1918) встановити військовий контроль над революційною столицею (Петроградом) наприкінці серпня 1917 р. була сприйнята в Гуляйполі як безпосередня загроза здобуткам революції. Н. Махно запропонував створити Комітет захисту революції та негайно розпочати вилучення зброї в поміщиків, заможних колоністів та інших осіб, яких анархісти вважали потенційною опорою контр-

[9] Цит. за: Махно Нестор. Азбука анархиста. С. 4.
[10] Кропоткин П. Хлеб и воля. Дмитров: Государственное издательство, 1919.
[11] Махно Нестор. Азбука анархиста. С. 6, 9.
[12] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 35–37; Аршинов П.А. История махновского движения. С. 45–47.
[13] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 42–49; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 28–32.
[14] Комин В.В. Нестор Махно: мифы и реальность. Калинин, 1990. С. 25–29.

революції. У його мемуарному викладі наказ наголошував на організованості, мобільності груп і забороні особистого насильства під час роззброєння[15].

За свідченням Н. Махна, зброю було зібрано, а в селах Гуляйпільського району з'явилися озброєні групи, призначені для захисту місцевих революційних органів[16]. Точну чисельність, структуру та рівень їхньої боєздатності встановити неможливо. Імовірно, поряд із селянами без військового досвіду до них входили фронтовики Першої світової війни, однак системи командування й підготовки ще не існувало.

Ці формування доцільно визначати як сили революційної самооборони або міліційні загони. Їхня стійкість залежала від локальної підтримки, спільної участі в аграрному переділі та переконання, що зброя гарантує незворотність соціальних змін. Водночас відсутність постійного постачання, єдиного штабу, дисциплінарних процедур і навченого командного складу істотно обмежувала їхню бойову цінність.

Організаційно та політично селянські загони були неоднорідними. Частина з них орієнтувалася безпосередньо на Н. Махна, інші підпорядковувалися місцевим радам або діяли ситуативно. Для анархістів принципове значення мало формальне підпорядкування озброєних сил виборним органам революційного самоврядування. Саме ця риса відрізняла їхній задум від звичайної збройної ватаги й водночас ускладнювала створення централізованого командування.

В історіографії Комітет захисту революції, окремі загони самооборони та Чорну гвардію нерідко подають як одну організацію. Насправді йшлося про споріднені, але не тотожні структури. Комітет був політичним координаційним органом; загони самооборони виникали в окремих населених пунктах; Чорна гвардія поступово оформлювалася як постійніше анархістське бойове ядро. Сам термін «Чорна гвардія» позначав первинну форму анархістських військових загонів Н. Махна та М. Нікіфорової на Півдні України[17].

Формування Чорної гвардії стало наслідком збігу кількох обставин: наявності харизматичних анархістських лідерів, загрози контрреволюції, потреби захистити аграрні перетворення та доступу до зброї. Важливо, що цей процес відбувався не за заздалегідь розробленим військовим планом, а як відповідь на швидку зміну політичної ситуації.

На початку осені 1917 р. гуляйпільські анархісти перейшли від тимчасового озброєння активістів до спроби утримувати постійний загін. Його завданнями були охорона органів самоврядування, участь у вилученні зброї, забезпечення виконання рішень щодо поміщицького майна та протидія можливому поверненню старої адміністрації. Зростання політичної ролі загону поступово перетворювало його на самостійний чинник місцевої влади.

Чорна гвардія комплектувалася добровольцями. Спочатку до неї вступали передусім молоді прихильники анархізму, що забезпечувало ідейну згуртованість, але не військову підготовку. Н. Махно та його соратники прагнули залучити демобілізованих фронтовиків, адже саме вони володіли навичками поводження зі зброєю, польової служби й малих тактичних дій[18].

До кола майбутніх командирів махновського руху належали Ф. Щусь, П. Гавриленко, О. Марченко, О. Калашников, С. Каретников, П. Петренко, С. Лютий, О. Чубенко та інші. Більшість походила з місцевого середовища, а частина мала фронтовий досвід і бойові нагороди. Включення таких людей до озброєного активу стало важливішим для подальшої військової еволюції, ніж формальна назва загону.

Свідчення про фінансування та озброєння Чорної гвардії суперечливі. О. Чубенко пов'язував закупівлю зброї з коштами, здобутими шляхом експропріації, тоді як інші автори згадували реквізиції та роззброєння військових частин[19]. Ці повідомлення не дають змоги встановити єдине джерело постачання. Очевидно лише, що М. Нікіфорова мала ширші зв'язки в анархістському середовищі та більший досвід бойових акцій, ніж Н. Махно.

Біографія М. Нікіфорової до 1917 р. оповита пізнішими легендами, тому твердження про її спеціальну військову освіту або безпосереднє керівництво розгалуженою мережею загонів слід оцінювати критично. Документально надійніше засвідчено її участь у створенні анархістських бойових дружин в Олександрівську та інших містах Півдня України, виступи за «другу революцію» й готовність застосовувати озброєну пряму дію[20].

---

[15] Махно Нестор. Азбука анархиста. С. 14.
[16] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 53–55; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 32–34.
[17] Ганжа О.І. Чорна гвардія. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 554.
[18] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 53–55; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 32–34.
[19] Волковинский В.Н. Махно и его крах. Москва: Издательство ВЗПИ, 1991. С. 75; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 33–35.
[20] Belenkin B.I., Leontiev Ya.V. «Chernaya ten revolyutsii» (atamansha Marusya Nikiforova) [«Чорна тінь революції» (отаманша Маруся Нікіфорова)]. *Otechestvennaya istoriya*. 2002. № 4. P. 172–174.

Арешт М. Нікіфорової в Олександрівську восени 1917 р. та протест робітників проти її ув'язнення продемонстрували її помітний вплив у місцевому революційному середовищі. Водночас ці події спонукали Н. Махна самостійніше керувати гуляйпільськими озброєними групами. Отже, Нікіфорова була не творцем махновської військової організації, а прикладом і каталізатором, який прискорив уже започатковану мілітаризацію.

Взаємодія двох лідерів не усувала відмінностей між ними. М. Нікіфорова тяжіла до мобільної бойової дружини, здатної діяти поза межами одного району; Н. Махно на цьому етапі пов'язував озброєну силу з місцевими радами, селянськими організаціями та захистом здійснених перетворень. Саме локальна соціальна база надалі дала його формуванням більшу стійкість.

Після жовтневого перевороту в Петрограді політична конфігурація Гуляйполя змінилася, але анархісти не передали владу більшовицькій партійній організації. Місцева Рада та контрольовані анархістами структури використовували Чорну гвардію для охорони установ, роззброєння опонентів, конфіскації поміщицького майна й забезпечення роботи селянських комітетів.

За свідченням П. Аршинова, наявність озброєної сили допомагала анархістам утримувати реальний вплив у районі[21]. Восени 1917 р. загони брали участь у реквізиції інвентарю та запасів, перешкоджали вивезенню майна й підтримували рішення місцевих органів[22]. Проте визначення Гуляйполя як завершеної «анархістської республіки» є радше пізнішою метафорою: інституційна система залишалася рухливою, а повноваження різних органів – нечіткими.

Проголошення Української Народної Республіки ІІІ Універсалом Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р. загострило питання про політичну належність Катеринославщини. Н. Махно та його соратники заперечували не лише централізовану російську, а й українську національну державність, убачаючи в будь-якому державному апараті загрозу місцевому самоврядуванню. Їхня позиція була соціально-революційною, але не українською державницькою; водночас сам махновський рух виростав з українського регіонального й селянського середовища[23].

У грудні 1917 р. Н. Махно перебував у Катеринославі як делегат Губернського з'їзду рад і підтримував скликання Всеукраїнського з'їзду рад. Наявні джерела не дають достатніх підстав приписувати його загону вирішальну участь у грудневих боях за місто. Тому саме делегатська та координаційна діяльність, а не непідтверджений бойовий епізод, має розглядатися як важливий досвід виходу гуляйпільського лідера за межі локальної політики[24].

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. конфлікт із прихильниками Центральної Ради дедалі більше набував збройного характеру. Гуляйпільські анархісти сприймали спроби УНР поширити адміністративний і військовий контроль на Катеринославщину як загрозу органам самоврядування й аграрним перетворенням[25]. У цій боротьбі вони ситуативно взаємодіяли з більшовицькими червоногвардійськими та матроськими загонами, зберігаючи власне керівництво.

У січні–березні 1918 р. Чорна гвардія поступово виходила за межі функцій місцевої міліції. Окремі гуляйпільські формування діяли на Олександрівському напрямку, охороняли комунікації та брали участь у ширших революційних мобілізаціях[26]. Проте їхня чисельність, структура й підпорядкування постійно змінювалися, а твердження про вже сформовану повноцінну повстанську частину залишається передчасним[27].

Після укладення 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами та початку німецько-австро-угорського наступу, гуляйпільські формування зіткнулися з регулярними військами, які мали незрівнянно кращі командування, озброєння й постачання. Ситуативний союз анархістів із радянськими силами не усунув слабкості місцевої міліційної організації.

У березні–квітні 1918 р. загони, пов'язані з Гуляйполем, намагалися чинити опір на Олександрівському та Гуляйпільському напрямках. Швидке просування німецьких і австро-угорських частин залізницями, нестача важкого озброєння, розпорошене командуван-

[21] Аршинов П.А. История махновского движения. С. 58–63.
[22] Там само. С. 58–60; Верстюк В.Ф. Махновщина. С. 17–19.
[23] Турченко Г.Ф. Махновський рух і українська ідея. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 92–94.
[24] Верстюк В.Ф. Махновщина. С. 17–19; Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 77–79.
[25] Верстюк В.Ф. Махновщина. С. 20–21; Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь: Таврия, 1996. С. 31–33.
[26] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 77–79; Аршинов П.А. История махновского движения. С. 68–70; Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 42–44.
[27] Аршинов П.А. История махновского движения. С. 73–75; Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно. С. 35–37.

ня та політична нестійкість радянського тилу призвели до відступу й розпаду більшості місцевих формувань.

Навесні 1918 р. перша гуляйпільська Чорна гвардія припинила існування як організована сила. Частина бійців розійшлася по домівках або перейшла до підпілля, інші відступили на схід[28]. Н. Махно залишив район, пройшов через міста Півдня та Поволжя й у червні 1918 р. прибув до Москви[29]. Військова поразка засвідчила обмеженість ранньої організації, однак особисті зв'язки, досвід мобілізації та уявлення про взаємодію політичного центру з озброєними загонами збереглися.

Висновки. Упродовж березня 1917 – квітня 1918 рр. військова роль Нестора Махна формувалася поступово й не була наслідком заздалегідь визначеного плану. На першому етапі він діяв як революційний політик і практик місцевого самоврядування. Його авторитет спирався на селянські союзи, ради, профспілки, участь в аграрному переділі та здатність домагатися виконання колективних рішень. Зброя залишалася допоміжним засобом політичної влади.

Корніловський виступ став безпосереднім приводом для масового вилучення зброї та створення Комітету захисту революції. Однак цей комітет, сільські загони самооборони й Чорна гвардія виконували різні функції, а їх ототожнення створює хибне враження, ніби вже восени 1917 р. існувала завершена військова організація. Насправді йшлося про перехідний комплекс політичних і міліційних структур.

Маруся Нікіфорова справила помітний вплив на Н. Махна прикладом озброєної прямої дії, зв'язками та досвідом організації бойових дружин. Проте головними джерелами стійкості гуляйпільського формування були місцева селянська база, захист результатів аграрної революції та поступове залучення фронтовиків. Саме поєднання ідейної мотивації з практичними навичками колишніх солдатів створило первинний кадровий резерв майбутнього повстанського руху.

Події зими 1917 – весни 1918 рр. розширили простір діяльності Н. Махна, але його взаємодія з більшовицькими силами залишалася ситуативною. Ворожість до Української Центральної Ради визначалася насамперед анархістським запереченням державності та боротьбою за контроль над місцевими інституціями, а не сформованою прихильністю до радянської централізації.

Зіткнення з регулярними німецькими й австро-угорськими військами навесні 1918 р. виявило низьку боєздатність, слабке постачання та нестійкість ранніх загонів. Водночас їхній розпад не означав повного обнуління накопиченого досвіду. Повернувшись до Гуляйполя восени 1918 р., Н. Махно використав уже сформовані мережі довіри, практику мобілізації, кадри фронтовиків і розуміння значення рухливих озброєних груп. Отже, рання Чорна гвардія була не готовою РПАУ(м), а організаційною лабораторією, у якій революційний політик почав перетворюватися на військового керівника ідеологічно інституціоналізованої аграрної інсургенції.

References

Belash, V., & Belash, A. (1993). Dorogi Nestora Makhno [The roads of Nestor Makhno]. Kyiv, Ukraine.

Belenkin, B., & Leontiev, Ya. (2002). «Chernaya ten revolyutsii» (atamansha Marusya Nikiforova) [The "Black Shadow of the Revolution" (Atamansha Marusya Nikiforova)]. *Otechestvennaya istoriya – National History*, *4*, P. 169–178.

Darch, C. (2020). Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–1921. London, United Kingdom.

Hanzha, O. (2013). Chorna hvardiia [Black Guard]. *In* V. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*, Vol. 10, P. 554. Kyiv, Ukraine.

Skirda, A. (2004). Nestor Makhno: Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in Ukraine, 1917–1921. Oakland, CA.

Tymoshchuk, A. (1996). Anarkho-kommunisticheskiye formirovaniya N. Makhno (sentyabr 1917 – avgust 1921 g.) [The anarcho-communist formations of N. Makhno (September 1917 – August 1921)]. Simferopol, Ukraine.

Turchenko, H. (2017). Makhnovskyi rukh i ukrainska ideia [The Makhnovist movement and the Ukrainian idea]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*, *48*, P. 92–97.

Verstiuk, V. (1991). Makhnovshchyna [The Makhnovshchyna]. Kyiv, Ukraine.

Volkovynskyi, V. (1994). Nestor Makhno: lehendy i realnist [Nestor Makhno: Legends and reality]. Kyiv, Ukraine.

[28] Махно Н.И. Воспоминания. Кн. 1. С. 112–114; Аршинов П.А. История махновского движения. С. 90–92; Белаш В Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. С. 56–58.

[29] Там само.

Прокопець Дмитро – аспірант кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету (вул. Університетська, 66, м. Запоріжжя, 69600, Україна).

Prokopets Dmytro – Ph.D. student at the Department of Source Studies and Social Communications, Zaporizhzhia National University (66 Universytetska Street, Zaporizhzhia, 69600, Ukraine).

E-mail: kladez.znaniy@gmail.com

Дата подання: 11 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 22 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Прокопець, Д. Нестор Махно: від революційного політика до організатора збройного повстанства (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 87–93. DOI: 10.58407/litopis.260409.

Цитування за стандартом APA

Prokopets, D. (2026). Nestor Makhno: vid revoliutsiinoho polityka do orhanizatora zbroinoho povstanstva (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) [Nestor Makhno: From a Revolutionary Politician to an Organizer of Armed Insurgency (March 1917 – April 1918)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 87–93. DOI: 10.58407/litopis.260409.

УДК 821.161.2.09

Ольга Максимчук

ВИДАННЯ З ПРИВАТНОЇ КНИГОЗБІРНІ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО: ІМЕНА І ТВОРИ

BOOKS FROM THE PRIVATE LIBRARY OF ANTONII RADYVYLOVSKYI: NAMES AND WORKS

DOI: 10.58407/litopis.260410
© О. Максимчук, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6932-6434

У статті порушено питання існування приватної книгозбірні визначного українського барокового проповідника Антонія Радивиловського (бл. 1620–1688). ***Метою статті*** *є спроба реконструювати її склад на основі відомого на сьогодні переліку книг, які належали Антонію Радивиловському, та ввести інформацію про ці видання у ширший культурно-історичний контекст.* ***Новизна****. Уперше опубліковано повний відомий на сьогодні список видань (9 назв у 8 примірниках) із автографами власника, що засвідчують їх належність Радивиловському. Використано аналітичний, синтетичний та описово-бібліографічний* ***методи*** *досліджень.* ***Висновки.*** *Попри обмежену номенклатуру видань (очевидно, що о. Антоній володів чи користувався більшою кількістю книжок, ніж наразі вдалося встановити) перелік дає змогу визначити як особисті читацькі преференції власника, так і, в ширшому контексті, деякі культурні орієнтири українських інтелектуалів того часу. Знаково, що більшість видань є латиномовними, надрукованими в країнах Центральної та Західної Європи, що вказує на функціонування спільного книжкового ринку для українського та європейського читацьких сегментів. Прикметною є значна частка авторів-вихідців із Іспанії, що може вказувати і на інтерес Радивиловського до духовності Іберійського півострова, і своєрідну читацьку моду на іспанських авторів серед української освіченої публіки, зокрема духівництва.*

Ключові слова: *бібліотека, видання, провенієнція, автограф, читання.*

The article addresses the question of the existence of a private library belonging to the prominent Ukrainian Baroque preacher Antonii Radyvylovskyi (ca. 1620–1688). ***The purpose of the publication*** *is to attempt a reconstruction of its holdings on the basis of the currently known list of books owned by Antonii Radyvylovskyi and to situate information about these editions within a broader cultural and historical context.* ***Novelty.*** *For the first time, the list of editions (nine titles in eight copies) bearing Radyvylovskyi's autographs that attest to their belonging to the Ukrainian preacher is published. The research employs analytical, synthetic, and descriptive-bibliographical* ***methods****.* ***Conclusions.*** *Despite the limited range of identified editions (it is evident that Fr. Antonii owned or used a larger number of books than has so far been established), the list makes it possible to identify both the owner's personal reading interests and, more broadly, certain cultural orientations of Ukrainian intellectuals of the period. Notably, the majority of editions are in Latin and were printed in Central and Western Europe, which points to the existence of a shared book market for Ukrainian and European readerships. Also noteworthy is the significant proportion of authors originating from Spain, which may indicate both Radyvylovskyi's interest in the spirituality of the Iberian Peninsula and a particular vogue for Spanish authors among the educated Ukrainian public, especially the clergy.*

Keywords: *library, edition, provenance, autograph, reading.*

Історію української друкованої спадщини XVII ст. важливо досліджувати у прив'язці до книгознавчих аспектів, історії української книги та практик читання у ранньомодерній Європі. Адже творчість українських авторів зазначеного періоду формувалася в контексті ширшого загальноєвропейського літературного процесу, тож і розглядати її слід з огляду

на ті впливи та контактні зв'язки, що формували художні смаки, принципи письма й позначалися на виборі тем, жанрів, матеріалу, стилістичних прийомів і засобів, що їх використовували вітчизняні інтелектуали. Відслідковувати ці впливи можна за допомогою пошуку і аналізу джерел, насамперед друкованих видань, якими користувалися українські автори. Розглянемо приклад Антонія Радивиловського – видатного українського проповідника середини – другої половини XVII ст. і те, які книжкові видання складали його лектуру. У цій статті ми зупинимося лише на фактологічному виявленні видань, що належали Радивиловському, натомість питання можливих впливів цих творів на його проповіді залишаємо для подальших студій.

Аналіз джерел, якими користувався Антоній Радивиловський для укладання своїх проповідей, засвідчує його значну ерудованість та начитаність. Проповідник посилається у своїх казаннях на численних авторів – від античних мислителів (Аристотеля, Цицерона, Сенеки)[1] та отців Церкви (Амвросія Медіоланського, Григорія Двоєслова, Петра Даміані)[2] до ранньомодерних авторів (Валеріана Пієрія, Ніколаса Коссена[3], Корнелія а Ляпіде, Цезаря Баронія, Йогана Герольта, Францішека Дзеловського[4] та ін.). Назви деяких імовірних джерел його творчості дослідники встановлюють шляхом порівняння на основі текстуальних збігів[5].

Припускаємо, що Радивиловський мав можливість користуватися книгами з монастирських збірок, передовсім лаврської, адже значну частину свого життя о. Антоній провів у стінах Києво-Печерської лаври, будучи її офіційним проповідником, а також «соборним старцем» та намісником. Ймовірно, що якусь частину корисних цитат він міг випозичати із рукописних записників – у ранній Новий час була поширена практика ведення нотатників, що виконували зокрема функцію читацьких щоденників[6]. Також можливо, що виписки з книжок, які зберігалися в інших бібліотеках, о. Антонію могли робити на індивідуальне замовлення.

Утім, очевидно, що деякими книгами Радивиловський володів персонально. Попри те, що належність до монашого стану передбачала відмову від приватної власності, книжки становили виняток із правила. Наприклад, особисті бібліотеки мали такі українські православні ієрархи XVII–XVIII ст., як Петро Могила, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський та ін. Наразі невідомо, чи існував посмертний перелік особистого майна Радивиловського, зокрема й книг, які були у його власності. Однак на кількох стародруках, що нині зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ), можна побачити провенієнції, які засвідчують, що деякий час їх власником був саме о. Антоній[7].

Метою цієї статті є сформувати і опублікувати встановлений на сьогодні перелік книг, які належали Антонію Радивиловському, та ввести інформацію про них у ширший культурно-історичний контекст.

Варто зазначити, що під час укладання попереднього списку книжок із власності Радивиловського ми користувалися доробком М. Шамрай, яка багато років присвятила вивченню маргіналій у стародруках з фондів НБУВ. Зокрема один з автографів о. Антонія згадано в її праці «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національно бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (запис 316)[8].

---

[1] Серед останніх досліджень, у яких детально розглянуто вплив античних ідей на творчість Антонія Радивиловського, див.: Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII ст. Чернігів: Scriptorium, 2018. С. 82–112.

[2] Крекотень В. Оповідання Антонія Раивилловського: з історії української новелістики XVII ст. Київ: Наукова думка, 1983. С. 63, 66.

[3] Чижевський Д. Українське літературне бароко: вибрані праці з давньої літератури. Київ, 2003. С. 193.

[4] Марковский М. Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. Киев: Тип-я Импер-го Ун-та св. Владимира, 1894. С. 19, 84–85.

[5] Максимчук О. «Exampla» з риторики Міхала Радау у творчості Антонія Радивиловського. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 212– 226; Ґетц Т. Діалог із вічністю: фунеральна проповідь Антонія Радивиловського. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: XII Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik = Діалог мов – діалог культур* / Україна і світ: XII Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. Hildesheim: Georg Olms Verlag, LMU München, 2022. С. 145–160.

[6] Blair A. The rise of note-taking in Early Modern Europe. *Intellectual History Review*. 2010. № 20 (3). P. 303–316.

[7] Про деякі із цих примірників уже згадувалося під час наших виступів на наукових заходах, зокрема науковому семінарі «Освіта і освіченість», що відбувся на кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» 31 січня 2024 р. (тема доповіді «Книжки із власності Антонія Радивиловського з фондів НБУВ», див. відеозапис за посиланням: https://www.youtube.com/watch?v=2A781-lAfZY), та на Міжнародній конференції з українських студій ім. Д. Штогрина (Dmytro Shtohryn International Ukrainian Studies Conference) 2 жовтня 2025 р. на базі Університету Іллінойсу в Урбана-Шампейн, США (тема доповіді «European read: Latin Books in the Propriety of the Orthodox Hierarchs in Early Modern Ukraine»).

[8] Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національно бібліотеки України ім. В. Вернадського. Київ, 2005. С. 168 (№ 316). За допомогу в пошуку цієї та інших провенієнцій ми вдячні завідувачці відділом стародруків та рідкісних видань НБУВ Наталії Бондар.

Сподіваємося, що завдяки подальшому опрацюванню фондів бібліотек, архівів, музеїв, приватних колекцій вдасться розширити перелік книг, які належали Радивиловському, і скласти приблизне уявлення про склад і особливості приватної книгозбірні видатного українського проповідника.

Належність примірників до особистої збірки о. Антонія засвідчено провенієнціями на титульних та інших аркушах книжок. Це майже ідентичні записи латиною, зроблені, як видається, одним почерком: «Antony Radziwiłowsky MP», «Ex Libris Antony Radziwiłowsky MP», «Ex Libris Antony Radziwiłowsky». Абревіатура MP означає *manu propria* (лат. *Влас-ною рукою)*, а отже, це і є автографи о. Антонія.

Книги прийшли до Національної бібліотеки у складі колекцій Києво-Печерської лаври та Києво-Софійського монастиря, зараз зберігаються в відділах бібліотечних збірок та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) і стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ) НБУВ. Також, очевидно, Радивиловському належали три рукописні томи його проповідей, які лягли в основу видань «Огородок Марії Богородиці» (1676) та «Вінець Христов» (1688). Наразі вони перебувають у фонді 308 (книгозбірня Пустинно-Микілького монастиря) Інституту рукопису НБУВ[9].

До бібліотеки київського Пустинно-Микільського монастиря, у якому о. Антоній останні роки свого життя був настоятелем (1683–1688), рукописи відійшли згідно його особистої волі. На це вказують записи на початку кодексів. Наприклад, у першому томі рукописного «Огородка Пресвятої Богородиці» (1671) є запис: «И сію книгу отписал автор онои блаженнои памяти превелебный отец Антоний Радивиловский ігумен Ніколский до того ж монастыра Свято Ніколского пустынного Кієвского на вѣчную памятку року *axnu* ⁅1688 – *О.М.*⁆» (тут і далі при цитуванні титла розкриваємо, надрядкові літери опускаємо, дещо спрощуємо орфографію та унормовуємо пунктуацію). Другий том рукописного «Огородка» містить схожий запис: «Сію книгу автор оноя блаженнои памяти превелебный отец Антоний Радивиловский ігумен монастыра святителя Христова Николая пустынного Киевского отписал до того ж Свято Николского монастра, в котором и преставился в добром ісповѣданіи року *axnu* мѣсяца декемврія дня *і* ⁅10 – *О.М.*⁆ и погребен в Печерском дня *єі* ⁅15 – *О.М.*⁆ того ж мѣсяца и року. Да помянет его Господь Бог в царствіи своєм небесном и да впишет в книги живота вѣчного». Дуже схожий за змістом і лексикою запис про передачу рукопису до Свято-Микілького монастиря можна побачити на початку рукописного тому проповідей Радивиловського «Вінець Христов» (1676–1683)[10].

Що ж до друкованих книжок із власності Радивиловського, то на їхнє перебування у монастирських бібліотеках вказують провенієнції, старі шифри, а також печатка монастирської (Софійської) книгозбірні.

Малоймовірно, що Антоній Радивиловський передав свої книжки до Софійського монастиря за особистим розпорядженням чи заповітом (це не засвідчено вкладними чи дарчими записами); скоріш за все вони потрапили туди після його смерті іншими шляхами. Натомість маємо свідчення про передачу його книжок до Києво-Печерської лаври – один із примірників книжок з автографом Радивиловського (ВБЗІК шифр Соф. 4; детальніше про цей примірник див. нижче) містить такий вкладний запис на форзаці верхньої кришки оправи: «Помяни Господи в царствии Твоем небесном и спаси ієромонаха Антонія Радивиловского, ігумена Святониколского Пустынного Кієвского, бывшого намѣстника и казнодѣю Печерского, преставившогося в монастырѣ Николском року *axnu* мѣсяца Декемврія, дня *і* в понеделок и того ж мѣсяца дня *єі* в суботу погребенного в Лаврѣ Печерской. Еи же и книгу сію отписал за спасеніе своє о молитвы просячи»[11].

Отже, логічнішим буде припустити, що друковані книжки о. Антонія (або бодай їх частина), на відміну від рукописних, за заповітом були передані до бібліотеки лаври, а вже потім потрапили до книгозбірні Софійського монастиря під час укомплектування його фондів, імовірно, у XVIII ст.

Загалом на сьогодні відомо про такі 8 примірників книжок (9 видань, два з них утворюють видавничий конволют) з автографами Радивиловського, які засвідчують їхнє походження з його приватної збірки[12]:

---

[9] Див.: Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Университетская тип-я, 1896. С. 253 (№ 560).

[10] Його опубліковано, зокрема у: Nika O. The language and cultural contacts in the 17th c. and the Sermon discourse of Antonii Radyvylovskyi. *Integration of traditional and innovative scientific researches: global trends and regional aspect. Collective monograph*. Riga: Publishing house «Baltija Publishing», 2020. P. 291.

[11] Цей запис згадує Олена Заєць у праці, присвяченій книгозбірні Софійського собору: Заєць О. Власницькі написи на книгах із бібліотеки Софійського кафедрального собору як додаткове джерело знань з історії української церкви. *Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток. З досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Київ: Академперіодика, 2023. С. 243.

[12] Наталія Сінкевич називає ще одне видання, що, ймовірно, належало о. Антонію, адже містило «численні маргіналії Антонія Радивиловського»; у каталозі бібліотеки Києво-Софійського монастиря 1769 р. воно позначено

Біблія

1. Sacrorum Bibliorum ex Vulgata editione. Venetiis [Венеція]: Apud Antonium Pinellum, 1609. Pars 2–3 (видання у 3 ч.). [8], 674, [2]; [8], 326, [34] с. 2. Бракує 2 аркушів другої пагінації і 2 аркушів останньої.

Оформлення: форта, ініціали, віньєтки, що використовуються, зокрема, як кінцівки, виливні прикраси. Основний текст у два стовпчики і у подвійних лінійних рамках.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр Соф. 4** (колекція Софійського монастиря).

Богословська та філософська література

2. Полоцький Симеон. Жезл правленія. Москва, 1667. [3], 151, [1] арк. 8. Вставлено 2 макулатурних аркушів на початку і 2 наприкінці книжкового блоку.

Оформлення: друк двома фарбами. На титулі рамка з виливних прикрас і гравійоване зображення жезла. Заставки, ініціали.

Місце зберігання: ВСРВ, **шифр Кир. 3042п** (провенієнція і старий шифр на палітурному аркуші засвідчує походження примірника з бібліотеки Софійського монастиря).

3. Azpilcueta Martín de. Enchiridion sive manuale confessariorum, et poenitentium. Wirceburgi [Вюрцбург]: Apud Georgium Fleischman, 1593. [16], 1042, [100] с. 8. Бракує 3 останніх аркушів.

Оформлення: видавнича марка на титулі, заставки, ініціали.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр Соф. 555** (колекція Софійського монастиря).

4. Marchantius Jacobus. Rationale evangelizantium sive doctrina et veritas evangelica. Montibus [Монс]: Typis Francisci Waudraei, 1637. Т. 2 [8], 1030, [10]. 4 (видання у двох томах). Бракує 2 останніх аркушів.

Оформлення: друк на титулі у дві фарби. Віньєтка на титулі, ініціали, смужки з виливних прикрас.

Поодинокі помітки і записи у тексті.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр Соф. 304** (колекція Софійського монастиря).

5. Puente Luis de la. Dux spiritualis. Coloniae Agrippinae [Кельн]: Sumptibus Ioannis Kinchii, 1617. [20], 720, [10] с. 4. На початку приліплено 7 палітурних аркушів.

Оформлення: віньєтка на титулі, ініціали, смужки та різні композиції з виливних прикрас, заставка, кінцівки. Сторінки в подвійних лінійних рамках.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр КПЛ IV 5/11** (колекція Києво-Печерської лаври).

6. Rada Juan (Giovanni) de. Controversiarum theologicarum inter S. Thomam, et Scotum. Venetiis [Венеція]: Apud Ioannem Guerilium, 1618. Vol. 1. [36], 675, [1] с. 4 (видання у двох томах).

Оформлення: друк на титулі у дві фарби. Форта, ініціали, виливні прикраси. Друк основного тексту у два стовпчики.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр КПЛ III 5/60** (колекція Києво-Печерської лаври).

7. Thomas a Jesu. De regularium visitatione liber. Romae Ex Typographia Francisci Corbelletti, 1625. [16], 214, [26] с. 4. По 2 палітурних аркуші прикріплено на початку і вкінці книжкового блоку.

Оформлення: віньєтка на титулі, ініціали, композиції з виливних прикрас, зокрема як заставки і кінцівки.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр Соф. 568** (колекція Софійського монастиря).

Для укріплення корінця використано фрагменти аркушів латиномовних стародруків.

Історична література

8. Miechowita Maciej. Chronica polonorum. (Impressum Craccoviae [Краків]: per Hieronymu[m] Vietore[m], 1521). [24], 379, [1] с. 2. Бракує титульного аркуша.

Місце зберігання: ВБЗІК, **шифр Pal 1801a-1** (колекція палеотипів; походить з бібліотеки Софійського монастиря).

Перший алігат у видавничому конволюті.

Оформлення: форта, ініціали, сторінкові та текстові гравюри, зокрема портрети.

На першому аркуші печатка бібліотеки Києво-Софійського собору.

8а. Decjusz (Ditz) Jost Ludwik. De vetustatibus Polonorum liber. (Impressum Craccoviae [Краків]: Opera atq[ue] industria Hieronymi Vietoris), 1521. [6], 119, [2] с. 2.

Другий алігат у видавничому конволюті.

Оформлення: форта, ініціали, сторінкові та текстові гравюри, зокрема портрети.

Місце зберігання: **ВБЗІК, шифр Pal 1801a-2** (колекція палеотипів; походить з бібліотеки Софійського монастиря).

На останньому аркуші печатка бібліотеки Києво-Софійського собору.

Зупинімося окремо на кожній із книжок, що належали Антонію Радивиловському.

1. Венеційська Біблія 1609 р. із власності Антонія Радивиловського, – це другий том видання, у якому наведено паралельно тексти кількох перекладів пророчих та поетичних книг Старого Завіту – класичної Вульгати, перекладу з івриту домініканця Санте Паніні

як «Ludovici de Ponte Soc. Jesu. Compendium sacrarum meditaonum absolutissimum. Wilnae 1645». (Сінкевич Н. «Hic mortui vivunt, et muti loquuntur»: ранньомодерна книгозбірня Києво-Софійського монастиря за каталогом 1769 р. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*: Зб. наук. пр., присв. 170-літтю з дня народження Н. Кондакова. Київ, 2014. Вип. IV. С. 621). Очевидно, ідеться про наступне видання: Puente Luis de la. Compendium seu breviarium absolutissimum omnium meditationum. Vilnae: Typis Academicis Soc. Iesu, 1645.

та перекладу із Септуагінти (іл. 1). Примірник містить на титульному аркуші кілька записів, що засвідчують його належність. Автограф Радивиловського («Ex Libris Antony Radziwi-łosky») доповнено, очевидно, пізніше іншим почерком: «fuit / nunc Laurae Pieczariensis». У нижній частині аркуша цю належність підтверджено ще однією провенієнцією: «Ex Libris Laura Pieczariensis». У верхній частині аркуша зазначено: «Liber iste Bibliothecae Cathedra-li applicatus». Також увагу привертає ще один напис на титулі, закреслений чорнилом: «Collegij Camenecensis Soc Jesu in Podolia»[13]. Очевидно, перед тим, як потрапити до рук Радивиловського, ця Біблія зберігалася у бібліотеці єзуїтської колегії Кам'янця-Поділь-ського. Отже, книжка змінила щонайменше чотири місця розташування – бібліотеки Ка-м'янецького колегіуму, о. Антонія, Києво-Печерської лаври та Софійського монастиря. Очевидно, остання книгозбірня і була тією, з якої книжка потрапила до фонду НБУВ.

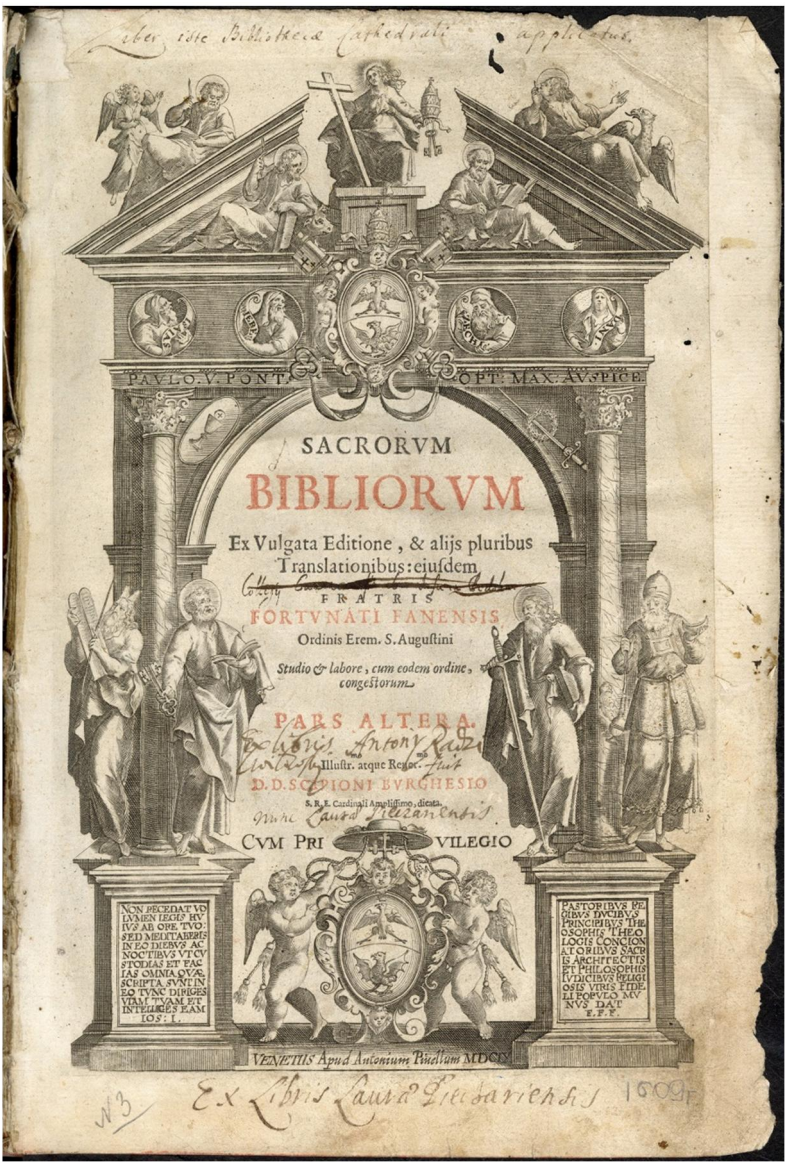

Іл. 1. Титульний аркуш видання «Sacrorum Bibliorum ex Vulgata editione», Венеція, 1609, ч. 2 (НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр Соф. 4)

[13] За допомогу у відчитанні цього та інших власницьких записів на виданнях, які належали Антонію Радивиловському, висловлюємо подяку нашим колегам і співробітницям ВСРВ Ірині Ціборовській-Римарович та Юлії Рудаковій.

2. Полемічний трактат Симеона Полоцького «Жезл правління» («Жезл правленія») присвячений антирозкольницькому собору у Москві 1666–1667 рр., у якому сам автор брав активну участь як помічник і секретар Александрійського патріарха Паїсія (іл. 2). Примірник з відділу стародруків містить три написи на титульному аркуші (вперше опубліковані М. Шамрай[14]). Перший вгорі титульної сторінки – власне автограф Радивиловського, другий свідчить про те, що книга перебувала у власності Софійського собору: «До числа книг Бібіліотеки Кієво-катедральной надлежит». Третій, що переходить на зворот аркуша, повідомляє про те, як книга потрапила до рук Радивиловського: «Пречестному отцу Антонію Радивиловскому намѣстнику Кієвопечерскому сія книга честно да вручится // друкарни царствующаго града Москвы Спасова монастиря от намѣстника книжнаго справщика монаха Іосифа Бѣлого». Імовірно, книжка була піднесена в дар Радивиловському під час його візиту до Москви. Він відвідував Москву двічі – у 1666 та 1675 рр.[15] Можемо припустити, що під час свого перебування у цьому місті Антоній міг зустрічатися безпосередньо із самим Полоцьким. Адже той, як відомо, підтримував дружні зв'язки й допомагав знайомим по Могилянській академії, наприклад, у 1666 р. за його рекомендацією збірник проповідей «Меч духовний» Лазаря Барановича було представлено царю Олексію Михайловичу, після чого книга здобулася на дозвіл продаватися у Москві[16].

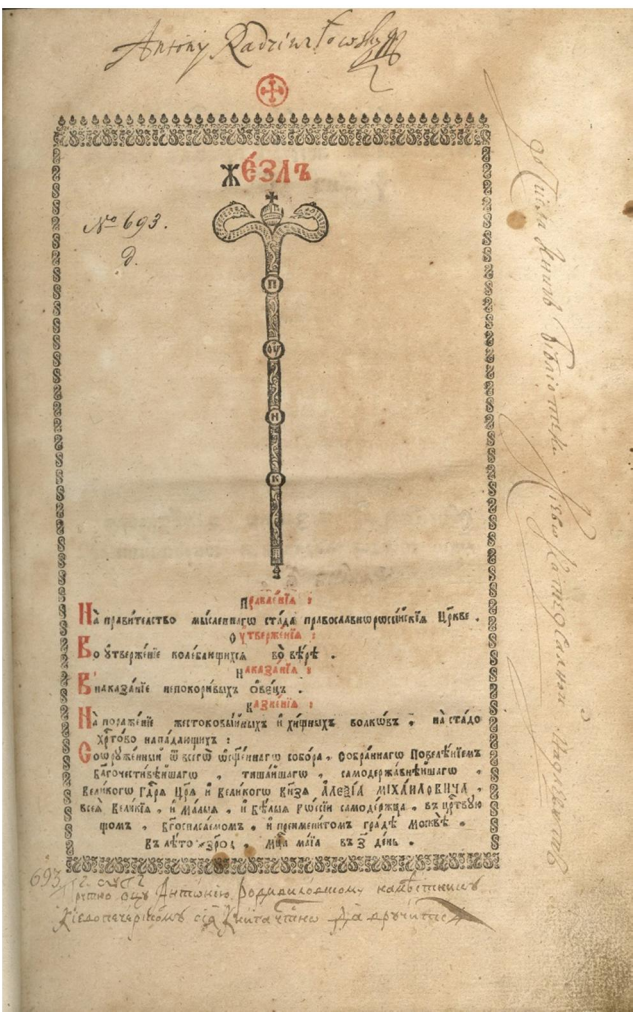

Іл. 2. Титульний аркуш видання «Жезл правленія» Симеона Полоцького, Москва, 1667 (НБУВ, Відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кир. 3042п)

[14] Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту… С. 168.
[15] Див.: Левченко-Комісаренко Т. Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивиловського. *Слово і час*. 2016. № 9. С. 85–89; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Книжный магазин Голубева, 1914. Т. 1. С. 350, 354.
[16] Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / Ред. В. Брюховецький, З. Хижняк. Київ: КМ Академія, 2001. С. 435.

Оскільки друкування книги Полоцького було завершено у період між лютим і липнем 1667 р.[17], коли Радивиловського, найімовірніше, вже не було в Москві, тож лишається єдина дата – 1675 р. – як час дарування о. Антонію «Жезла правленія». Дарчий запис у книзі вказує на те, що він прибув туди уже в сані намісника Києво-Печерської лаври, у якому перебував, імовірно, із 1666 р.[18]; про Радивиловського як лаврського намісника під час його обох поїздок до Москви згадує і Костянтин Харлампович[19].

3. «Enchiridion sive manuale confessariorum» – ще один примірник із колекції Софійського монастиря (іл. 3). Це посібник для сповідників авторства іспанського богослова-схоласта домініканця Мартіна де Аспілкуета (1491–1586), який викладав, зокрема, у Саламанкському університеті. Зазначена праця була дуже популярною в Західній Європі та виходила не лише латиною, а й у перекладі різними національними мовами. Титул примірника містить ще один власницький запис, який разом із записом на звороті шостого ненумерованого аркуша першого рахунку свідчать про належність книжки отцю Матвію Крох(к?)оцькому (Mathai Kroh(k?)ocki).

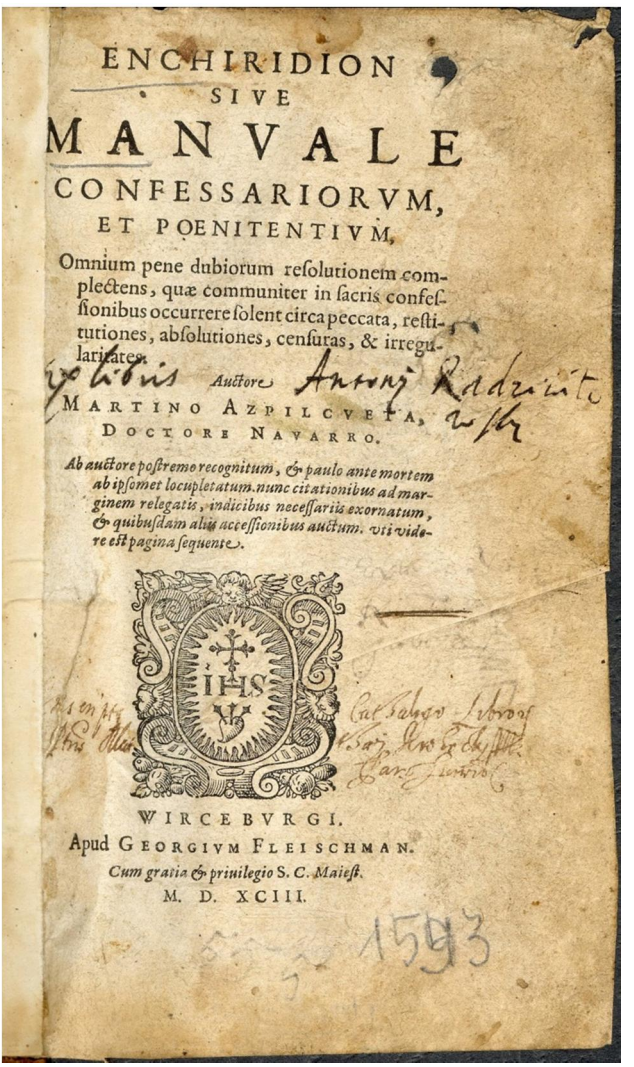

ENCHIRIDION
SIVE
MANVALE
CONFESSARIORVM,
ET POENITENTIVM,
Omnium pene dubiorum reſolutionem complectens, quæ communiter in ſacris confeſſionibus occurrere ſolent circa peccata, reſtitutiones, abſolutiones, cenſuras, & irregularitates.
Auctore
MARTINO AZPILCVETA,
DOCTORE NAVARRO.
Ab auctore poſtremo recognitum, & paulo ante mortem ab ipſomet locupletatum. nunc citationibus ad marginem relegatis, indicibus neceſſariis exornatum, & quibuſdam aliis acceſſionibus auctum. vti videre eſt pagina ſequente.
IHS
WIRCEBVRGI.
Apud GEORGIVM FLEISCHMAN.
Cum gratia & priuilegio S. C. Maieſt.
M. D. XCIII.
1593

Іл. 3. Титульний аркуш видання «Enchiridion sive manuale confessariorum, et poenitentium» Мартіна де Аспілкуети, Вюрцбург, 1593
(НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр Соф. 555)

[17] Зернова А. Книги кирилловской печати изданные в Москве в XVI–XVI вв.: сводный каталог. Москва, 1958. С. 67.
[18] Див. опублікований о. Юрієм Мициком лист невідомого адресанта до Антонія Радивиловського за 6 березня (24 лютого) 1666 р., де його вже названо печерським намісником: Мицик Ю. Із листування духівництва 1660-х рр. *Український історичний журнал.* 2017. № 3. С. 152.
[19] Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 350, 354.

4. Автор «Rationale evangelizantium», Жак Маршан (1587–1648), – католицький священник і письменник із Нідерландів. Книга, що належала Радивиловському – це другий том першого видання порадника для священників щодо проповідей на неділі та різні церковні свята річного циклу. Окрім автографа Радивиловського, на титульному аркуші ще одна провенієнція, яка вказує на належність книжки місії єзуїтів у містечку Губкові (тепер село Губків Рівненської обл.): «Ex libris Societatis Iesu P. Missione Hubkoviensi». Місію у Губкові організовували острозькі єзуїти[20], яких запросила до Острога місцева дідичка Анна Алоїза Ходкевич (у дівоцтві Острозька). Також у містечку діяв місійний осередок луцьких єзуїтів[21].

5. Надруковане у Кельні латиношрифтне видання «Dux spiritualis» іспанського єзуїта Луїса де ла Пуенте (1554–1624) присвячене аскетичним і медитативним практикам монахів, необхідним для богопізнання (іл. 4). Де ла Пуенте, як і Мартін де Аспілкуета, був викладачем Саламанкського університету, представником Саламанкської філософської школи. На титульному аркуші книжки поряд із автографом Радивиловського також є пізніший запис 1719 р., який вказує на її належність до бібліотеки Печерської лаври: «Post obitus ipsiq[ue] additae a Bibliothecae Pieczarie[n]si 1719 febr[uarius] die 8». На лицьовій стороні ненумерованого арк. 3 першого рахунку є маргіналія латиною, яка вказує, що книжка також належала архієпископу Чернігівському та Новгород-Сіверському Іоанну Максимовичу (1651–1715): «Ex libris Ioannis Maximowicz Archiepiscopi Czernihowiensis Novogrodensis totiusq[ue] Severiae». Очевидно, до лаврської бібліотеки книжка потрапила вже після смерті Максимовича.

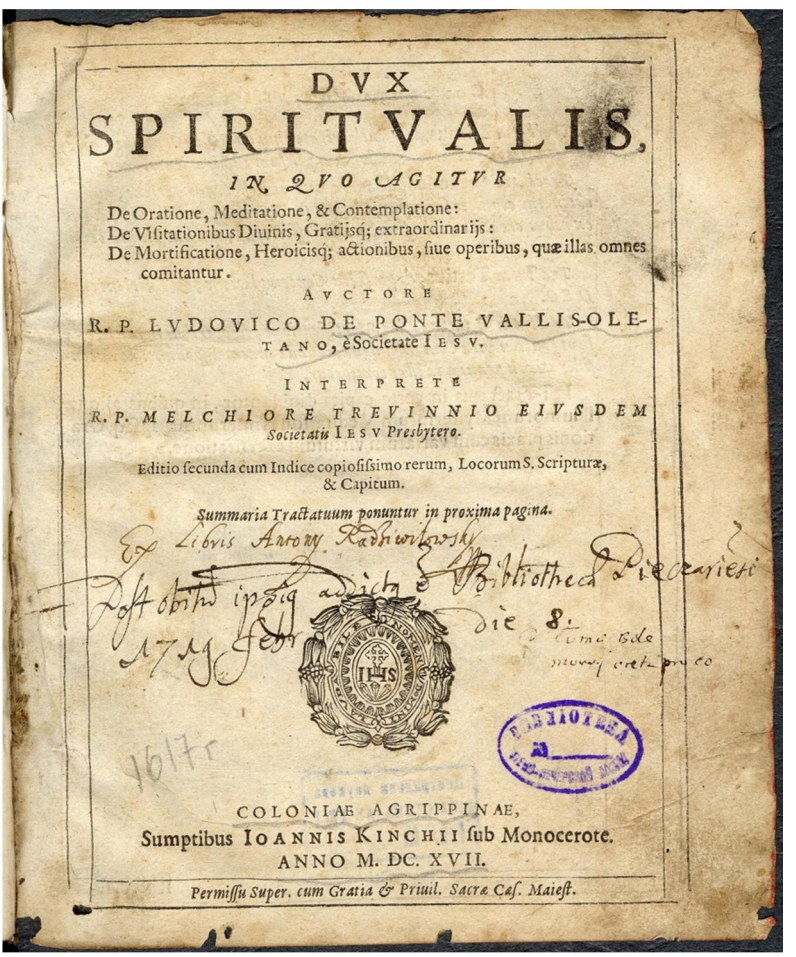
DVX
SPIRITVALIS,
IN QVO AGITVR
De Oratione, Meditatione, & Contemplatione:
De Visitationibus Diuinis, Gratijsq; extraordinarijs:
De Mortificatione, Heroicisq; actionibus, siue operibus, quæ illas omnes comitantur.
AVCTORE
R. P. LVDOVICO DE PONTE VALLIS-OLETANO, è Societate IESV.
INTERPRETE
R. P. MELCHIORE TREVINNIO EIVSDEM Societatis IESV Presbytero.
Editio secunda cum Indice copiosissimo rerum, Locorum S. Scripturæ, & Capitum.
Summaria Tractatuum ponuntur in proxima pagina.
COLONIAE AGRIPPINAE,
Sumptibus IOANNIS KINCHII sub Monocerote.
ANNO M. DC. XVII.
Permissu Super. cum Gratia & Priuil. Sacræ Cæs. Maiest.

Іл. 4. Титульний аркуш видання «Dux spiritualis» Луїса де ла Пуенте, Кельн, 1617 (НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр КПЛ IV 5/11)

[20] Kowalów W., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. Bialy Dunajec. Ostróg: Wolanie z Wołynia, 2001. S. 45.
[21] Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – сер. XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. С. 122.

6. «Controversiarum theologicarum inter S. Thomam, et Scotum» Хуана де Рада (бл. 1545–1608) так само, як і попереднє видання, містить, крім провенієнції рукою Радивиловського, ще й запис про те, що вона є частиною лаврської бібліотеки («Ex Libris Laura Pieczariensis»), а також закреслену маргіналію: «Ex libris Isaie Trophim [...]» (іл. 5). Можливо, вона попередньо належала ректору Києво-Могилянського колегіуму та настоятелю Пустинно-Микільського монастиря Ісайї Трофимовичу-Козловському (?–1651).



Іл. 5. Титульний аркуш видання «Controversiarum theologicarum inter S. Thomam, et Scotum» Хуана де Рада, Венеція, 1618, т. 1
(НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр КПЛ III 5/60).

Автор трактату – ще один представник іспанської вченості, творчість якого складала лектуру Радивиловського. Народжений поблизу Сарагоси, Хуан де Рада читав лекції з теології у монастирі обсервантів у Саламанці, пізніше був висвячений на архієпископа Трані та єпископа Патті на Сицилії[22]. Він був прихильником філософії середньовічного богослова-схоласта, францисканця Йоана Дунса Скота. Видання, яке належало Радивиловському, – перша частина чотиритомної праці про різницю між ученням Скота і Томи Аквінського.

7. «De regularium visitatione liber» 1625 р. – перше видання цієї праці Томи від Ісуса (1564–1627), присвячене правилам візитації монастирів. Тома від Ісуса – монах-містик, представник ордену босих кармелітів. Виходець із Андалузії, він студіював право в університеті Саламанки, під час студій захопився писаннями Терези Авільської, що й вплинуло на його рішення прийняти чернечі обітниці[23]. Тож Тома від Ісуса – ще один автор-представник іспанського богослов'я, зокрема пов'язаного зі школою у Саламанці, твори якого увійшли до особистої книгозбірні Радивиловського. Хоч ми не засвідчуємо наявність у ній праць св. Терези Авільської, однак вплив терезіанства відчутний в інтелекту-

[22] Juan de Rada, O.F.M. Obs. (†1608). *Scotists.org*. URL: https://scotists.org/people/juan-de-rada.html.
[23] Zimmerman B. Thomas á Jesu (Diaz Sanchez de Avila). *New Advent*. URL: https://www.newadvent.org/cathen/14660a.htm.

альному середовищі Радивиловського та ширше – у культурному просторі України – опосередковано, а саме через поширення творів її послідовників. Це видання походить з колекції Софійського монастиря, а отже, якийсь час зберігалося у бібліотеці цієї інституції.

На відміну від попередніх примірників, тут автограф Антонія Радивиловського знаходимо не на першому, а на другому ненумерованому аркуші, наступному після титульного, на якому починається присвята видання декану Римської роти Дж. Б. Коччіні. Натомість на першому аркуші – інша провенієнція, яка вказує на перебування примірника в одному з київських монастирів, очевидно латинського обряду: «Conventui Kiioviens[is] S. Maria[e] Ja[…]scens[is] (?)». Припускаємо, тут ідеться про домініканський монастир як наступника середньовічних домініканського храму та обителі в Києві, названої на честь Діви Марії; після Батиєвого знищення Києва монастир був відновлений у XIV ст., а на поч. XVII ст. із залишків стін старого костелу було зведено новий мурований храм, освячений на честь свт. Миколая[24]. Варто зазначити, що в стародавньому Києві монахів-домінікан називали «якинтами» на честь католицького св. Яцека Одровонжа, який вважався патроном обителі[25]; можливо, латинізована форма цього слова і передана у провенієнції на титулі видання Томи від Ісуса. Обитель сильно постраждала під час Хмельниччини; у 1651 р. монастир разом із належними йому ґрунтами був переданий Київському братському монастирю і Могилянському колегіуму[26].

8. Остання із вищевказаних книг, надрукована 1521 р. у Кракові, – це друге, відредаговане видання латиномовної «Хроніки польської» («Chronika polonorum») історика й лікаря Мачєя з Мєхова (Мєховіти, 1457–1523). «Хроніка» присвячена королю Сигизмунду Старому, автором передмови є королівський секретар Юст Людвік Деций (Деціуш, бл. 1485–1545). Це саме друге видання було доповнене тричастинним історичним трактатом Деція «Про історію Польщі, Про Ягеллонівську династію, Про правління короля Сигізмунда». Відповідно, обидві праці, об'єднані під однією оправою, утворюють видавничий конволют[27], один примірник якого і перебував у користуванні Радивиловського.

Показово, що кілька примірників з цього переліку – це окремі томи багатотомних видань. Імовірно, Радивиловському належали не поодинокі томи, а їхній комплект, однак вони або не дійшли до нашого часу, а якщо й збереглися, то не містять автографів власника, що унеможливлює їх ідентифікацію.

Оправи книжок із бібліотеки Радивиловського – з картону і дощок, обтягнутих шкірою, на деяких є тиснення. Усі вони різного часу та походження. Окрім автографів, інших про-венієнцій, які б позначали належність книжок Антонію Радивиловському, немає. Книжки переважно містять незначну кількість поміток і нотаток усередині, зокрема виявити інші маргіналії, залишені рукою Радивиловського, не вдалося.

Те, що окрім автографів самого Антонія Радивиловського, книжки мають інші провенієнції, вказує на довгий шлях їх побутування у різних власників, – як тих, що були до о. Антонія, так і тих, що з'явилися опісля. У цій статті ми не ставили за мету побудувати послідовність переходу примірників між бібліотеками, а лише фіксували наявність власницьких та інших записів, які засвідчували їх переміщення. Очевидно, що до рук о. Антонія книжки потрапляли і безпосередньо після їх виходу у світ, і опосередковано від інших книгозбірень. Наприклад, як уже згадувалося, запис на одному з примірників (№ 2, шифр Соф. 4) містить інформацію, згідно з якою після смерті Радивиловського книжка переходила у власність Києво-Печерської лаври. Тож можемо припустити, що бодай частина книжок із бібліотеки Радивиловського також була передана до лаврської книгозбірні за заповітом покійного Антонія. Те, що вони потім опинялись не лише в колекції Києво-Печерського, а й Софійського монастиря, не суперечить одне одному, адже книжки могли зберігатися в бібліотеках обох обителей.

Показово, що серед збережених на сьогодні примірників із автографами Радивиловського, немає жодної власне богослужбової книжки (огляд приватних збірок настоятелів київських монастирів XVIII ст. демонструє більшу або меншу наявність у їхньому складі богослужбової літератури[28]). Більшість із них невеликого формату (у чверть і одну восьму друкованого аркуша), зручного для індивідуального читання.

---

[24] Iwanicki K. Kościoły i kaplice w Kijowie. Warszawa: Drukarnia Samorz. Instytutu Wydavniczego, 1931. S. 20–28.

[25] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комисия для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Тип-я Е. Федорова, 1874. С. 102 (Отд. II).

[26] Iwanicki K. Kościoły i kaplice w Kijowie… C. 32; Сборник материалов для исторической топографии Киева… С. 84–85 (Отд. III).

[27] Див. про цей примірник: Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В. Вернадского НАН Украины / Сост. М. Шамрай. Киев: Наукова думка, 1995. С. 316, 138 (№ 1813, 663).

[28] Яременко М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII ст. і «літературні уподобання» монашества. *Український археографічний щорічник.* 2004. Вип. 8/9. Т. 11/12. С. 358–359.

Вірогідно, що бібліотека Антонія Радивиловського була повніша, ніж виявлені 9 видань з його автографами; не всі книжки дійшли до нашого часу, однак припускаємо, що деякі з них ще чекають на виявлення й атрибуцію. Тож висновки, які можна зробити на основі описаних нами примірників, дуже приблизні. Попри це спробуємо в загальних рисах дати характеристику книгозбірні Антонія Радивиловського на основі навіть такого, далеко не повного матеріалу.

Огляд книжок засвідчує, що більшість із них – латиношрифтні і латиномовні, надруковані переважно у країнах Західної Європи, а отже, Радивиловський був обізнаний із інтелектуальним життям сучасного йому Pax Latina. Лише одна з перелічених книжок – кириличного друку, надрукована у Москві. Поміж решти – два алігати у складі конволюту, видані у Кракові, тобто на території Речі Посполитої, дві книжки видані в Німеччині, три – в Італії та одна у Бельгії. За тематикою це книги релігійного та філософського змісту, Святе Письмо, а також історична література. Значу частку становлять книжки іспанських за походженням авторів (чотири видання). Те, що до лектури визначного православного діяча і проповідника належать праці католицьких авторів, є доказом постійного циркулювання єдиного масиву ідей у європейському духовному просторі та невпинного міжконфесійного діалогу представників православної України із Церквою західного обряду.

На особистісному рівні така підбірка літератури для читання є ознакою того, що Антоній Радивиловський – як людина з хорошою освітою європейського взірця – глибоко занурювався в сучасні йому богословські та філософські течії, продовжуючи здобувати нові знання з книжкових премудростей.

Вплив іспанської богословської думки на ранньомодерну Україну ще потребує глибшого вивчення. Дослідники звертають увагу, зокрема, на поширення ідей і праць представників кармелітської духовності в українському середовищі того часу[29]. Водночас наповнення бібліотеки Антонія Радивиловського демонструє, що інтерес до іспанської вченості серед вітчизняних церковних і культурних діячів не обмежувався лише кармелітами (хоч вони й були репрезентовані у книгозбірні о. Антонія писаннями Томи від Ісуса). Такі виразні преференції можуть свідчити як про індивідуальні читацькі вподобання власника, так і про загальні тенденції в культурі читання українських інтелектуалів др. пол. XVII ст.

Пошук інших книжок, що могли належати Антонію Радивиловському, а також подальші дослідження приватних книгозбірень його сучасників відкривають нові перспективи у вивченні історії читання, формування персональних бібліотек, історії ідей у ранньомодерній Україні. Питання кореляції між змістом видань із книгозбірні Радивиловського та його діяльністю як проповідника, автора, богослова-ерудита лишається відкритим, тож може бути розв'язане у наступних студіях.

References

Almes, I. (2017). Carmelitana u bibliotekakh vasyliianskykh monastyriv Lvivskoi yeparkhii XVIII st. Sviata Tereza vid Isusa i Ukraina ["Carmelitana" in libraries of the Basilian monasteries of the Lviv diocese in the 18th c. St. Teresa of Jesus and Ukraine]. Lviv, Ukraine.

Blair, A. (2010). The rise of note-taking in Early Modern Europe. *Intellectual History Review, 20 (3)*, P. 303–316.

Briukhovetskyi, V., Khyzhniak, Z. (Ed.). (2001). Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia [The Kyiv-Mohyla academy in names, 17th–18th c.: an encyclopedic publication]. Kyiv, Ukraine.

Chyzhevskyi, D. (2003). Ukrainske literaturne baroko : vybrani pratsi z davnoi literatury [Ukrainian literary baroque: selected works on ancient literature]. Kyiv, Ukraine.

Getts, T. (2022). Dialoh iz vichnistiu: funeralna propovid Antoniia Radyvylovskoho [Dialogue with eternity: funeral sermon of Antoni Radivilovsky]. Hildesheim, Germany.

Isichenko, I. (2011). Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII–XVIII st.) [History of Ukrainian literature: the Baroque era (17th–18th c.)]. Lviv, Ukraine.

Isichenko, I. (2011). Literaturna spadshchyna sv. Terezy Avilskoi v retseptsii pravoslavnoi knyzhnosti [The literary legacy of St. Teresa of Ávila in Orthodox literary tradition]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific notes of the National university of Kyiv-Mohyla Academy, 124*, P. 3–10.

Iwanicki, K. (1931). Kościoły i kaplice w Kijowie [Churches and Chapels in Kyiv]. Warsaw, Poland.

Kharlampovych, K. (1914). Malorossyiskoe vlyianye na velykorusskuiu tserkovnuiu zhyzn [The influence of Little Russia on Great Russian church life]. Kazan, Russia.

Krekoten, V. (1983). Opovidannia Antoniia Rayvyllovskoho: z istorii ukrainskoi novelistyky XVII st. [Stories of Antoni Raivilovsky: from the history of 17th c. Ukrainian short stories]. Kyiv, Ukraine.

Levchenko-Komisarenko, T. (2016). Zhyttievyi shliakh i tvorchyi dorobok Antoniia Radyvylovskoho [The life and work of Anton Radivilovsky]. *Slovo i chas – Word and time, 9*, P. 85–89.

[29] Альмес І. Carmelitana у бібліотеках василіянських монастирів Львівської єпархії XVIII ст. *Свята Тереза від Ісуса і Україна: наук. зб*. Львів: Вид-во УКУ, 2017. С. 174–193; Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Львів: Святогорець, 2011. С. 72; Його ж. Літературна спадщина св. Терези Авільської в рецепції православної книжності. *Наукові записки НаУКМА*. 2011. Т. 124. С. 7.

Maksymchuk, O. (2022). «Exampla» z rytoryky Mikhala Radau u tvorchosti Antoniia Radyvylovskoho [“Exampla” from Michal Radau’s treatise on rhetoric in the works of Antoni Radivilovsky]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho – Scientific works of the V. Vernadsky National library of Ukraine, 64*, P. 212– 226.

Markovskyi, M. (1894). Antonyi Radyvylovskyi, yuzhnorusskyi propovednyk XVII v. [Anthony Radivilovsky, a 17th c. preacher from Southern Russia]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (2017). Iz lystuvannia dukhivnytstva 1660-kh rr. [From the correspondence of the clergy in the 1660s]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal, 3*, P. 148–156.

Nika, O. (2020). The language and cultural contacts in the 17th c. and the Sermon discourse of Antonii Radyvylovskyi. Integration of traditional and innovative scientific researches: global trends and regional aspect. Collective monograph. Riga, Latvia.

Petrov, N. (1896). Opysanye rukopysnыkh sobranyi, nakhodiashchykhsia v horode Kyeve [Description of the manuscript collections located in the city of Kyiv]. Moscow, Russia.

Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV–XVII st. z fondu Natsionalno biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho [Marginalia in 15th–17th c. Cyrillic-script early printed books from the collection of the V. Vernadsky National library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Shamrai, M. (Comp.). (1995). Kataloh paleotypov yz fondov Tsentralnoi nauchnoi byblyoteky ymeny V. Vernadskoho NAN Ukraynы [Catalog of paleotypes from the collections of the V. Vernadsky central scientific library of the National Academy of sciences of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Shevchenko, T. (2005). Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoi chverty XVI – ser. XVII st. [Jesuit education in the Ukrainian lands during the last quarter of the 16th – the mid-17th c.]. Lviv, Ukraine.

Sinkevych, N. (2014). «Hic mortui vivunt, et muti loquuntur»: rannomoderna knyhozbirnia Kyievo-Sofiiskoho monastyria za katalohom 1769 r. [“Hic mortui vivunt, et muti loquuntur”: the Early Modern library of the Kyiv-Sofia monastery according to the 1769 catalog]. *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina – St. Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine, IV*, P. 601–639.

Spivak, V. (2018). Filosofski pohliady Antoniia Radyvylovskoho v konteksti ukrainskoi dukhovnoi kultury XVII st. [The philosophical views of Antony Radivilovsky in the context of 17th c. Ukrainian spiritual culture]. Chernihiv, Ukraine.

Yaremenko, M. (2004). Kyivski monastyrski ta pryvatni chernechi biblioteky XVIII st. i «literaturni upodobannia» monashestva [18th c. monastic and private monastic libraries in Kyiv and the “literary preferences” of the monastic community]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archaeographic yearbook, 8/9, 11/12*, P. 346–365.

Zaiets, O. (2023). Vlasnytski napysy na knyhakh iz biblioteky Sofiiskoho kafedralnoho soboru yak dodatkove dzherelo znan z istorii ukrainskoi tserkvy. Atrybutsiia y ekspertyza knyzhkovykh pamiatok. Z dosvidu Instytutu knyhoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho [Ownership inscriptions on books from the library of St. Sophia Cathedral as an additional source of knowledge on the history of the Ukrainian Church. Attribution and appraisal of book artifacts. Based on the experience of the Institute of book studies at the V. Vernadsky National library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Zernova, A. (1958). Knyhy kyryllovskoi pechaty yzdannыe v Moskve v XVI–XVI vv.: svodnыi kataloh [Books printed in Cyrillic in Moscow in the 16th–17th c.: a consolidated catalog]. Moscow, Russia.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, 03039, м. Київ, Україна).

Maksymchuk Olha – candidate of philological sciences, senior researcher at the department of old and rare books of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine (3 Holosiivskyi av., Kyiv, 03039, Ukraine).

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

Дата подання: 25 квітня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 20 липня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук, О. Видання з приватної книгозбірні Антонія Радивиловського: імена і твори. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 94–105. DOI: 10.58407/litopis.260410.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2026). Vydannia z pryvatnoi knyhozbirni Antoniia Radyvylovskoho: imena i tvory [Books from the private library of Antonii Radyvylovskyi: names and works]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 94–105. DOI: 10.58407/litopis.260410.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 30)

FROM NEW DOCUMENTS TO THE HISTORY OF SIVERSHCHYNA (17th–18th c.) (part 30)

DOI: 10.58407/litopis.260411
© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1580-1284, https://orcid.org/0000-0003-1019-9749

Метою публікації *є уведення до наукового обігу важливих документів до історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., виявлених переважно в архівосховищах Києва (НБУВ) і Кракова (Польща). Це різноманітна ділова документація (універсали, листи, купчі, скарги тощо). До того ж проаналізовано інформаційні можливості цих джерел, виявлено особливо важливі свідчення.* ***Наукова новизна****: вперше до наукового обігу уведено архівні, недруковані джерела, які зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук і Академії Мистецтв у Кракові (Польща), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; вперше встановлено важливі факти з соціально-економічної та військово-політичної історії України середини XVII – XVIII ст., про діяльність судових органів, повсякденне життя українського народу. Важливими є документи, що стосуються маловивченого регіону гетьманської України – Стародубщини, яка нині перебуває в складі Росії. Влада РФ робить усе можливе, щоб стерти історичну пам'ять про державну належність цієї етнічної української території. В самій же Україні історія Стародубщини довгий час вимушено не вивчали, і зараз ці дослідження тільки починаються.*

Ключові слова: *універсали, листи, гетьман, Гетьманщина, Сіверщина, купчі.*

The purpose of the publication *is to introduce into scientific circulation important documents on the history of the Hetmanate of the 17th–18th c., found mainly in archives of Kyiv (NBUV) and Krakow (Poland). These are various business documents (universals, letters, deeds, complaints, etc.). In addition, the informational potential of these sources is analysed and particularly important evidence is identified.* ***Scientific novelty****: for the first time, archival, unpublished sources stored in the manuscript department of the Library of the Polish academy of sciences and the Academy of arts in Krakow (Poland) and the Manuscript institute of V.I. Vernadsky national library of Ukraine are introduced into scientific circulation; for the first time, important facts about the socio-economic and military-political history of Ukraine in the mid-17th – 18th c., activities of judicial bodies, and the everyday life of Ukrainian people are established. Documents relating to the little-studied region of Hetmanate Ukraine – Starodubshchyna, which is now part of Russia – are important. Russian authorities are doing everything possible to erase the historical memory of the state affiliation of this ethnically Ukrainian territory. In Ukraine itself, the history of Starodubshchyna has long been neglected, and research is only now beginning.*

Key words: *universals, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, deeds.*

У черговій частині статті ми продовжуємо уводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону України вже говорилось у попередніх частинах). Усього тут наводяться тексти 30 документів, з них 17 – XVII ст., 10 – 20–40-х рр. XVIII ст., 3 – др. пол. XVIII –XIX ст. Більшість наведених джерел (26) зберігається у зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), 3 – у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у

Кракові (далі – БПАН), а 2 документа взято з археографічної публікації польських істориків. Майже всі документи наведено повністю, і лише один представлений регестом (№ 15). Ще два документи, які опублікував професор Варшавського університету Мирослав Нагельський, наведено в уривках, що стосуються Сіверщини (№ 6, 7).

Серед представлених документів необхідно виділити ті, які доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі козацької старшини. Гетьманських документів всього 1 (Івана Самойловича, № 16), більше представлені полковницькі (5 універсалів стародубських полковників Петра Рославця, Григорія Коровки-Вольського, Лук'яна Жоравки, Михайла Миклашевського, а також один лист київського полковника Федора Коровки-Вольського до стародубського полковника Лук'яна Жоравки) (№ 8, 11, 12, 20, 22, 23). Майже всі ці документи є універсалами-привілеями, якими надавалися певні землі чи села або млини, як от: села Азарівка та Артюшково під Стародубом (№ 8, 22). Навіть в наказі Самойловича (№ 16) наказувалося селянам с. Лукнов (суч. Коропського р-ну) не входити і користатися урочищем, яке він закріпив за компанійським полковником Іллею Новицьким. У короткому листі з Козельця (№ 22) київського полковника Федора Коровки-Вольського до стародубського полковника Лук'яна Жоравки йшлося про купівлю Жоравкою землі Коровки (вочевидь тієї, яка була у власності його батька, стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського). Універсал останнього цікавий ще й тому, що він свідчить про незвісний універсал Самойловича, яким підтверджувалося надання села Литовського колишньому обозному Стародубського полку в 1665–1676 рр. Гаврилу Дащенкові. До речі, це село надавалося йому ще як стародубському сотнику у вересні 1662 р. ніжинським полковником Василем Золотаренком, а потім стверджувалося гетьманами Іваном Брюховецьким у 1668 і Дем'яном Многогрішним у 1669 та 1670 рр.[1] До того ж цей універсал Самойловича був представлений Г. Коровці-Вольському удовою Гаврила Дащенка Уляною (досі не було відоме її ім'я). Якщо зважити, що точної дати початку й кінця каденції Дащенка на посаді обозного немає, можна припустити, що вона тривала до самої його смерті, яка сталася 1678 р. Свій заповіт Дащенко уклав 21(11).02.1677 р.[2] До того ж його замінив Григорій Тимофійович у 1678 р. (точні дати початку і кінця каденції теж невідомі). В універсалі 1716 р. полковника Лук'яна Жоравки (№ 23) йдеться про схожу ситуацію: тут «знатний товариш войсковий» Леонтій Мархоленко представив для підтвердження універсал-привілей стародубського полковника у 1676–1678, 1687–1689 рр. Тимофея Алексіевича «на селце Артюшково». Відзначимо, що цей Леонтій був сином наказного стародубського полковника в 1680 і 1693 рр. Михайла Мархоленка. До цих універсалів тематично прилягає свідчення 1734 р. 65-літнього селянина Матвія Маренчика (№ 24). У ньому йдеться про власників с. Литовського і тамтешнього млина: першим названо Дащенка і вперше останнього названо не лише обозним, але й наказним полковником (на жаль, свідчення не має жодних дат). Після нього ця власність перейшла до полкового писаря Тихоцького (досі незнана особа), пізніше при полковнику Семену Самойловичу (1682–1685) «был писарем полковим Кроткевич» (його каденція тривала від 1685 по 1690 рр.). Потім названі писарями зовсім невідомі Заруцький та Мартин Красний, які обіймали цю посаду при наказному полковнику Тимофію (можливо йдеться про Олексійовича або Жоравку, але про їхнє перебування на посаді наказного полковника в цей час невідомо). За полковництва Миклашевского (1689–1701, 1705–1706) писарем був Гордій Носікевич-Пригара, котрий справді обіймав цю посаду у 1699–1705 рр. «По руині же шведской наставши полковником Лук'ян Жоравко, отдал село … писареві полковому Павлу Дублянскому» (писар у 1705–1719), а той передав право власності своєму зятю Михайлу Голембіовському.

Варто відзначити три укази 1738–1739 рр. київського митрополита Рафаїла Заборовського (№ 25, 26, 27), які доповнюють «Український Православний Дипломатарій». У першому йдеться про самозванця Івана Миницького, який проголосив себе царевичем Олексієм Петровичем, і його спільника Гаврила, розстриженого священника с. Ярославець Бобровицької сотні (суч. с. Ярославка Ніжинського р-ну). У другому йдеться про набір 20 хлопчиків у Глухівську школу співів. У третьому, адресованому глухівському ігумену Никифору і протопопам Сіверщини, йдеться про тих священнослужителів батуринської протопопії, які не присягали цариці Єлизаветі. Тут згадано список цих осіб, складений дяком Федором «Василіевим» із с. Карильского під Коропом.

Тепер звернімося до інших документів у хронологічному порядку. Їх починають ті, що були виявлені нами у відділі рукописів ПАН (Краків). Усі вони походять із колекції Марціна Гожковського, яку той зібрав на Сіверщині й вивіз до Кракова у 1859 р. всупереч

[1] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Ред. Сохань П. Київ–Львів, 2004. № Д62, 249, 321, 378.
[2] Мицик Ю. Стародубський полковник Тимофій Олексійович. *Сіверянский літопис*. 2021. № 6. С. 59–60.

протестам української громадськості, в першу чергу проф. Володимира Антоновича. Першим із них є універсал старости м. Остер 1628 р. Яреми Залеського (№ 1). Щоб заохотити до служби шляхтича Якуба Ясинського, він надав йому хутір «на урочищу Дорогинки». У суч. Чернігівський обл. є два села з такою назвою, але вони в Ічнянському та Прилуцькому р-нах, тобто досить далеко від Остра, і отже навряд, щоб ішлося про якесь із них. У документі 1639 р. (№ 2) ревізори-слуги князя Яреми Вишневецького видали універсал для оборони земель Густинського монастиря. Того ж року було видано у Козельці документ № 3 – купчу. Троє остерських бояр продали свої ниви Тетяні Жулинській-Войнілович. Групу документів першої пол. XVII ст. закінчує синодик («Поминание») Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (№ 4). У ньому записували імена віруючих (за здоров'я і за спокій), які називали під час богослужінь. Цей синодик почали укладати від 1620 р. й поповнювали навіть в др. пол. XVIII ст. У ньому закономірно домінують жителі Києва. Водночас є й імена жителів Правобережної, Лівобережної та Західної України, Білорусі й Московії. Можна назвати міста Сіверщини, з яких прибували паломники, імена яких вносились у синодик. Це Остер, Прилуки, Чернігів. Пізніше, у 1667 р., було створено з ініціативи ігумена цього монастиря, літописця Феодосія Софоновича новий синодик, і там бачимо ще більше імен сіверян.

Друга половина XVII ст. представлена в цій публікації краще. Документ 1656 р. (№ 5) теж є купчою. Адам Мамаздианський продавав свою землю під селом Опеньки (суч. Козелецького р-ну) ігуменові Свято-Юр'ївського монастиря. Вірогідно це був Данівський Свято-Георгіївський монастир біля Козельця на правому березі р. Остер. Далі йдуть два уривки з польських листів (вересень 1659 р.) (№ 6, 7), які стосуються бунту проти Виговського, в якому брали участь «ніжинці, остряни, чернігівці», відзначається роль Павла Апостола (батька майбутнього гетьмана), Кирила Пушкаренка (сина полтавського полковника Мартина Пушкаря), Івана Сірка, і особливо переяславського полковника Тимоша Цецури. Сумнівною є лише звістка про виступ проти гетьмана його рідного брата Данила Виговського, одруженого з Катериною – дочкою Богдана Хмельницького і сестрою Юрія Хмельницького, оскільки ґрунтується на недостовірних чутках. Під № 9 вміщено текст угоди 1671 р., якою завершувався конфлікт, що виник через пробудову греблі. Цей документ важливий тим, що в ньому названо склад тодішньої верхівки Чернігова. Зокрема наказним чернігівським полковником названо Василя Болдаковського. Він зазначений у довіднику В. Кривошеї 1997 р., але при розширеному перевиданні 2005 р. автор чомусь зняв це прізвище й проставив каденцію 1666 р. під іменем і патронімом (Василь Семенович)[3]. Сотника Олишівської сотні названо Яцька (на жаль, через дефект документу прізвища немає), але зрозуміло, що це нова постать на цій посаді. Так само вперше на посаді городового ольшевського атамана названо Сенька Хобню. Згадано архімандрита Успенського Єлецького монастиря, видатного богослова й письменника Іоаннікія Галятовського, а також колишнього ніжинського протопопа Павла Пучковського. Наступний документ – «протестація» 1673 р. (№ 10) створена в с. Топчіївці (нині – село Чернігівського р-ну). На самому її початку чомусь вміщено універсал-привілей гетьмана Івана Виговського від 15(5).10.1657 р. (з Корсуня) ніжинському монастирю Різдва Богородиці, який опублікований в археографічному виданні[4]. У протестації йшлося про пограбування майна Юска Максимовича, жителя Топчіївки, і щоб пограбоване повернути, треба було звернутися до київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, котрий тоді був змушений жити в Каневі. Докладався і лист-клопотання до пана Гутиновича від пирятинського протопопа Павла Пучковського (згаданий у документі № 9). Під 1679 р. вміщено випис з ніжинських міських книг (№ 13), де йдеться про вступ Києво-Могилянської академії у володіння хутором у Івангородищу (нині – село Івангород Ічнянського р-ну). Цей хутір раніше належав сумнозвісному «єпископу» Мефодію (ніжинському протопопу Максиму Филимоновичу). Тут названо сина «єпископа» – ніжинського священника Івана, а також івангородського сотника Федора. Це Федір Малюга, який обіймав цю посаду протягом 1669–1670, 1676–1697 рр.

Далі йдуть два виписи, які містять купчі. Перший 1681 р. (№ 14) був створений у Лохвиці, але містить купчу, яка укладалася в Талалаївці (нині – село Ніжинского р-ну) і стосувалася купівлі луки й сіножати компанійським полковником Іллєю Новицьким. Але випис створили чомусь у Лохвиці. Тут згадано лохвицького городового отамана Виприска. Очевидно, йдеться про Дем'яна Виприска, який був на цій посаді у 1665 р. Отже, він ще раз обирався отаманом у 1681 р., і тоді треба обмежити каденцію Григорія Рака, який отаманував у січні 1681 р. Купча чомусь не згадує, у кого Новицький придбав луку й сіножать, а посилання на універсал гетьмана Самойловича вносить додаткову неясність. Тим

[3] Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. С. 94; Київ, 2005. С. 53.
[4] Універсали українських гетьманів... С. 56.

більше, що цей універсал, мабуть, не дійшов до нашого часу. Під Талалаївкою була написана й інша купча (1690 р.), і знову вона стосувалася купівлі Новицьким сіножаті (№ 17). В другому випису 1682 р., поданому тут у вигляді регеста, міститься купча на половину млина, яку було укладено в Чернігові (№ 15). Тут цікаво те, що покупцем виступає типограф Троїцько-Іллінського монастиря Семен Ясинский. Ще дві купчі належать до кінця XVII ст. (1690 і 1693 р.). Ще одна купча (1693 р.), складена в Стародубі, стосувалася купівлі Стефаном Нерановським дворового «пляцу» у Стародубі (№ 18). Раніше він належав батькові Стефана – Артему, але за борги перейшов у власність стародубського полковника Тимофія Олексійовича. Тепер же Стефан викупив його за 200 злотих.

Документи XVIII ст. відкривають два виписи з купчими 1703 і 1705 рр. (№ 19, 21), які знов-таки стосуються Стародуба. В другій із них названо Станислава Полубинського, городового отамана й наказного полковника. Він справді був отаманом у 1701–1708 рр., але про те, що він був наказним стародубським полковником, досі було невідомо.

Наприкінці публікації подаємо два листи, які вміщено в одній справі. У першому з них 1772 р. слуга Борисяков пише листа до відомого культурного діяча, письменника й історика, ймовірно автора «Історії Русів», уроженця м. Ромни Г. Полетики (№ 28). Він повідомляє про виконання його доручень, насамперед щодо богословських книг. У другому 1773 р. (№ 29) йому ж пише з Шишківки (нині – село Корюківського р-ну) Іван Саричевський – засновник монастирського (Троїцько-Іллінського) скляного заводу. Він скаржиться на архімандритів Йова Малієвського та Іоїля Биковського, на свою старість і хвороби, просить поклопотати за нього. Останнім документом є запис на справі 1559 з Ф. 61. У ній вміщено документи ніжинського магістрату XVII–XVIII ст., видані В. Модзалевським[5]. Але ця коротка записка XIX ст. містить важливу інформацію про те, що згадані документи зберігалися у П. Борсука (ймовірно нащадка ніжинського полковника в 1674–1677 рр. Марка Борсука) в с. Талалаївці, але пожежа 1848 р. знищила майже всі з них.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (…)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, подане переважно літерами кириличними, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я. Дзири (дещо скоригованими)[6].

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки додатково висвітлюють історію населених пунктів Сіверщини, соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

* * *

№ 1

1628, грудня 4 (листопада 24). – Остер. –
Універсал остерського старости.

«Ieremiasz (?) z Oksaka Zaleski, ostrski, wareckii starosta.

Wiadomo czynię tym pismem moim komu to wiedzieć należy, iż ja życząc tego, aby jako przy inszych zamkach jego kr. mći i Rptej, tak i przy zamku ostrskim starostwa mego, ludzi służałych, zwłaszcza stanu s[z]lacheckiego, mogł bydź dostatek, za któremi by pod czas niebespieczeństwa wszelakiego i incursy nieprz[yjacie]lskiej zamek ostrski tym łepszy wstręt i obronę od nieprzlla mieć mogł i poddani jego kr. mći przy(...)* tym (...)*mej i sposobniej do obrony granic koronnych i zamku jego kr. mći stawać mogli. Przeto ja, bacząc bydź sposobnego do służby Rptej [szlach]etnego p[ana] Jakuba Jasińskiego, onemu chutor albo folwarczek na uroczyszczu Dorohinki nazwanym, nad rzeką Ostrem leżący, z pewnych przyczyn dispozitiej mojej podległy, do zamku ostrskiego należący prze (!) odległość jego od zamku ze wszystkimi do niego należnościami: niwami, sianożęciami, z łożami na rzece Ostrzu, z drzewem bortnem, którekolwiek by się zdawna do tego chutora i uroczyszcza należći poka [...] tylko takowemu, który by z tych dobr powinność do zamku ostrskiego oddawał, co też ma bydź z wiadomością zamkową. A wyżywieniu tych dobr nikt tak z sług, jako z bojar i poddanych moich ostrskich, nie ma onemu żadnej przeszkody czynić, czego podstarości moj ostrski przestzegać powinien. A on z tych dobr powinności także do zamku ostrskiego oddawać będzie, jakie inszy służali w tem starostwie oddawać powinni. Na co dajemy ten list moj z podpisem ręki i pod pieczęcią moją.

Działo się w Ostrzu dnia 24 misiąca nowembra roku 1628.

Ieremiasz (?) z Oksaka Zaleski, ostr[ski], war[ecki] star[osta]».

***

«Ярема з Оксака Залеський, остерський, варецький староста.

Повідомляю у своєму листі тим, кому це варто знати, що я, бажаючи, щоб як при інших замках його королівської мості і Речі Посполитої, так і при остерському замку мого староства, служили люди, особливо шляхетського стану, могли мати достатньо майна, за якими б під час різних небезпек і

[5] Модзалевский В. Отрывки из стародубской меской книги за 1664–1673 гг. *Труды Черниговской учёной архивной комиссии*. Чернигов, 1911. Т. 8.

[6] Дзира Я. Вступ. Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 39–42.

ворожого нападу остерський замок мав кращий спротив і оборону від неприятеля і піддані його королівської мості при(...)* тим (...)* і могли краще стати до оборони коронних кордонів і замку його королівської мості. Тому я, побачивши здатного до служби Речі Посполитій шляхетного пана Якуба Ясинського, дав йому хутір або фільварок в урочищі Дорогинки, який лежить над рікою Остром, і з певних причин належить до моєї диспозиції, а належить до остерського замку через (?) його віддаленість від замку з усіма його належностями: нивами, сіножатями, з лозами на ріці Остер, з бортним і деревами, всім, що здавна належить до цього хутора і урочища [...] тільки такому, котрий би з цих згаданих добр віддавав повинність до остерського замку, що теж має бути із відома замку. А користанню з цих добр ні слуги, ні бояри і мої остерські піддані, не мають чинити йому жодної перешкоди, чого мій остерський підстаростій має пильнувати. А він з цих добр буде віддавати такі повинності до остерського замку, як і інші служилі в цьому старостві. На що даємо цей мій лист із підписом і моєю печаткою.

Діялося в Острі дня 24 місяця листопада 1628 року.

Третяк з Оксака Залеський, остерський, варецький староста».

(БПАН. ІР. № 261. Ч. 2. Арк. 15. Оригінал, завірений печаткою. Запис зверху документа власника колекції: «M. Gorzkowski. 1858 r.». Запис на окремому аркуші: «Право на ґрунт м҃нстирский от Оксака Иеремияша старости, данное за заслузі Якубу, шляхтичу. Который то кгрунт, прозиваемий Дорогинки именем, и церков с҃того м҃чника Георгия стоит. Року 1628». Переклад з польської. Там же є й копія XIX ст., знята, імовірно, у 1858 р.).

№ 2

1639, липня 22. – Прилуки. – Універсал слуг князя Яреми Вишневецького, посланих ним для розгляду скарги ченців Густинського монастиря.

«Wiadomo czyniemy komu by to wiedzieć należało, iż my będąc zesłani od jaśnie oświęconego kscia jego mści Hieremia Michała Korybuta na Wiszniowcu Wiszniowieckigo, pana naszego mściwego, do majętności tutejszych zadnieprskich na wejrzenie krzywd poddanych i uznanie kozdemu sprawiedliwości. Ojcowie zakonnicy hustyńscy przekładali przed nami, iż przy ubozstwie swoim będąc całe i spokojnie sobie należącego koło manastyrza ostrowa lasu zażywać nie mogą. Co my, uwarzywszy sobie słuszność samą, wolnego samym tylko ojcom zakonnikom hustyńskim używania tego ostrowa lasu pozwalamy. A żaden z poddanych, w okoliczności tego manasterza mieszkających, do tego lasu zajeżdżać i łyka i wiezia (?) i drzewa na jakikolwiek potrzebe swoje i łubia wywozić nie ma i nie będzie tym ojcam zakonnikom na stawie tamtym i rzece Udaju wszędzie aż po jaz ich albo grobłe, którą sami pracą swą zastawili i b(..)* łowienie ryb używać. W czym ni od kogo przeszkody żadnej nie mają mieć, której to wolności za tym listem naszym spokojnie do dalszej laski i woli kscia jego mści, pana naszego młściwego, zażywać mają. Drogi też mimo manastyr (która przeskodą im jest niemalą z pewnych przyczyn) zabraniać pozwalamy, oprócz tylko do młyna kto by jechał, ten wolną mieć ma drogę. Długi też, które zostają między poddanemi kscia jego mści, aby wszędzie pp. dzierżawcy nieodwłoczną i skutectniejszą sprawiedliwość czynieli z obwinionych. Drzewo, należące na budowanie manastera, gdziekolwiek jest we wsi i w boru, aby się żaden nie ważył brać na swą potrzebę pod srogim karaniem. Na co dla łepszej wagi dajemy ten nasz list z podpisiem rąk naszych i pod pieczęciami naszymi.

Datt w Przyłuce d. 22 julli anno 1639.

Andrij Ruszolański (?), m.p. Banel (?) Tiszkew[icz](?) m.p.».

***

«Повідомляємо тим, кому це буде потрібно знати, що ми, будучи послані від ясне освіченого князя його мості Ієремії Міхала Корибута на Вишневці Вишневецького, пана нашого мостивого, до тутешніх задніпровських маєтностей для розгляду кривд підданих і надання кожному справедливості. Отці густинські ченці повідали нам, що вони при своїй бідності цілком і спокійно не можуть використовувати острів лісу коло монастиря, який їм належить. Що ми, зрозумівши саму справедливість, дозволяємо вільне уживання цього острова лісу лише самим отцям густинським ченцям. А жоден із підданих, який живе в околицях цього монастиря, не має права заїжджати до цього лісу і лика та в'язанок хмизу (?) і дерева на будь-яку свою потребу, також луб'я, вивозити. Не буде він і цим отцям ченцям на тутешньому ставку і річці Удай скрізь аж по їхній їз або греблю, котру самі своєю працею поставили і б(..)* використовувати для риболовлі. У чому ні від кого жодної перешкоди ченці не повинні мати. Цю вольность за цим нашим листом вони спокійно мають заживати до подальшої милості і волі князя його мості, пана нашого мостивого. Також дорогою, яка йде повз монастир (котра їм є великою перешкодою з певних причин) дозволяємо забороняти проїзд, хіба тільки ті, хто їде до млина, має вільну дорогу. Також борги, які залишаються між підданими князя його мості, щоб скрізь пани державці чинили з обвинувачених швидку й результативнішу справедливість. Дерево, призначене на будівництво монастира, чи в селі чи в бору, щоб жоден не наважувався брати на свою потребу під суворою карою. На що для ліпшої ваги даємо цей наш лист із підписом наших рук і з нашими печатками.

Дано в Прилуці д. 22 липня 1639 року.

(...)* Ронсевський (?) Бартель (?) Тишкевич, руко власною».

(БПАН. ІР. № 261. Ч. 2. Арк. 8. Оригінал, завірений двома печатками. Запис на окремому аркуші: «Лист от панов ревизоров ксонженца его милости». Запис власника колекції: «M. Gorzkowski. 1858 r.». Переклад з польської. Там же є й копія XIX ст., знята, імовірно, у 1858 р.).

№ 3

1642, серпня 8 (липня 29). – Козелець. – Купча.

«Ja, Semen Hłomazda, a ja, Jurko i ja, Paweł Hordiienki, bojarowie osterskie, zeznawami tym naszym listem dobrowolnym zapisem komu o tym wiedzieć nałeżało, iżeśmy przedali wiecznymi czasy niwy swoje własnę, rozłożoło (?) tuszą ob międze z jednej strony Pawła Hłomazdy, a drugą stronę międze Pawła Hłomazdy, pani Titiany (?) Zulińską Wojniłowiczowęj. Której to pani Wojniłowiczowej przedaliśmy za pewną sumę pieniedzy, za dwadzieśćia polskich [złotych]. Których to niw w pomienionym uroczyszczu jakośmy zażywali i trzymali nic na siebie i najmniejszy rzeczy nie zostawili ani wymując na wszystkim; jakośćie w sobie mają i na pożytek swój obracać. A my sami pomienione osoby ani potomki nasze w to się wstępować nię mamy, ale jeszcze od obcych jako i krewnych swoich zastępować i bronić mamy, kto by się jeno w te przedażą pani Wojniłowiczowęj wstępować miał pod nakładem winy na jego mći pana starostę osterskiego kop dziesieć, a stronie żałobliwej pod nagrodzeniem szkod i nakładów. Na co dla łepszej wiary dajemy ten nasz list dobrowolny zapis z podpisiem i przyciśniniem pieczęci do tego listu naszego osób na podpisach mianowanych.

Pisan w Kozielcu 1642 mśca julii 29 d.

Za ustną prozbą osób w liśćie mianowanych Radziminowicz, m.p.».

***

«Я, Семен Гломазда і я, Юрко, і я, Павло, Гордієнки, остерські бояри, визнаємо цим нашим листом, добровільним записом, тим, кому про це належить знати, що ми продали на вічні часи свої власні ниви, які межують з одного боку з [землями] Павла Гломазди, і з другого – Павла Гломазди пані Тетяні Жулинській Войнілович. Котрій то пані Войнілович ми продали за певну суму грошей, за двадцять злотих польських. Ті ниви у згаданому урочищі, якими ми користувалися й тримали, нічого собі і найменшої речі не залишили, ані іншого всього. Все те вона має обертати на свою користь. А ми, вищезгадані особи, і наші нащадки [не тільки] не маємо [права] вступати до цього, але заступати і обороняти його від чужих [людей] і своїх рідних, хто б [втручався] у це продане пані Войнілович під накладом вини на його мость пана остерського старосту десять коп, а стороні скаржника під компенсацією шкоди і [судових] накладів.

На що для ліпшої віри даємо цей добровільний лист-запис із накладанням печатки на цьому нашому листі з підписом згаданих осіб.

Писано в Козельці 1642 року місяця липня 29 д.

За усним проханням згаданих осіб Радзімінович, власноруч».

(БПАН. ІР. № 261. Ч. 2. Арк. 2. Оригінал, завірений чотирма печатками. Переклад з польської. Там же на арк. 4 знаходиться і копія XIX ст., знята до 1859 р.).

№ 4

Перша половина XVII ст. – «Поминание».

«[...]. **З Остра. Род Михайлов.**

Михайла, Дмитра, Прокопа, Климентія, Ульяну, Кулену, Марию, Орины [...].

З Остра Василия Ходорович[а].

Василия, Иякова [...].

Род з Остра.

Ивана, Демьяна, Еремия, Феодора [...].

Род з Остра.

Георгия, Анну.[...].

Род з Остра.

Сергия, Лукери, Луки [...].

Род з Остра.

Семиона, Параскевиї.

Помяни Гсди раба своего Киприяна [...].

Род з Остра.

Афанасия, Остафия, Ульянов [...].

Род Иванович з Остра.

Юрья, инокы[ню] Наталию [...].

Род з Остра.

Иоанна, Варвары, Оксиньї, Пелагию, Андрея, Агафью [...].

Род з Остра Пролизина.

Евдокію, Анну, Якова [...].

С Прилуки.

Помяни Ги дша раб своих.

Макария, Иоанна, Ирины, Алексия, Иоустины, Мартина, Матроны, Симеона, Онисима, Феодора, Иоанна, Марию, Евфимия, Христины, Андрея, Исидора, Феодоры, Зиновия, Иоанна, Ефрема, Григория, Параскевиа, Соломонида, Андрея, Алексея, Димитрия, Стефана, Стефана, Мария, Стефаниды, Радиона, Анны, Фомы, Феодосия, Петра, Исаака, Филиппа, Мария [...]

С Прилуки сповідницы род

Иакова, Екатерины, Варвары, Павла, Иоанна, Феодора, Ефрема, Григория, Параскевиа, Соломонида, Андрея, Алексея, Димитрия, Стефана, Стефана, Мария, Феодосия.

Род Гаврилов Гурия схимника Глебова з Чернигова.

Помяни Ги҃ дш҃а раб своих.

Гоурия, скимника, Варсо[но]фия, скимницы, Никодима, схимника, Пимена, схимника, Савелия, Григория, Георгия, Анна, Агапии, Наталии, иноки[ни], Поликарпа, Фомы, Феодоры, мл. Афанасия,

мл. Романа, мл. Тимофея, Стефана, Домникии, Козмы, Марии, схимонахи Марфы, Параскевии, Евдокии, Феодосии, мл. Марии, Лоуки, Ксении, Павла, схимницI Стефаниды [...]».

(ІР БУВ. Ф. 307. № 537. П./1743. Арк. 17 зв.–18, 19 зв., 20, 38, 40, 91, 95, 96. Оригінал).

№ 5

1656, листопада 18(8). – Козелець. – Купча.

«1656 року місяця листопада д. 8.

Я, нижче підписаний, Адам Мамаздианський (Mamazdyański) даю мої на папері [свідчення тому, кому] про це буде в подальшому потреба знати, що за порадою моєї дружини (?) [...], що [...] мене до смерті, продав ґрунт свій власний, нікому [ні в чому не пенний і] не заведенний в селі Опеньках (суч. Козелецькому р-ні), прозваному Міненкове, з хатою (?) [...], садом і з гаєм (?) і з нивою ксьондзу Іларіону (Ніlazowi), ігуменові Гражному (Hrazniemu) юр'ївському (Juryiewskiemu) на хвалу Божу за тринадцять коп литовських доброї монети. Які ті гроші взяв до своїх рук і зрікаюся цього ґрунту, щоб ніхто із значних коронних, дальніх і близьких [персон], не мав до нього жодної справи і претензії. А хто б мав ксьондза ігумена турбувати, то на такого покладаємо вини на козелецький суд п'ятдесят золотих. Вільно тоді ксьондзу Іларіону Гражному (Hraznemu), ігуменові юр'ївському, записати [це] в козелецькі книги. На що для ліпшої віри при своїй печатці своєю власною рукою підписуюсь.

Року і дня вище написанного».

(БПАН. ІР. № 261. Ч. 2. Арк. 3. Копія, знята до 1859 р. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «L.S.», тобто «Місце печатки». Переклад з польської).

№ 6

1659, вересня 13. – Лист коронного обозного А. Потоцького до великого коронного гетьмана Ст. Потоцького.

«[...] в п'ятницю в Переяславі перекололи ляхів, а десь біля Черкас в понеділок повбивали; п. Немирича коло Бикова за Дніпром вбито, коли він збирався [йти] в Чигирин і компанія п. Закшевського з полку п. Лончинського, котру п. гетьман з ним із Задніпря після Конотопської [битви] і своїх польських хоругов 7 або вісім. Усе Задніпря в бунті: ніжинці, остряни, чернігівці; маю відомість із Задніпря; закликано в Борисполі, щоб готувалися [йти] до Києва; сам сотник в Києві (?) хоче переправитися і з'єднатися з московитами [...]».

(Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 r. Od Kiowa do Rzymu. Białystok, 2012. С. 260–261).

№ 7

1659, вересня 21. – Соколов. – Лист М. Семпровича до краківського біскупа Анджея Тшебицького.

[...] В Україні не дуже закурилося після щасливої конотопської звитяги, після якої той самий Конотоп, Ромни, Лубни, Королів (може, Короп або Кролевець –*Ю.М.*) пан гетьман дощенту знищив і ... вивіши людей сюди за Дніпро; звідти Гадяч, у котрому Павло Апостол збунтував Переяслав, Чернігів, також Сосницю й Ніжин, де кілька польських хоругов, набраних паном гетьманом, розгромлено. Найголовішим автором бунту вважають переяславського полковника Цецуру, котрий увів до Переяслава сімсот московитів даних йому з Києва і вчинив цю роботу, гуртує коло себе Пушкаренка, молодого Павла [Апостола], Сірка. Кажуть, що нібито внаслідок цього бунту коло Чернігова мав загинути і Немирич, котрий за наказом Виговського роздавав хліб польським хоругвам. Шляхом із Задніпря на цей бік втікають люди і з Мозиря прямують до Полісся; підвела ця козацька приязнь багатьох зі шляхти, бо [козаки] раптово виявили свою запеклу жорстокість і всіх тих, хто в Україну до своїх маєтків повертався, в пень вирубали. Уманський полк Виговського, Чигиринський коливаються, так само чинять Черкаський, Корсунський. Ці полки хочуть зв'язатися при Хмельниченку, його підбурює проти брата Данило Виговський (він одружений з сестрою Хмельниченка), щоб добиватися булави. [...] При гетьмані три тисячі татар залишається [...], не знати з яких причин наказав стратити Грушу.

Кравченко, котрий з ордою йшов до Москви, ще не повернувся, це достовірно, що Камаринська волость спалена, сплюндровані землі під Свинським і Рильським. Коронні війська з й.м. паном гетьманом поспішають в Україну до Виговського; пишуть, що вони наміряються спустошити Задніпря, бо там завжди готові до бунту.[...]

П.С. [...] новина дуже погана, велика мішанина і тривога на Україні [...]».

(Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 r. Od Kiowa do Rzymu. Białystok, 2012. С. 253).

№ 8

1670, травня ___. – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Петра Рославця.

«[Петро Росла]вец, полковник Войска его цр[скаго пресвітл]аго величества Запорозкого стародубский.

[Ознайму]ю сим моим писмом всякого стану лю[дям, кому бы колвек] того відати належало, иж позволем Тимошові Павловічу, обивателеві бывшому [новго]родскому, осадца в сотні Стародубовской над ріко[ю....]вною на селищи Махновом ново слободу Назаров[ку…за]водит и людей там осаживат и будоватися и зе[млю] ро[зп]аховат на три зміни и сіножаті міти и […]ну ново заводити в

обрубі тамошнем от реки Пу[…]ра до ріки Проход, а от Проход до Костобра[…], а […]кости деревни, бы с того до скарбу войскового зв[и]чайни даток [и] квота приходила и при позволению […] слободи и[вол]ности на пят літ далем. Который […] літа волно вижи[...] от всяких подачок и пригонов и подвод, подлеглости городовой стародубовской всяко[й?] мают послушними и повинними бити. Прето пилно жадаю и приказую, ижбы ему, осадци, с тамошними жителми так в займованю селищ, як и в распахованю земли и сіножатей и в держаню пяти літ волних, жадной найменшой кривди и перешкоди ни от кого не [бы]ло под виною и неласкою войсковою упоминаю и то варую, аби старим отчинам оних кривда не діялас. На що] осадци Тимошеви даю подтверженю сие мое писмо с п[одписом] моей руки и при печати далем.

В Стародубі мая [...] 1670 року.

Петро Рославец, полковник Войска его црскаго п[ресвіт]лаго велчства Запорозкого стародубский».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 752. Копія др. пол. XVIII ст. Текст дуже ушкоджений).

№ 9

1671, серпня 8 (липня 29). – Чернігів. – Угода.

«Року тысяча шестьсот семьдесят перваго, місяца июля двадцать девятого дня.

Перед нами, Василием Семеновичем Болдаковским, на тот час полковником наказным черниговским, Левоном Артемовичом Полуботком, сотником полковым черниговским, Константим Угровецким, атаманом городовым наказным черниговским, Григорием Ивановичом Яхимовичом, войтом черниговским, Отрохом Игнатовичем [...] Григорьевичом, бурмистрами черниговскими, Романом Никифоровичем, райцею, приточилося справа в Богу превелебного его милости господина отца Иоаникия Долятовского (!), архимандриты монастыра Пресвятой Богородицы Елецкоі черниговского и господина отца Павла Савича Пучьковского, бывшаго протопопы нижынского, поводов, а пана Ивана Быховца, обывателя олишевского, о перешкоди в млынах, сеножациях, и в нажановских и топъчыевских, иж занятем гребли своеи на помененные млыны воды не пустил и шкоды нам, поводовой стороні, много учынил меновите на коп двісте и дале. Же проз все літо немолотем жадногосмо пожитку не міли, о чом инквицыя (!) тое справы достатечне в собі опевает. О тое позваный там се вымовляв, иж своею греблею оным млыном шкоды не учинил. В которой справі в Бозі превелебный его милость отец архимандрита черниговский и господин отец Павел Пучьковский просили его милость пана Василия Игнатовича, полковника Войска его царскаго пресвітлаго величества Запорожского черниговского, абы от боку своего для огляданя тое гребли, от которой стороні поводовой в млынах [...] воды великая крывда діет. Теды его милость пан [...] посылал от боку своего пана Константия Угровецкого, ата[мана...] наказного черниговского, который там был и людей зацных зобрав [...инкви]зыцися выслухал при бытности [[Яцка, сотника олишев[ского...], Сенька Хобня, атамана городового олшевского, Богдана Гнилицы, Игната Бублика, Грицка, мелника олшевского, Василия Мовчана, войта олшевского, отца Захария, свясченника олшевского, Лукиана Крывпольца, Матвія Отросченка, Семена Титенка, атамана красенского, с товариством]]*, Феска Дынку, атамана серединского, с товарыством, Ивана Карпенюка, войта серединского, з громадою, мельников Кирика топчыевского, Сидора Шышенка, Романа Гавриловича, Сацка Лещанюка. Тые люди вси признали им прави (!) вода занятем гребли през пана Ивана Быховца в болота назад пошла. Тые ж вси люде люди ж признали, иж на тым місті пред часы пан Жолонски, державца олшевски, млын ставити, але ему люди не пораили, же міла вода назад пойти, с тых мір не ставил. Дня сегоднешнего на акте менованым перед нами, выше менованими, стоячы, пан Иван Быховец, не вдаючи болше, бранился контроверсыи, а ныни до декрету приступіючи (!) с помененым его милостью господином отцем Иоанникием Долятовским (!), архимандритом черниговским и господином отцем Павлом Савичом, бывшим протопопою ніжинским, и их мелникам (!) Сидором и Романом, на том згоду принял. Теж мает пан Иван Быховец з высланым от его милости отца архимандрита посполу ехати и оную греблю роскопавши, воду спустить, абы оная зоставала в берегах, як и перве бывала, а когда станет на місці, теды узнавши мелники повниы (!) признак, на той речце учинят, а когда бы пан Иван над тую признаку воду повышил, повинен вины заплатить на ясневелможного его милости пана Демяна Игнатовича, гетмана Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, пана нашего милостивого, таліров тысячу. И на его милость пана Василия Игнатовича, полковника Войска его царского пресвітлого величества Запорозкаго черниговского, золотых тысячу. На том [...о]бух сторон згоду принявши, просили абы смятую (?) згоду обом сторонам на память выдали. Которую згоду мы, уряд, чуючи, записать казали, а по записаню и выписом с печатми и с подписами рук выдали.

Писан в Чернигові місяца и дня выш писаного.

М[істо] п[ечати]. М[істо] п[ечати]. М[істо] п[ечати].

Василий Болдаковский, наказной полковник на тот час.

Леонтий Полуботок, сотник полковой рукою.

Григорий Яхимович, войт черниговский.

Емельян Иванович Яхимович, писарь міский черниговский, рукою.

(из бумаг рода Тройницких)».

(ІР НБУВ. Ф. 10. № 7474. Копія поч. XIX ст.).

---

*)Щодо слів, взятих у подвійні квадраті дужки, копіїст записав на маргінесі: «Слова, поставленные в скобках, в подлиннике зачеркнуты».

№ 10
1673, листопада 29(19). – Топчіївка. – Протестація.

«Протестация Воробева на Василя Крамара июня 1 дня.

Прищепа хотячися воздвигнути с побраних добр розбоем на Полісю Юскових Максимовичовых перед самим паном полковником Войска его пресв[ітлого] цар[ского] вел[ичества] Запорозкого Филипом Ивановичем Уманцем задал отцу Павлу, жебы он міл писати до его милос[ти] отца митрополити Токалского в Каневі, даючи знати оповоді (!) сего краю през того ж Юска, адверсара Прищепиного, по которого, давши Прищепу до вязеня, Юрка Карпенка, козака ніжинского, шукаючи Юска Максимовича, також жителя топчиевского, з листом прежнего писаним до пана Гутановича, пред тим у Воробіх старостою былого, тут до Ніжина припровадил, догнавши того в Чернігови на господі у Метлы (!) Гончара с тим листочком еще не роспечатованим тут до Ніжина припровадыл. Для яснішого выводу сию карту од слова до слова як ся в собі мает, до книг нынешних принять и вписать допущено, которая так ся в собі мает:

Мні велце ласкавий пану Гутинович а мой особливий приятелю.

Вшеляких радостних потіх вім (!), добродіеви моему, узичивши, восприяю умислно пускаючися в заводі своем. Юско Максимович, подданый мой, з Степаном Прищипою, козаком и жителем топчивским, в ділех розбойницких якобы оний Прищепа в Народичах споткавши, сего Юска розбили. Теди сей Юско Максимович спустился для слушного свідецтва, в писмі виражоного от ясне в Богу преосвященного его милости отца Иосифа Токалского, метрополити, тепер зостаючому в Каневи, зачим прошу рач в.мсть з ласки своей яко у себе значному человікові дорогу слушную до Канева уторовати. За що и я, дознавши любви добродія моего, готов во всем отслуговать и отвдячать винен зостаю.

В Топчіевки ноеврия 19 року 1673.

В. мсти добродіеви моему всіх благ зичливий Павел Савич Пучковский, священник святотроецкий ніжинский, протопопа пірятинский и чорнуский, моему велце ласкавому пану Михайлу Лукяновичу, приятелеви моему, мешкаючому в Воронкови, сие писание належить.

Которое то писмо и до книг есть принято и вписано».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 1559. Арк. 14 зв. Копія 1863 р.).

№ 11
1678, жовтня 23(13). – Стародуб. – Універсал
стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського.

«Григорий Карпович, полковник Войска его царского пр҃свтлаго вл҃чства Запорожскаго стародубовский.

Вам, атаману з товариством и войту с посполством села, прозываемого Литовское, сым нашим доносимо відати писаньем вам, иж презентовала, ставши пред намы, небощика, бывшаго обозного пана Гаврила Дащенка, жона его пані Улияна, ясневелможного его мл҃сти п҃на гетмана універсал, который то даный за вірные его противко реиментовы его мил[ости] п҃на гетмана и усего Войска Запорозкого ронячыі его услуги на контент тое село, вышей менуючое, абы оное вшелякое ваше ему отдавали послушенство. А поневаж отняла з провиденцыі Бозкоі смерть сего дочастного мизернаго світа ему живот, еднак оставшаяся удовою по ему жона его з сыротами уважаемо удовство еі и ведлуг даного універсалу его мл҃сти п҃на гетмана заховуемо еи при обороні своей тым селом владіти власты даемо, а вам, старшому и меншому товариству, міти хотячы, приказуемо, абысте як перед тым, еще за небощика малжонка еі, тож уже по смерты его самого и до сих час вшелякое отдавали послушенство и належитую повинность. Докладаемо и то вам: если бы от сего часу был спречным и повинности еи хтоколвек непослушным, теды, за донесеньем до нас, значного войскового таковый не увойдет каранья. На що для ліпшой обороны сей наш пані Гавриловой выдаемо універсал.

Писан в Стародубі октоврия 13 1678 року.

В подлинном подпись тако:

Звыш менованний полковник, рука власная. М[істо] п[ечати].

(с подлинника)».

(ІР НБУВ. Ф. 10. № 11454. Копія поч. XIX ст.).

№ 12
1678, листопада 11 (1). – Погар. – Універсал
стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського.

«Грыгорый Карпович, полковъник Войска его царского прсвтлаго влчства Запорозького стародубовский.

Ознаймуемо сым писаньем нашым кождому, кому бы о том відати належало, а особливе пану сотныку погарскому, атаману городовому з товарыством и войту з міщанамы, иж ставъши перед намы пан Иван Володымерович, товарыш войсковой и обывател дариевский, презентовал нам бывшаго полъковника пана Тимофея Алексіевича фундуш за значныі ложоные в Войску Запорозком прислугы, взглядом теды оных для подпарьтя домового позволено ему, мененому пану Ивану, нижей села Даріевъска у верху Рожкова млына на реці, называемой Ложиці, на сыром корены греблю новую заняты и на оной же греблі млын ку пожиткові своему побудовати. Зачым и мы, стосуючыся до того ему даного універсалу, сим нашим потвержаемо універсалом; відаючы теды кождый о таковой волі нашой, абы ніхто ему, Ивану Володимеровичу, так уже до фундованья того млына и найменшою не важился быти, так з старшины войсковой, як и от обчих людей, перешкодою, сим нашим варуемо писаньем.

Дан в Погару, бытностю н҃шею, ноеврия 1 дня 1678 року.

Звишменованний полковник, рукою власною. М[істо] п[ечати].

(Музей укр[аинских] древн[остей] В.В. Тарновского Черниг[овской] губ[ернии] земства, рукописи № 72; подлинник)».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18384. Копія поч. ХІХ ст.).

№ 13

1679, червня 1 (травня 22). – Ніжин. –

Випис із книг ніжинських магдебурзького права.

«Выпись с книг міских ратуша ніжинского права магдебурскаго.

Року тысяча шестсот семдесят девятого мая двадцать второго дня.

Перед нами, Александром Цурковский (!), войтом, Тарасом Аврамовичом, бургомистром сегорочним, райцами, лавникамы, сего року на справах міских засідаючими, вносил очевистую прозьбу свою в Богу превелебный господин отец Сильвестр Головчич, ректор школ киевских, о приданье двох радних на обнятье футора в Ивангородищу преосвященного господина отца Мефодия Филимоновича, епископа мстиславского, могилевского и оршанского, за его ж рукоданною през письмо поссесию. На которого прозьбу, также и сына отца епископского Иоанна Филимоновича, священника Свято-Покровского ніжинского, двох радних Ивана Ивановича и Василия Гаврилова придавши з сви(...)*лисьмо, которые, оттоль повернувши, так сознали:

Же былисмо у Иваногородищи, гді при зуполном собранью тамошних жителей питалисмо усіх по заведенью тогож ліса отца епископского и при нем сіножатей и вшеляких займищ, як отец отец епископ заживал, ежели в тим кому перешкоды не маш, был при том сам сотник тамошний Феодор, который з нами іздил, и тые ліс и грунта отцу епископу належачие, здал, ни един з них не противлялся. А так мы в отой грунт обвівши як в собі мает в межах и границах в Ивангородищу отцу ректорови вышей выражоному но (!) братство школ киевских на их монастырь в вічную поссесию отдалисмо и яко спокойне одобрали, в спокойную поссесию отдали, даючи им цілую моць тим лісом и грунтами, при нем належитыми, ведлуг уподобанья своего нами (!) шафовати: отдати, даровати, продати ведлуг [у]подобанья своего. И хто бы им на том (?) важился перешкоду чинити, на уряді належный и на сторону братства киевского тысячей три золотых заложилисмо заруки, которую поссесию абы и до книг записано есть. С которих книг и сей выпись при печати меской радецкой, а подписами рук панов нижей выражоных стороні потребуючой выдан есть.

Діялося в ратушу ніжинском року и дня яко вышей.

В подлинной тако:

Александром Цурковский, войт міста его царского пресвітлого величества Ніжина, рукою власною.

За відомостью панов магистратовых

Филипп Костантинович Васютинский, міский ніжинский писар, рукою.

С подлинного свидітельствовали:

учитель философии иеромонах Кассиан.

намістник иеромонах Иероним».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 517л. (Муз. 816). Арк. 62–63. Копія поч. ХІХ ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 14

1681, липня 28(18). – Талалаївка. –

Випис з лохвицьких міських книг, який містить у собі купчу.

«Року 1681 м҃сца июля 18 дня.

Мы, вряд города Лохвици, именно Федор Крайченко, сотник лохвицкий, господин Выприск, атаман городовый лохвицкий, Михайло Григориевич, войт лохвицкий, Иван Ильченко и Левко Улызко, бурмистрами, чинил такую ку записови п҃на Илии Новицкого, полковника Войска его царского пресвітлого величества Запорозского комонного, понову, яко бачачи универсал на купчую в книгах наших міских записанный от ясневелможного его мл҃сти пана гетьмана в неданий (!) и ствердженій универсал, а то такими словы:

Иван Самойлович з Войском его царского пресвітлого величества Запорожским.

В сотні Краснянской знайдучойся(!) славетне урожоному его милости пану Илияшеві Новицкому, товаришеві знатному войсковому, за сумму з правными експектами за золотых сорок у вічную его милости п҃ну Илияшеві Новицкому и потомков его посессию. А оного лужка, сіножати и поменненному к тому убочи вічными часы вырікаюся, же не імію сам продавца, жона моя и діти у его милости п҃на Илияша Новицкого и у потомков его упоминатись, ани грошей откладати, так сам з жоною и потомками моими, з кревних близких и далеких, от того проданного лужка, сіножати и убоча, до того належного, вічне отдаляю. Але то ясне, явне и добровольно поменений продавца перед выше специфікованными особами мовил, же волно его млости п҃ну Илияшеві Новицкому тим лужком, сіножатю и убочю, яко в себі мает, яко своим власним добрым диспоновати: дати, продати, заменяты и потомком в посессию лекговаты и як хотити ко власному своему пожиткові оборочати. А и сие мое доброволное сознание позволяем до книг міских краснянских и прилуцких актиковати, а з них екстракт на вічную поссесию взяти. Тое сознание его мы, выше специфіковании особи, чуючи, казалисьмо записати.

Писан под селом Талалаевкою року и дня выше писанного.

Выпись [з] книг міских крашу (!) снітинского».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 12–12 зв. Копія поч. ХІХ ст.).

№ 15
1682, вересня 25(15). – Чернігів. –
Випис з ратушних книг, який містить в собі купчу (регест).

«Выпись с книг міских права майдебурского ратуша черниговского.

Року Божого тысяча шестьсот осмдесят второго місяца сентября пятнадцятого числа.

Пред нами, Григорием Ивановичем Якимовичем (?), войтом черниговским, Иваном Григориевичем, бурмистром, и райцами, в ратушу черниговском засевшимы, ставши очевисто Таисия (?) Карповна Назаренко, мелничка старого білоуского млина, писмом своим и именем синов своих Антона и Симеона Назаренков явне ясне и доброволне до книг міских черниговских признала (?): они, міючи у млини старом білоуском» половину, продали її «пану Семену Григориевичу Ясинскому, типографовы святотроицкому ильинскому черниговскому, за двісті золотых польских… за великим недостатком своим».

Емельян Иванович Яхимович, писар міский черниговский.

Копію завірив колезький архіваріус і протоколіст Петро Григорович Курсакович (?)».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 849. Копія першої пол. XIX ст.).

№ 16
1687 (?), березня 12(1). – Батурин. –
Наказ гетьмана Івана Самойловича.

«Атаман и войте лукновский з товариством имужими (?)! Дошло нас видати, же вы потаемне, [не] иміючи жадного вступу и ни от кого позволения займище викто (?) вчинобывшие (?), выпустошили, за що не без кары вам всім от нас будет, поневаж тое займище юж давно вручилисьмо и цале отдали Илияшеві пану Новицкому, полковникові нашему комонному, в держане. О чом відаючи, еще еслибисте міли у тое займище вторгнути, вины тысячу талярей заплатити и карани особливо будете.

Дан в Батурині марта 1 дня 1607 (!) Иоан Самойлович, гетьман Войска его царского пресвітлого величества Запорожского».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 45 зв. Копія поч. XIX ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской»).

№ 17
1690, жовтня 22(12). – Під селом Талалаївкою. – Купча.

«Року Божого тысяча шестсот девятдесять місяца октоврия дванатцатого дня.

Перед нами, Юском Гриценком, атаманом села Талалевки сотні Краснянской, и того же села жителей, людей годных: Герасимом Хрущелю, Тимошем Жадченком, Семеном Фастенком, Иваном Хватом и при бытности на тот час комонного товариства полку его милости п҃на Ивана Максимовича, Тимошем Мовчаном, писарем полковым Иваном Московским, комонным атаманом курінным Иваном Случевским, Гордіем Волошином, войтом (?) горошинским, и иных на тот час немало было людей, віры годных, персоналитер постановившися Давид Мовчан и Семен Бездитко, жителі Березовиці уезду Краснянского, сознали явне и ясне и доброволне, же продали сіножать и лозы з убочими (!) власные, под селом Талалаевкою в сотні Краснянской знайдуючойся, славетне урожоному его милости пану Илияшеві Новицкому, знатному товаришеві войсковому, за сумму з правными експенсами: Мовчан за золотых сорок и Бездітко за золотых тридцать в вічную его милости пану Илияшеві Новицкому и потомком ево посессию и от них сіножатей лузу (!) и бочей (!) вічными часы вірікаемся, же не міем сами продавцы, жоны наша и діти у его милости пана Илияша Новицкого и потомков его упоминатись, и ані грошей откладати так сами з жонами и потомками нашими з кревных, и близких и далеких, от тоей продажной сіножати, лозы и убочей (!) вічно отдаляем. Але то ясне и явне и доброволно поменение продавцы пред выше специфікованними особами мовили, же волно же его милости п҃ну Илияшеві Новицкому тими сіножатми лозами и убочми (!), як в собі має, яко своим власным добрым диспоновати, дати, продати, заменяты и потомком в поссесию лековати и як хотіти к власному своему пожиткові оборочати. А и сие мое доброволное сознане позволяем до книг прилуцких и краснянских актиковати до книг екстракт на вічную поссесию взяти тое сознане, иж мы, вишеспецификованном (!) в собі чуючи, казалисьмо записати.

Писан под селом Талалевкою року и дня вышписанного».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 20 зв. Копія поч. XIX ст.).

№ 18
1693, липня 1 (червня 21). – Стародуб. – Купча.

«Признане Стефана Артемовича Нерановского, обывателя березинского, на пляц дворовий, голый, п҃ну Стефану, бурмистру стародубовскому, на вічност.

Року Бжого тисяча шестсот деветдесят третего, м҃сця июня двадцет первого дня.

На майстраті их ц҃рского пресвтлого в҃лчства стародубовским перед нами, Спиридоном Яковлевичом Шираем, войтом, Борисом Карповичом, рочним бурмистром, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радними, постановившися персоналитер Стефан Нерановский Артемович, обыватель березинский, явне, ясне и доброволне признал ку записаню до книг, иж пляц свой власный, дворовий, голый, нікому ні в чом не пенний и не заведенний отчистый, который был через небожчика родича моего Артема Нерановского в длукгу заставленный, а през его, Стефана Нерановского, в его милости п҃на Тимофея Алексіевича, откуплений, в межах певних дворових в самом місті Стародубови, об межу двора з одного боку пна Стефана Тимофіевича, бурмистра, з другого Федора Цалобана лежачий, завюл и продал, як сам уживал, ему ж, пречоному п҃ну Стефану, бурмистрови

стародубовскому, ему самому и покревним его, на вічность, за сумму певную, то есть за двісти золотых личбы полской монети доброй. Теды волно п҃ну бурмистрови тым дворовим плацом волним спокойне владіти, користит и пожитковати вічно, то ест кому колвек даровати, продати, з ким заменяти и на яковий колвек на власний свой пожиток оборочати. А реченный продавца сим добровольним признанем своим себе самого, малжонку, детей и рожоних трох братов своих Павла, Ивана и Лаврина Аретемовичов Нероновских и всіх близких и далеких покревних видидічил, цале удалил и вічное зречене учинил. Якое его доброволное признане майстрат чуючи, з куплею п҃на Стефана, бурмистра, росказал про память в книги міские стародубовскии записати.

(Протокул до записованя справ вечистих и совокупно поточных, рок 1693, л.л. 62 об.-63 рукопись Черниговской архивной комиссии)».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18443. Копія кінця XIX ст.).

№ 19

1703, квітня 1 (березня 21). – Стародуб. – Випис із стародубських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг міских стародубовских права майдебурского.

Року Божого тисяча сімсот третяго, м҃сца марта двадцет первого дня.

На майстраті его царского пресвітлого величества стародубовским перед нами, Исаком Ярмоловичом Деревянкою и Трофимом Кунковичом, бурмистрами, Демяном Ярмоловичом, райцею, Федором Хламотою, лавником, и всіми рочне засілими радними, постановившися очевисто учтивая пані Мария Романовщанка, въдова, жителка стародубовская, явне, ясне и доброволне, а не примушоне до книг міских стародубовских, зознала иж плац свой селидебний з двома амбарами и хатою, свой власний, нікому ні в чом не пенний и не заведенний в Стародубові от дзикгара стоячий, з едной сторони от двора п҃на войтова, а з другой – от п҃на Тимофея Алексіевича, бывшого полковника стародубовского, тилом до валу, як сама уживала, отвела, продала и поступила в моц и в держане урожоному его милости п҃ну Стефанови Шираеви, значному в Войску Запорожском товаришови, малжонце и потомком его милости, на вічность за сумму певную и сполна руками еи одобранную, то есть за золотих осмсот личбы литовской монеты доброй. Яким пляцом и помянутим будинком волно его милости пну Шираеви, малжонці и потомком его милости спокойне владіти и пожитковати, продати, даровати, будоватися и як хотячи ку ліпшому пожиткови своему оборочати, вічними часи; а поменная п҃ні Леоновая як вічними часи того пляцу зреклася поссесии и себе самую и синов своих от того отдалила и видідичила, жадного приступу правного и неправного собі и потомкам своим не оставивши, яко и от кождого, в держаню его милости п҃ну Шираеви того пляца перешкоду чинячого, в каждого суду и уряду своим коштом повинна боронити и очищати. Як тое еи зознанне казалисми в потомность книг стародубовских записати, и есть записано, з которих и сей выпис под печатю урядовою и подписом рук нас, маистрату, его милости п҃ну Стефанові Шираеви есть выдан.

Писан на маистраті стародубовском.

В подлинном тако:

Трофим Кункевич, бурмистр стародубовский.

Федор Иванович Хламота, лавник майстрату стародубовского.

Григорий Отфиновский на місті писарском в небытности его подписал.

(Рум. оп., п. Стародубовский)».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18460. Копія поч. XIX ст. Запис внизу документа: «Місто печати»).

№ 20

1705, березня 24(13). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Михайла Миклашевського.

«Его ц҃рского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Михайло Миклашевский.

Пану обозному, судии, асаулам, сотникові (!) полковим стародубовским, всему старшому и меншому того полку товариству, а особливе пану сотникові почеповскому з товариством, атаману городовому, пану войтові почеповскому з урядом тамошним, всіми людми посполитими, тим моим тщанием кождому подаю до відомости, иж пан Иван Алексіевич Щерба, товариш войсковий, суппліковал, просячи на вспарте господарства своего: в Почеповском уезді угледіл собі мійсце в лісі волное зайняти гребелку для винници и там построити своим коштом вешняк млинок на двох ручаях, прозиваемих Гниличка и Паствина. Якой прозбі давши мійсце, а знаючи з давних літ его працуючого щире в кождих походах военних, в далший час заохочаючи до тояжде военной службы, на вспарте дому его позволяем до воли ясневелможного добродія его м҃сти пана гетмана на тих двох урочищах для винници ему заняти гребелку, вешняк млинок построити и хаток з килка поставити, з таким докладом, аби околичним селам, поблизу мешкаючим, в том поселении перешкоди жадной не было кривди никому, а не діяласябися в том займищи поміжним селам шкода. Теди як з старшини, так з черні, людей посполитих мененому пану Щербі, упорчиве вожачихся (!), чинити перепону в селении его, тим писанием обороняем и варуем.

Дан в Стародубові дня 13 м҃сця марта 1705 року.

В копии пишет по сему:

Звишменованний полковник стародубовский.

(Генер. сл., л. 47 об.)».

(ІР НБУВ. Ф. 10. № 11461. Копія поч. XX ст.).

№ 21
1705, травня 12(1). – Стародуб. – Випис
зі стародубських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг міских стародубовских права майдебурского.

Року Божого тисяча семсот пятого, м҃сца мая первого дня.

На майстраті его царского пресвітлого величества стародубовским перед нами, Станиславом Полубинским, атаманом городовим и полковником наказним стародубовским, Спиридоном Яковлевичом Шираем, войтом, Ивановичом, райцею, и всіми рочне засілими радними, постановившися очивисто Хима Волковна Тимошиха, товаришка войсковая, жителка села Илбова, и деверы еи Василий и Карп Алесіевичи, товариши войсковие, брати родние, одна особа за другую записуючися, зознали иж пожню свою власную, никому ни в чом не пенную и не заведенную, на врочищи, зовомом Мостищу, уз пожню пана сотника полкового стародубовского лежачую, а к тому и полпляца кгрунту пахотнаго з засівом, огородом и садом, в селі Галенску лежачими, во всіх трех зминах, з едной сторони огород и сад от Тереха Овъдіенка и Гаврили Сердюка, як сами уживали, продали и поступили в моц и в держанне его милости п҃ну Прокопу Силенку, сотнику полковому стародубовскому, малжонце и потомком его милости, на вичность за суму певную и сполна и руками их одобраную, то есть золотих полпятаста личбы литовской монети доброй. З которой отобраню и квитовали его милость п҃на сотника. Волно теди его милости п҃ну Прокопу Силенку, сотнику полковому стародубовскому, малжонце и потомком его милости спокойне тими кгрунтами, то есть пожнею и помянутим кгрунтом з засівом, яко своею власностю владіти и пожитковати, дати, даровати, продати и яко хотя ку ліпшому пожиткови своему оборочати, вичними часи; а помененние продавци, зрекшися тих кгрунтов посесии, юж до них интересоватися, перешкоди и найменшой шкоди чинити не міют и не повинни будут вичними часи под зарукою полпятиста золотих и нагороженем шкоди, голим словом меновапной.

Якое зознанне по прошению продавцов казалисмо записати до книг міских стародубовских и ест записано у потомность. З которих и сей випис под печатю урядовою и подписом рук нас, майстрату, его милости п҃ну Прокопу Силенку, сотнику полковому стародубовскому, видан.

Писан на майстраті стародубовском.

На подленной подпис тако:

Спиридон Яковлевич Ширяй, войт стародубовский, з майстратом.

Григорий Семенович Отфиновский, писарь міский стародубовский, з книгами скорикговал.

(Р[умянцевская] оп[ись], т. 79, л. 1099)».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18455. Копія кінця XIX ст. Запис внизу документа: «Вмисто печати»).

№ 22
1709, грудня 4 (листопада 23). – Козелець. –
Лист київського полковника Федора Коровки-Вольського
до стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Мсцівий п҃не полковнику стародубовский, мой велце м҃сцівий п҃не и брате.

Понеже тако бысть Всемогущу Бгу, соизволившу, же кгрунта мои в вичистое владіние куплею от мене досталися в.м., м.м. п҃ну., віншую такой фортуны в.м., м.м. п҃ну, сприяючи при здравственной и блгопомислной щасливости тимы в.м., м.м. п҃ну, в многие літа з милою панею и всім в.м., м.м. п҃на, поважним домом, як хотя по своей мислі владіти ґрунтами. Що в.м., м.м. пн., пишеш, абы могла иншая в.м., м.м. п҃ну, от мене достатися купчая, то все будет по волі в.м., м.м. п҃на, когда подаст Бг҃ нам о рождении Сн҃а Бж҃ого видітися и що не достало до тоей сумми, и о том в.м., м.м. п҃ну, в тот час извіщу. Затім братерской в.м., м.м. п҃на, полецаюся приязні.

На подлінном тако:

В. мс., мс. п҃ну, всего добра зичливий приятель и служити готовий его црского пр҃світлого в҃лчства Войска Запорожского полковник киевский Феодор Волский.

З Козелца 23 ноеврия року 1709.

(Копия половины XVIII в. в бумагах Жоравок в Черниг[овской] губ[ернской] уч[еной] арх[ивной] коммиссии)».

(ІР НБУВ. Ф. 10. № 7382. Копія поч. XX ст.).

№ 23
1716, жовтня 13(3). – Стародуб. – Універсал
стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Его ц҃рского прсвітлаго величества Войска Запорожского полковъник полковник стародубовский Лукян Жоравко.

Пп. обозному, судии, писареви, асаулом полковим стародубовским и всему старшому и меншому полку нашого товариству, тут же п. войтові зо всім майстратом и посполитими людми и кому колвек о том відати належатимет, ознаймуем сим писаньем нашим універсалним писанем, иж презентовал нам пан Леонтий Михайлович Мархоленко, знатний товариш войсковий, універсал покойного пана Тимофея Алексіевича на селце Артюшково данний, на который просил нас пан Леонтий о потвержене. Теды ми, не нарушаючи давних універсалов покойних антецессоров наших, до далшой волі и ласки ясневелможного добродія его м҃сти пана гетмана, позволяем ему, пану Мархоленку, тим селцем спокойно владіти и пожитковати. Зачим відаючи о том помянутая стародубовская старшина аби ему, пану Мархаленку, во владінии оного селца жадной найменшою не важился чинити трудности и препятия, а жителі артюшковские, як от килкадесят літ пану Мархоленку чинили послушенство, так и тепер в том же повиновении зоставати должни, властю уряду нашого приказуем.

Дан в Стародубові октоврия 3 д. 1716 року.
В копии пишет:
Звиш менованний полковник старод(убовский, рукою власною.
(Генер[альное] сл[едствие], л. 19 об.)».
(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18456. Копія поч. ХІХ ст.).

№ 24
1734 р. – Стародуб (?). – Свідчення селянина Матвія Маренчика.

«Матвей Маренчик, житель посполитий села Литовска, літ ему шестдесят и пять, о млину Литовлянском свідительствовал тако:

За моей де памяти владіл селом Литовским и млином тамошним же Дащенко, обозний полковий, и на тот час полковник наказный стародубовский; послі Дащенка был писарем полковым ніякийся Тихоцкий и вліділ млином и селом Литовским. Послі Тихоцкого за полковництва Семена гетманича был писарем полковим Кроткевич, а за наказного полъковництва Тимофія был писарем полковим же Заруцкий, по Заруцком Мартин Красний, и владіли оние полковие писари як селом Литовским, так и млином тамошним же. А за полковництва Миклашевского, когда писаровал Гордій Носікевич, тогда толко селом владіл, а не мелницем Литовлянскою, понеже в то время оною мелницею владіл войт стародубовский, Спиридон Ширай, а почему, того он сказать не знает; по руині же шведской наставши полковником Лукян Жоравко, отдал село Литовское и млин писареві полковому Павлу Дублянскому, а Дублянский оное село и млин уступил зятю своему Михаилу Голембиовскому, а почему, того неизвістен; а были ль в тіх всіх мною показанних владілцов на тое якие кріпости или не були, про то сказать не знает.

К сему свидителству по прошению Матвія Маренчика, посполитого жителя литовлянского, вміcто его, яко неграмотного, подъписал дячок литовлянский Григорий Иванов.
(Харьк[овский] историч[еский] архив, № 2075, ...о с. Литовском 1734)».
(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № ___. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 25
1738, жовтня 24(13). – Київ. –
Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский.
Бжиею мстию православний архиепскп киевский и галицкий и Малия Россиї.

Вам, превелебнішим архимандритам ніжинскому Саві и Софронию Мигалевичу, началнику монастиря гамаліевскаго, пречстним игуменам козелецкому Феофану, максаковскому Иоасафу, батуринскому Варсонофию, глуховскому Никифору, всечстним протопопам козелецкому Лазару, ніжинскому Стефану, борзенскому Феодору, батуринскому Мойсею, кролевецкому Феодору, глуховскому Алексею и чстним игуменіям дівичих монастирей, в той стороні обрітающимся, Бжие благословение и нше архиерейское препославше, предлагаем:

При писаниї его високородия гспдина майора от лейб-гвардиї Ивана Афанасьевича Шипова пят печатних указов ея императорскаго величества самодержици всероссийския из канцелярії тайних розискних діл о учиненних разних эксекуциях бившому в команді басанского сотника Семена Климовича [Шаповаленка] работника члвку Ивану Міницкому, вимислившему о себі ложно от нікоторих сонних ему видіний бывших, что якоби он царевич Алексей Петрович и сообщнику (?) его того самозванца Киевскаго малороссийскаго полку сотні Бобровицкой села Ярославець бившом попу, а нні распопі, Гаврилу и протчим, к тому воровскому злоумишлению присовокупившимся, сего октября 11 дня, получили ми, пастир, в катедри нашей. Которие ея императорскаго влчства укази печатние для публикації во всенародное извістие во в[с]і ма[ло]российские полки и сотні от его високопревосходителства (как в писаниї его високопревосходителства изображенно) розослани. О чем вам відат и тіх указов от світской команди требоват для прочиту оних во всіх церквах при всенародном собраниї, пастирско повеліваем.

З катедри нашей Киевской 1738 года октоврия 13 дня.
Вишше именованный Рафаїл, архиепископ».
(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 332–332 зв. Тогочасна копія).

№ 26
1738, грудня (листопада 27). – Київ. –
Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский.
Бжиею мстию православний архиепскп киевский, галицкий и Малия Россиї.

Вам, всечестним протопопам козелецкому Лазару, ніжинскому Стефану, борзенскому Феодору, батуринскому Мойсею, кролевецкому Феодору, глуховскому Никифору Бжие благословение и нше архиерейское препославше, предлагаем писанием своїм:

Сего 1738 года ноября 26 дня превосходителний гспдин от гвардиї майор Иван Афанасиевич Шипов предложил нам, пастиреві, по имянному де ея императорского величества указу всемлстивійше повелено учредит в Глухові неболшую школу, в которую набирать со всей Малоросиї ис церковников, також ис козачиїх и мещанских дітей и ис протчих и содержать в той школі всегда по двадцати члвк, выбирая, чтоб самие лутчие голоси и обучать их киевского и партеснаго пінія. И требовал его високопревосходителство дабы даби (!) приказано било от нас в епархиї нашей происках искусних к пінию хлопцов двадцати члвк, присилат в Глухов. Того ради вам по оному ея императорского величества указу повеліваем свщенических, причетнических дітей в обученіі школном

и в піниї голосов самих лутчих отсилать без замедління в Глухов для обучения піния партесного и киевского вам, всечестностям вашим відать и чинить, пастирско приказуем.

З катедри нашей Киевской 1738 года ноября 27 дня.

Вишше именованний Рафаїл, архиепскп».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 351 зв.–352. Тогочасна копія).

№ 27

1739, травня 25(14). – Київ. –

Указ київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Пречестному игумену глуховскому Никифору, всечестним протопопам козелецкому Лазару, батуринскому Мойсею, глуховскому Алексею Бжие благословение и нше архиерейское препославше, предлагаем:

Сего 739 года мая 11 дня писанием своим его превосходителство гспдн генерал-лейтнант и кавалер Михайло Иванович Лейтнин обявил нам, пастиреві, что священо и церковно служители епархиї, нашей не бившиї у присяг за неимением к платежу штрафних денег ис-под караулу на круговую поруку до указу свобождении, что им с своих жилищ никуди не отлучатис и положенной на них штраф как возможно им старатся заплатит и том (?) взято с них с кріпким подтверждением обстоятелство: а не імеется ли у них сщено и церковно служителей какових пожитков. О том освідителствовать и к кому надлежит предложит, что по свідителству явится, о том писмено его превосходителство увідомит. По которому его превосходителства требованию пречестностям вашим повеліваем о церковнослужителях, не бивших у присяг и не имущих к платежу штрафа денег, пристойними людми освідителствоват (не імеется у них дворов или пожитков каких, о которих не присягавших при сем реестр сообщен) и буде у них двори или какие пожитки являтся, то о том подлиние достовірние свідителства за подписанием достойних віроятиа людей взяв, при доношенії своем пречестностям вашим немедлено присилат в катедру нашу. А будет де у них дворов и пожитков никаких не зищется, то о том обстоятелства писменние свідителства прислать. О сем вам відать и чинить.

З катедри ншей Киевской 1739 года мая 14 д.

Смиренный Рафаїл, архиепископ киевский.

Реестр о не бывших у присяг священо и церковно служителях батуринской протопопиї дячок Феодор Василиев села Карилска».

(ІР НБУВ. Ф. 301. № 606л. Арк. 360 зв.–361. Тогочасна копія).

№ 28

1772, грудня 21 (10). – Лист Максима Борисякова до Григорія Андрійовича Политики.

«Милостивый государь мой Григорей Андріевич.

По требованию вашему с почтением доношу: книг ваших іметця Феофановых проповідей 1 тому трыста двадцать книг, второго том семъдесят шесть книг; Минятиевих проповідей 1 тому двести двенадцать книг, в коем числі много книг сопрелых и не годящихъся к продажи чрез лежание в церковной неслужащей трапезі, в которую по смерти Волкова жена положила была, откудова я и принымал, где и ея книг много погнило; о чем я вам при сдаче ея щета докладывал.

Чтоб же мні на свой щет в университеті напечатать 2 том Минятиевых, то крайне невозможно, ибо за умертвыем в прошедшее нещастное время почти вовся типография остановилась.

[К] господину Карановичу я ходил и застал болнаго ногами и руками, и хотя я усыльно просил требуемого вами к Деденееву писма от его, только он сказал мні, что он по писму вашему тогда не успел к вам писать, а теперь за болезнию не может и руки поднять, хотя то и іметься ему и собственная нужда к вам писать, но не может подписатца.

А что медными денгами он к вам послал, то на то обявил он, что серебром было крайне невозможно; о чем донесши с почтением остаюсь

Ваш всепокорнійший слуга Максим Борисяков.

1772 года декабря 10 числа».

На отдільном клочкі:

О Миниатовых проповідях доношу, ежели можно 2 том хотя против 1 тому числа напечатать, то вдруг можно б всі продать, а 1-й один не идиот (т.е. не йдет).

На конверті: Его высоблагородию, государю моему Григорию Андріевичу Політикі почтено (т.е. с почтением).

Поміта на конверті: От 16 декабря 1772.

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 185–228. Арк. 135–135 зв. Копія кінця XIX ст.).

№ 29

1773, лютого 2 (січня 22). – Лист Івана Саричевського до Григорія Андрійовича Политики.

«Милосердой государь Григорей Андреевич.

По милостивому вашему благодіянию, изъбывши я варварства начальстовавшаго в Троицком Ильинским черниговском монастырі архимандрита Иова Маліевскаго, прожил нісколько посредственніе на старом моем місті при устроеном мною в грунтах того монастыря Перелюбских-стекляном заводі, платя погодно монастырю положенной на меня оклад – до нынішнего архимандрита Иоиля Быковскаго, за котораго начальства так начала премінятца и от времени вредитца моя здешняя бытность, что уже теперь до такова дошла несостояния, что я и чрез указ святійшаго синода тройным против прежняго обложенный окладом: да и то едва на год получивший, послідний год

узаконеннаго мні здесь житья провождаю, наконец же повидимому их предприятия и вовся изъгнан быть отъсель не умедлю. В каких крайностях моих бідствуя, и яко уже истощивший всі силы моі в долговременных и не тщетных искательствах пользы помянутому монастырю, не могучи нынї к поправлению моему сыскивать иных средств, с особливым упованием моим на благоурожденное ваше человіколюбие осміливаюсь паки припасть к ногам вашим и распростерть лежа пред вами, всенижайше прошу вашего высокого помилования – умилстивитесь милосердой государь в обновление прежних ваших многосвидітельствованных мні благодіяний – и нынї не удалите помощи вашея от меня и чрез почтенійшие ваши ходатайства умилостивите о мні таких духовных и мирских властей, коих бы прозьба не токмо у архимандрита и у самого преосвященного важность непремінную могла иміть, чтоб они хотя партикулярно писали о мні к помянутому отцу архимандриту, и сверх того хотя б и к самому преосвященному черниговскому, дабы я милостию их жалован был всегда и не лишен бы стараго моего, крайне уже поврежденаго и вовся біднаго жилища. Сие ж высокое ваше мні благодіяние не токмо мні, одоліваемому слабостию старику, по мою жизнь, но и дітем моим по мні всегда чувствительно будет. И к всеусерднійшему почитанию имени вашего станем обязаны мы вічно.

Милосердый государь,

вашего высокородия всенижайший слуга Иван Серычевский.

Генваря 22 дня 1773 года.

Из слободы Шишковки.

На конверте: «Его высоблагородию, милосердому государю Григорию Андріевичу господину Політикі в Санктпетербургі».

На конверті же рукою Полетики помічено: «от 23 февр[аля] 1773».

Сообщ[ил] Л.С.М.

На отдільном клочкі:

О Миниатовых проповідях доношу, ежели можно 2 том хотя против 1 тому числа напечатать, то вдруг можно б всі продать, а 1-й один не идиот (т.е. нейдет).

На конверті: Его высоблагородию, государю моему Григорию Андріевичу Політикі почтено (т.е. с почтением).

Поміта на конверті: От 16 декабря 1772.

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 185–228. Арк. 136–138. Копія кінця XIX ст.).

№ 30

1863, листопада 14 (жовтня 31). – Мглин. – Запис на справі.

«Отрывок из протоколов нежинского магистрата 1659 и 1674 гг.

Протоколы нежинского магистрата XVII в. хранились у П.П. Борсука в селе Талаевке Нежинского уезда, но в пожар лет пятнадцать, сгорели; остался только отрывок из 15 листов in folio; дословно здесь переписаны.

31 октября 1863 г. Мглин.

(Списано с копий А.М. Лазаревским)

Декабрь 1876 г.».

(НБУВ. Ф. 61. № 1559. Оригінал. Самі ці збережені протоколи були опубліковані В. Модзалевським: Модзалевский В. Отрывки из стародубской меской книги за 1664–1673 гг. *Труды Черниговской учёной архивной комиссии*. 1911. Т. 8).

References

Dzyra, Ya. (1971). Vstup. Litopys Samovydtsia [Introduction. Chronicle of Samovidets]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (1997–2005). Ukrainska kozatska starshyna [Ukrainian Cossack officers]. y Chernyhovskoi uchënoi arkhyvnoi komyssyy [Excerpts from the Starodubskaya Meska books for 1664–1673. Works of the Chernihiv scientific archival commission]. Chernihiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (2021). Starodubskyi polkovnyk Tymofii Oleksiiovych [Starodub colonel Timofey Oleksiyovych]. *Sivierianskyi litopys – Siverian chronicle, 6*, P. 56–69.

Sokhan, P. (Ed.). (2004). Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687) []. Kyiv–Lviv, Ukraine.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine).
E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 23 вересня 2025 р.
Дата затвердження до друку: 29 липня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015
Мицик, Ю., Тарасенко, І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 30). *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 106–122. DOI: 10.58407/litopis.260411.

Цитування за стандартом APA
Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2026). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 30) [From new documents on the history of Sivershchyna (17th–18th c.) (part 30)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 106–122. DOI: 10.58407/litopis.260411.

УДК 929Орлик:930.25

Наталія Дробязко

●

СТОРІНКИ ЖИТТЯ ГЕТЬМАНШІ ГАННИ ОРЛИК НА ОСНОВІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА ІСТОРИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

●

PAGES FROM THE LIFE OF HANNA ORLYK, WIFE OF THE HETMAN: BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS AND HISTORICAL PUBLICATIONS

DOI: 10.58407/litopis.260412
© Н. Дробязко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6955-7112

Метою публікації *є введення до наукового обігу віднайдених, розчитаних і перекладених для сучасного читача документів, які містять інформацію про дружину гетьмана Пилипа Орлика – Ганну. Детальний аналіз архівних джерел, історичних праць та періодичних видань дає можливість розкрити життєву дорогу Ганни Орлик.* ***Методологія*** *дослідження спирається на загальнонаукові та історичні методи, що цілком відповідає меті дослідження. Наведені відомості про осіб та населені пункти перевірені.* ***Наукова новизна*** *напряму пов'язана з метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні документи, які зберігаються в Державному архіві Швеції та Центральному державному історичному архіві України, м. Львів і відкривають нові сторінки життя української гетьманши. Ця тема є важливою у представленні родини Орликів у науковій та науково-експозиційній роботі Національного заповідника «Гетьманська столиця».* ***Висновки.*** *Дослідження відкриє нові архівні джерела, які стануть у пригоді історикам, краєзнавцям, викладачам та студентам, які досліджують історію Гетьманщини, оскільки наведені документи проливають світло на окремі сторінки історії не тільки родини українського гетьмана Пилипа Орлика, а й історії перших українських емігрантів та їх боротьби за українську незалежність. Зазначена тема є одним із етапів представлення родини Орликів Національним заповідником «Гетьманська столиця» широкому загалу. Залишається ще багато недосліджених питань, над якими ми будемо працювати й надалі.*

Ключові слова: *Пилип Орлик, Ганна Орлик, Григорій Орлик, архівний документ, Батурин, Державний архів Швеції, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Національний заповідник «Гетьманська столиця».*

●

The purpose of the publication *is to introduce into scientific circulation documents that have been found, deciphered, and translated for modern readers, containing information about the wife of Hetman Pylyp Orlyk, Hanna. A detailed analysis of archival sources, historical works, and periodicals makes it possible to reveal the life story of Hanna Orlyk.* ***The research methodology*** *is based on general scientific and historical methods, which fully corresponds to the purpose of the study. The information provided about individuals and settlements has been verified.* ***The scientific novelty*** *of this research is directly related to its purpose, as it is the first time that archival documents stored in the National archives of Sweden and the Central state historical archives of Ukraine in Lviv (hereinafter referred to as the Central state historical archives of Ukraine) have been made available to the scientific community, opening new pages in the history of the Ukrainian hetmanate. This topic is important in reflecting the Orlyk family in the scientific and scientific-expository work of the National reserve «Hetman's capital».* ***Conclusions.*** *As a result, the study will uncover new archival sources that will be useful to historians, local historians, teachers, and students researching the history of the Hetmanate, as the documents shed light on individual pages of history not only of the family of Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk, but also of the history of the first Ukrainian emigrants and their struggle for Ukrainian independence. This topic is one of the stages of presenting the Orlyk family to the general public by the National reserve «Hetman's capital». There are still many unanswered questions that we will continue to work on.*

Keywords: *Pylyp Orlyk, Hanna Orlyk, Hryhorii Orlyk, archival document, Baturyn, National archives of Sweden, Central state historical archives of Ukraine, Lviv, National reserve «Hetman's capital».*

Національний заповідник «Гетьманська столиця» на сьогодні є міжнародно визнаним центром науково-дослідної, науково-експозиційної та науково-фондової роботи з вивчення, популяризації та формування колекції, яка розкриває життя і діяльність родини гетьмана в екзилі Пилипа Орлика (1672–1742 рр.). Важливим стимулом для нас є той факт, що

родина Орликів мешкала в гетьманській столиці майже 10 років. У Батурині археологи виявили їх садибу та понад 600 артефактів, які є єдиними свідками життя родини Орликів в Україні.



Картина «Пилип Орлик. Шлях гетьмана». Худ. Олесь Соловей. 2022 р.
Із фондової колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Досліджуючи родину Пилипа Орлика, розуміємо, що вона мало відома широкому загалу. Свою увагу історики та науковці більше приділяють політичній діяльності гетьмана в екзилі та старшому синові Пилипа – Григорію. Родина Орликів частково представлена в дослідженнях істориків та дослідників: І. Дмитришин, М. Траттнер, В. Соболь, С. Павленка, О. Алфьорова, О. Ковалевської, О. Середи, Т. Рендюка, Є. Луняка, М. Трофимука-молодшого, А. Єнсона та ін.

У 2024 р. ми мали унікальну можливість узяти участь у проєкті «Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу», який був ініційований Міністерством закордонних справ України для віднайдення й вивчення документальної спадщини Пилипа Орлика у європейських архівах. У межах проєкту, за фінансової підтримки благодійних фондів «МХП-Громаді» та «Спадок Гетьманщини», команда істориків заповідника разом із незалежною дослідницею М. Траттнер працювали в Державному архіві Швеції.

Нам вдалося повноцінно опрацювати, розчитати, перекласти та систематизувати понад 600 архівних сторінок. Серед цього масиву документів, які стосуються життя й діяльності Пилипа Орлика, є неодноразові згадки про його дружину, а також і її особистий лист.

У цій статті на основі архівних документів України та Швеції, історичних праць та періодичних видань ми спробуємо вперше детально розкрити життєву дорогу дружини Пилипа Орлика – Ганни.

Відомо, що Ганна народилася 29 липня 1683 р. у родині полтавського полковника П. Герцика та І. Яблонської. Аналізуючи генеалогію українського дворянства, звертаємося до праці В. Модзалевського «Малоросійський родословник», у якій коротко зазначаєть-

ся: «Ганна Павлівна, в 1715–1720 рр. жила в Стокгольмі. Заміжня за Пилипом Орликом, генеральним писарем (1708 р.)»[1].

Про їх одруження знаходимо підтвердження в «Діаріуші подорожньому» Пилипа Орлика: «Одружився в Україні, в місті Полтаві, з її милістю панною Ганною Герциківною, полковниківною Полтавською, року 1698 жовтня 23»[2]. А їх знайомство відбулося в Батурині, на весіллі Івана Обідовського та Ганни Кочубей у січні 1698 р.

У посаг Ганна отримала значні маєтності на Полтавщині, точного переліку наразі не маємо. Проте відомо, що Орлики були гарними господарями. Пилип Орлик уміло поєднував політичну й підприємницьку діяльність, у маєтностях зводили млини, засновували підприємства з виготовлення скла (гути), поташу (буди), заліза (рудні), горілки (винниці та ґуральні). Ганна Орлик займалася виробництвом спирту та горілки (відомо, що одна тільки ґуральня у Гадячі приносила їй понад 2 тисячі дукатів у рік)[3].

На запрошення гетьмана Івана Мазепи молоде подружжя з новонародженою донькою Анастасією переїздить до Батурина у 1699 р. Тут вони будують та впорядковують власну садибу, тут у них народилися діти: Григорій (1702 р.), Михайло (1704 р.) та донька Варвара (1707 р.). Вони поріднилися із знатними родинами: хрещеними батьками для Григорія взяли гетьмана Івана Мазепу та Любов Кочубей, Михайла під хрестом тримали генеральний суддя Ян Черниш та дружина писаря Тетяна Савичева, доньку Варвару знову ж таки охрестив Іван Мазепа з Ганною Обідовською. Згідно з працею Валентини Соболь «Антропологія родинної пам'яті та філософія витримки», родина мала 8 дітей: Анастасію, Григорія, Михайла, Варвару, Якова, Марту, Марину-Анну і Катерину[4].

Після кривавого знищення Батурина, зокрема й садиби Орлика, московськими військами в листопаді 1708 р., Ганна Орлик підтримала політичні погляди чоловіка, і разом з дітьми вони емігрували. Як і багато сучасних родин, вимушених емігрувати під час російсько-української війни, вони знаходили прихисток у Молдові, Румунії, Швеції, Польщі, Франції, Німеччині, Туреччині та Греції.

Гетьман Пилип Орлик обрав дипломатичний шлях боротьби з московитами, а Ганна стала надійною підтримкою й забезпечувала домашній затишок, хоча родина й не мала великих статків: «…дружина моя через Дніпро в одній тільки сукні з дітьми переправилась, а всі мої животи в 30 возах з сріблом й з грошима над Дніпром пропали»[5].

Родина мешкала в Бендерах з 1709 по 1714 рр., потім переїхали до Швеції, жили в Стокгольмі та Крістіанстаді. Вимушені були маскуватися, бо їх постійно переслідували московські шпигуни.

У межах проєкту «Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу» нами опрацьований меморіал Пилипа Орлика, який було зачитано в Королівській колегії 26 серпня 1720 р. Цей документ розкриває нові, раніше не відомі, прізвища родини Орликів, якими вони користувалися під час таємних переїздів зі Швеції в Польщу. У 7 пункті меморіалу йдеться про прохання Пилипа Орлика видати документи для нього та його родини: «Прошу для цього видати мені і моїй родині листи для безпечного перетину ворожої території на ім'я польського полковника Урбановича»[6]. А на маргіналіях (полях) цього ж документа зазначено: «Я хочу, щоб моя родина носила прізвище генерал-майора Урбановича. Однак, у своєму листуванні я використовую інше ім'я – полковник Епереїші»[7].

Підтвердження цьому знаходимо в листі Ганни Орлик до пані Гепкен, де вона вказує на користування прізвищем Урбанович. Він написаний німецькою мовою, із Стокгольма, 8 грудня 1719 р.[8]

Пані Гепкен – це дружина шведського державного секретаря, який перебував в уряді короля Швеції Карла XII і був добрим знайомим Пилипа Орлика. Сам гетьман неодноразово писав йому листи.

Цікаво, що в Центральному державному історичному архіві України м. Київ зберігається копія цього листа в зібранні «Архівна Україніка. Колекція копій документів з фондів закордонних архівів»[9].

---

[1] Модзалевский В. Малороссийский Родословник. Киев, 1908. Т. 1: А–Д. С. 272.
[2] Sobol W. Filip Orlir (1672–1742) i jego Diariusz. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021. 532 s.
[3] Мигалиський М. «Економічний журнал». *Радіо Свобода*. 2003. 5 жовтня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/908717.html.
[4] Соболь В. Антропологія родинної пам'яті та філософія витримки. *Studia Polsko-Ukrainskie*. Варшава, 2020. С. 21.
[5] Цит. за: Рендюк Т. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. С. 30.
[6] Diplomatica Cosacica. SE/RA/2113/2113.2/2 (1711–1741).
[7] Ibid.
[8] Diplomatica Cosacica. SE/RA/2113/2113.2/2 (1711–1741), bildid: 40006080_00460.
[9] Центральний державний історичний архів України м. Київ. Ф. 2236. Оп. 1.Спр. 154. Арк. 1–4.

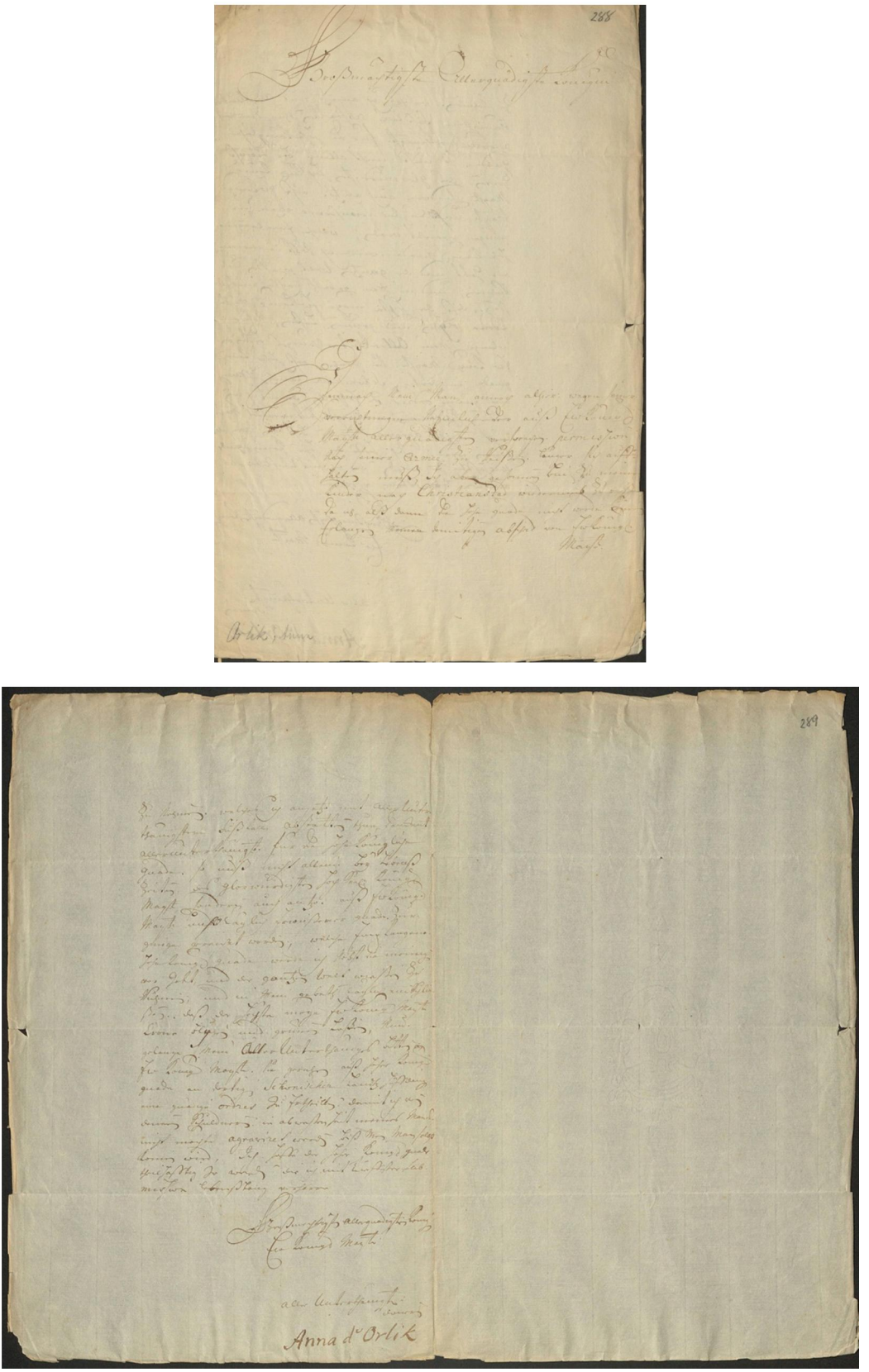

Лист Ганни Орлик до пані де Гепкен. Зберігається у Державному архіві Швеції.

Хоча лист доступний українським історикам, проте він жодного разу не розчитувався й не перекладався в повному обсязі. Ми вважаємо за необхідне ввести в науковий обіг його повний текст. Для цієї праці він максимально адаптований до сучасного читання, зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Розчитування й переклад з німецької на шведську зробила Карін Боріквіст Л'юнг, зі шведської на українську – М. Траттнер. Нерозбірливі слова в тексті позначені у квадратних дужках [ ]. Слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком запитання у квадратних дужках [?]. Археографічне опрацювання здійснено на основі правил передачі тексту документів XVII–XIX ст.

«[ ] Я дуже чітко пам'ятаю захоплення і борг в 110 пльотів і прошу вибачення за це, я все ще маю прийняти міри безпеки, коли ми побачимося завтра з місцевими ад'ютантом і з генерал-майором Урбановичем, з Польщі сюди і в інших місцях, зі вказівками навіть для жінок. Для того, щоб організувати все це, потрібні гроші на подорож від Вашої Величності, які благодатно були виписані, але є багато чого, за що можна переживати, що Ваші близькі й рідні не падуть завтра, і я хочу попросити про додаткові 120 пльотів, щоб він не мав перепонів і міг здійснити цю необхідну подорож. [?] нагадую, що та сума, яка залишається для виплат Його Королівської Величності, не була використана, але за будь-яких обставин має бути виплачена тими двома маркізами, на своїх призначених місцях.

Готова до Ваших послуг Ясновельножна Пані.
Стокгольм
8 грудня
1719 Готова для Ваших послуг Ганна д'Орлик».

Як бачимо, у листі Ганна Орлик просить позичити гроші на подорож генерал-майора Урбановича, тобто Пилипа Орлика, до Польщі, зазначаючи, що пам'ятає про попередні борги.

Досліджуючи лист, ми звернули увагу на статтю Мирослава Трофимука-молодшого «Археографічне опрацювання та переклад листів Пилипа та Ганни Орлик»[10], у якій дослідник розповідає про свою роботу над перекладом листа Ганни Орлик, але пізнішої дати, від 18 грудня 1719 р. Лист також адресується пані Гепкен з тим самим проханням. Переклад листа опублікований у каталозі виставки «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) 2008 р.[11]

Відомо, що в кінці 1720 р. Пилип Орлик прийняв непросте рішення – виїхати зі Швеції до Польщі й розділитися з родиною заради безпеки. Ганна Орлик з 5-ма молодшими дітьми залишилася в одному з місцевих монастирів Кракова. Старший син Григорій у той час уже перебував на військовій службі в короля Августа II у якості гвардійського капітана[12]. А Пилип Орлик із сином Михайлом переїхали на територію тогочасної Османської імперії в Салоніки (сучасна Греція).

Матеріальне становище Ганни Орлик було вкрай тяжким. Про це зауважував С. Лещинський у 1728 р.: «Його дружина перебуває у Кракові у великій нужді»[13]. Історик Є. Луняк у статті «Минуле України в романтичних історіях» зазначає: «Ганна Павлівна Орлик, яка залишилася з дітьми у Польщі, дуже страждала від нестатків. Проте мужня жінка змогла сама вивести у світ своїх дітей. Понад два десятиріччя подружжя прожило у вимушеній розлуці»[14].

Ганна Орлик пройшла тяжкі випробування, роз'єднаність із чоловіком, смерть дітей (наймолодша донька Катерина померла немовлям, син Яків – у віці 10 років, найстарша донька Анастасія – на 29-му році життя). Проте вона не втрачала віри й допомагала чоловікові піднімати українські питання та вести таємні листування. За твердженнями істориків С. Павленка та І. Дмитришин, вона була свого роду зв'язковою між чоловіком, сином Григорієм, зятями шведським військовим Йоганом Стенфлюктом та волинським шляхтичем Дзєржановським, своїми рідними братами Герциками та мазепинцями.

У «Діаріуші подорожньому» Пилип Орлик неодноразово зазначав, що отримував листи від дружини з новинами про родину та фінансове становище. Наприклад, у записі від 5 квітня 1724 р. читаємо: «Між іншими речами пише до мене дружина моя, що два рази писала до його милості пана фельдмаршала Флемінга (саксонського генерала), просячи про допомогу грошима, але від того [він] відмовився двома листами. Пише також, що на пана зятя генерала Стенфліхта, аби допоміг, не треба сподіватися, і повідомляє, що на Великдень треба сподіватися внука чи внучку»[15].

[10] Трофимук-молодший М. Археографічне опрацювання та переклад листів Пилипа та Ганни Орлик. *trofymuk*. URL: https://lnk.ua/rSHbcoCvl.
[11] Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). Каталог міжнародної виставки / Упор. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 194.
[12] Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ: Темпора, 2019. С. 76.
[13] Там само. С. 68.
[14] Минуле України в романтичних історіях / Упор. Є. Луняк. Ніжин, 2007. С. 102.
[15] Sobol W. Filip Orlir (1672–1742) i jego Diariusz… S. 41.

Коли випадала нагода Ганні Орлик побачитися з дітьми, вона обов'язково її використовувала. Наприклад, у 1736 р. у Відні зустрічалася із сином Григорієм. Про це пише І. Дмитришин: «Там він зустрівся з матір'ю, що дало йому привід затриматися на кілька днів»[16].

Григорій Орлик опікувався справами матері. Після смерті батька він звернувся до короля Швеції, Фредеріка I, із проханням надати вдові та дочкам гетьмана щорічну пенсію. Це прохання було задоволене, і після цього матеріальне становище родини значно покращало[17].

Відомо, що з 1734 р. гетьманша жила в м. Станіславів (сучасне м. Івано-Франківськ, яке на той час перебувало у складі Речі Посполитої). Близько 25 років вона перебувала під опікою представника польського шляхетського роду Потоцьких, генерала шведської армії Карла XII і товариша Пилипа Орлика, Станіслава Потоцького (1676–1762 рр.).

У Центральному державному історичному архіві України в м. Львів (далі – ЦДІАЛ України) зберігається декілька справ, які підтверджують перебування Ганни Орлик на сучасній Івано-Франківщині. Про них уперше вказав на поч. XX ст. львівський історик та архівіст Б. Барвінський у дослідженні «До побуту Ганни Орлик у Станіславові» (1928 р.)[18].

Один із документів («Облята відпису метрики хрещення сина Ганни Орлик Григорія від 24 січня 1752 р.») ми ввели в науковий обіг 2024 р., і він розкриває материнську турботу Ганни[19]. Хресна посвідка була вкрай потрібна Григорію Орлику як доказ свого шляхетного походження, і мати, ризикуючи видати своє місце знаходження, доклала максимум зусиль, щоб допомогти синові.

Інший документ – «Заява київського воєводи Станіслава Потоцького про автентичність документів вдови гетьмана Пилипа Орлика Ганни, яка перебуває з дітьми у Станіславові, 22 січня 1752 р.»[20], написаний латиною в Галицькому гродському суді. Він підтверджує перебування Ганни Орлик у Станіславові.

Ми адаптували його до читання та вводимо в науковий обіг зі збереженням фонетичних і стилістичних особливостей оригіналу, завдяки українському історику і перекладачу І. Сварнику.

«1752 р., січня 22, м. Станіславів. – Заява київського воєводи Станіслава Потоцького про автентичність документів вдови гетьмана Пилипа Орлика Ганни, яка перебуває з дітьми у Станіславові

ПИСЬМОВЕ СВІДЧЕННЯ ПОДАНЕ У СПРАВІ ОРЛИКОВОЇ. ОБЛЯТА

До канцелярії й нинішніх Галицьких гродських старостинських актів особисто з'явилася найсвітліша вельможна Анна з Орликів, дружина найсвітлішого вельможного Орлика, запорізького гетьмана, й подала для внесення до актів нинішнього суду письмове свідоцтво найсвітлішого вельможного Потоцького, воєводи й генерала Київської землі й старости цього міста, надане їй у її справі й підписане його власною рукою і [скріплене] звичною печаткою такого змісту:

Станіслав з Потока, на Збаразькому князівстві, Станіславові, Немирові, Йозефові, Кротошині і Бродах Потоцький, воєвода й генерал земель Київської, Галицької, староста коломийський, лежайський, снятинський та ін., усім і кожному, кому це б належало чи належить знати, до відома. До нас звернулася із запитом найсвітліша вельможна Анна, княгиня з Орликів, колишня дружина, а нині вдова покійного найсвітлішого вельможного Орлика, запорізького гетьмана, про задоволення прохання у її справі щодо поданого нижче письмового свідоцтва як вірного й безсумнівного і для непохитного переконання всім назагал, кого б це цікавило, щодо розуміння, що згадана вище найсвітліша вельможна графиня (!) Анна де Орлик зі своїми дітьми Варварою і Анною, нащадками від покійного найсвітлішого й вельможного Орлика, перебуває у моїх володіннях тут, у Станіславові, про що доводиться до відома всіх місцевих жителів, нині вони живі й здорові і перебувають у повній силі, щодо цілковитого здоров'я яких для якомога більшої уваги й твердої певності скріплюємо це свідоцтво підписом власної руки.

Дано у Станіславові дня двадцять другого січня року нинішнього тисяча сімсот п'ятдесят другого.

Станіслав Потоцький, воєвода й генерал Київської землі.

Місце печатки.

Оригінал цього пред'явленого свідоцтва після індукції (внесення до актів) забрали з собою і про забрання нинішню канцелярію поквитовано цим нинішнім поквитуванням».

[16] Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація… С. 201.
[17] Там само. С. 272.
[18] Барвінський О. До побуту Ганни Орликової в Станіславові. *Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка М.С. Грушевського*. Київ, 1928. Т. 1.
[19] Дробязко Н. До питання хресної посвідки Григорія Орлика, похресника Івана Мазепи. Нововиявлений документ. *Збірник матеріалів Круглого столу «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби»*. Київ, 2024. С. 160–165.
[20] Центральний державний історичний архів України м. Львів. Ф. 5. Галицький гродський суд. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 199–200.

Найімовірніше, Ганна Орлик мешкала у Станіславові на прохання посла Франції в Туреччині Вільнева. Саме він у 1732 р. намагався схилити посла Франції в Польщі Монті посприяти Ганні Орлик: «Я прошу Вашу Екселенцію надати їй вашу підтримку з боку пана примаса та воєводи Київщини, щоб отримати завдяки їм якусь допомогу для пані Орлик, що перебуває в претяжкому становищі через відсутність її чоловіка і сина»[21].

Найцікавіше, що документ свідчить про перебування з гетьманшою двох доньок – Варвари та Марини-Анни. Це перше документальне підтвердження, що вони мешкали разом, адже життєві дороги доньок повністю не розкриті в жодній історичній публікації. Про них маємо короткі відомості з «Діаріушу подорожнього»: де народилися, хто став хрещеними батьками та зазначено, що Варвара після смерті сестри Анастасії вийшла заміж за її чоловіка, щоб опікуватися сестриними дітьми. Де й коли завершилось їх земне життя, невідомо.

Документ показує шанобливе ставлення до гетьманши Ганни Орлик, адже часи були складні й будь-яка допомога родині Орликів могла бути суворо покарана прихильниками московитів.

Коли і де померла Ганна Орлик, наразі невідомо. Не вдалося відшукати жодного портретного зображення української гетьманши. Очевидно, що вона мала сильний, відважний характер, була вправною господинею, люблячою дружиною та матір'ю.

Гетьманша Ганна Орлик представляла українські питання, уникаючи московських переслідувань. Її розум, інтелект та боротьба зберегли пам'ять про величну українську жінку. Зібрана історична інформація, архівні документи Ганни Орлик є важливими для істориків у сфері мазепознавства, історії Гетьманщини та боротьби за українську незалежність на поч. XVIII ст. Постать Ганни Орлик потребує подальшого дослідження і представлення її життя та діяльності широкому загалу.

References

Barvinskyi, O. (1928). Do pobutu Hanny Orlykovoi v Stanislavovi. Yuvileinyi zbirnyk VUAN na poshanu akademika M.S. Hrushevskoho [On the life of Hanna Orlykova in Stanislaviv. Jubilee collection of the VUA in honor of academician M.S. Hrushevsky]. Kyiv, Ukraine.

Dmytryshyn, I. (2019). Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii [Hryhoriy Orlyk, or Cossack nation in French diplomacy]. Kyiv, Ukraine.

Drobiazko, N. (2024). Do pytannia khresnoi posvidky Hryhoriia Orlyka, pokhresnyka Ivana Mazepy. Novovyiavlenyi dokument [On the issue of the baptismal certificate of Hryhorii Orlyk, Ivan Mazepa's godson. A newly discovered document]. Kyiv, Ukraine.

Luniak, Ye. (Comp.). (2007). Mynule Ukrainy v romantychnykh istoriiakh [Ukraine's past in romantic stories]. Nizhyn, Ukraine.

Modzalevskyi, V. (1908). Malorosiiskyi Rodoslovnyk [The Little Russian Genealogy]. Kyiv, Ukraine.

Rendiuk, T. (2013). Pylyp Orlyk: moldovski ta rumunski shliakhy [Pylyp Orlyk: Moldovan and Romanian paths]. Chernivtsi, Ukraine.

Savchuk, Yu. (Comp.). (2008). Ukraina – Shvetsiia: na perekhrestiakh istorii (XVII–XVIII st.). Kataloh mizhnarodnoi vystavky [Ukraine – Sweden: at the crossroads of history (17th–18th c.). Catalog of the international exhibition]. Kyiv, Ukraine.

Sobol, V. (2020). Antropolohiia rodynnoi pamiati ta filosofiia vytrymky [The anthropology of family memory and the philosophy of endurance]. Warsaw, Poland.

Sobol, W. (2021). Filip Orlir (1672–1742) i jego Diariusz [Filip Orlir (1672–1742) and his Diary]. Warsaw, Poland.

Дробязко Наталія – заступник завідувача відділу Національного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Чернігівська обл., 16512, Україна).

Drobyazko Nataliya – deputy head of the department of the National reserve «Hetman's capital» (Baturyn, 16512, Chernihiv oblast, Ukraine).

E-mail: natali.drobyazko@ukr.net

Дата подання: 25 травня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 23 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дробязко, Н. Сторінки життя гетьманши Ганни Орлик на основі архівних документів та історичних публікацій. *Сіверянський літопис*. 2026. № 4. С. 123–129. DOI: 10.58407/litopis.260412.

Цитування за стандартом APA

Drobyazko, N. (2026). Storinky zhyttia hetmanshy Hanny Orlyk na osnovi arkhivnykh dokumentiv ta istorychnykh publikatsii [Pages from the Life of Hanna Orlyk, Wife of the Hetman: Based on Archival Documents and Historical Publications]. *Sivierianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 123–129. DOI: 10.58407/litopis.260412.

[21] Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація… С. 190.

УДК 821.161.2-31.09 Нечуй-Левицький

Людмила Мялковська

●

ПРОЯВ АНТИДЕКАДАНСУ У ПОВІСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «БЕЗ ПУТТЯ»

●

MANIFESTATION OF ANTI-DECADENCE IN IVAN NECHUY-LEVYTSKYI'S NOVELLA "BEZ PUTTIA"

DOI: 10.58407/litopis.260413
© Л. Мялковська, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9044-1496

У статті досліджено особливості художнього осмислення антидекадентських ідей у повісті Івана Нечуя-Левицького «Без пуття» в контексті суспільно-культурних процесів кінця XIX – початку XX ст. Увагу зосереджено на специфіці авторського заперечення декадентського світогляду, який виявляється через систему персонажів, їхні моральні орієнтири, спосіб життя та оцінку суспільних явищ. ***Актуальність*** *дослідження визначається необхідністю переосмислення художньої спадщини письменника з позицій сучасного літературознавства та поглибленого вивчення його світоглядної концепції, що ґрунтується на утвердженні етичних і національних цінностей. У процесі роботи здійснено аналіз наукових праць, присвячених творчості Івана Нечуя-Левицького, а також проблемі декадансу й антидекадансу в українській літературі. Це дало можливість окреслити місце повісті «Без пуття» серед творів, у яких письменник полемізує з новітніми художніми тенденціями своєї доби. Для реалізації поставленої* ***мети*** *використано історико-літературний, порівняльний, описовий та соціокультурний* ***методи****, що забезпечили комплексний підхід до аналізу тексту. Основну увагу приділено художнім засобам, за допомогою яких письменник формує негативне ставлення до духовної деградації, моральної безвідповідальності, культу насолоди та відмови від активної громадянської позиції. Простежено особливості змалювання образів Павлуся й Настусі, які репрезентують тип поведінки, позначений духовною пасивністю, егоцентризмом і відчуженням від традиційних моральних норм. Водночас визначено роль авторської іронії, сатири, контрасту та психологічної характеристики у викритті руйнівного впливу декадентських настроїв на особистість і суспільство. У результаті проведеного дослідження* ***доведено****, що Іван Нечуй-Левицький послідовно відстоює гуманістичні ідеали, засуджує духовне спустошення та протиставляє декадентським настроям активне моральне начало, засноване на праці, відповідальності й національних традиціях. Отримані результати можуть бути використані у подальших дослідженнях творчості письменника й розвитку української літератури кінця XIX – початку XX ст.*

Ключові слова: *Іван Нечуй-Левицький, українська література початку XX ст., іронія, антидекаданс, мораль, знедуховленість, міський соціум, художній образ.*

●

The article examines the artistic representation of anti-decadent ideas in Ivan Nechui-Levytskyi's novella Bez Puttia within the cultural and literary context of the late nineteenth and early twentieth centuries. The study focuses on the writer's critical interpretation of decadent ideology as expressed through the system of characters, their moral principles, behavioural patterns, and attitudes toward social values. The ***relevance*** *of the research lies in the growing scholarly interest in reconsidering the writer's literary heritage from the perspective of his ideological opposition to decadence and his defence of ethical and national ideals. The research begins with an overview of contemporary scholarly approaches to the interpretation of Nechui-Levytskyi's works as well as theoretical studies devoted to decadence and anti-decadence in Ukrainian literature. This analytical stage makes it possible to determine the place of Bez Puttia among the author's works that present a critical response to modern literary tendencies of the period. To achieve the* ***goal*** *of the study, historical-literary, descriptive, comparative, and socio-cultural* ***methods*** *are employed, allowing for a comprehensive interpretation of the literary text. Particular attention is paid to the artistic*

techniques through which the author exposes spiritual decline, moral irresponsibility, the pursuit of idle pleasure, and the rejection of socially meaningful activity. The analysis demonstrates that the protagonists, Pavlus and Nastusia, embody a model of behaviour characterised by passivity, selfishness, and alienation from traditional ethical values. Considerable emphasis is also placed on the functions of irony, satire, contrast, and psychological characterisation, which strengthen the anti-decadent orientation of the novella and reveal the destructive consequences of decadent attitudes for both the individual and society. The study ***proves*** *that Nechui-Levytskyi consistently upholds the principles of humanism, condemns spiritual emptiness and moral indifference, and contrasts decadent values with responsibility, productive work, and fidelity to national cultural traditions. The results may serve as a basis for further research into the writer's creative legacy and the development of Ukrainian literature at the turn of the twentieth century.*

Keywords: *Ivan Nechui-Levytskyi, early twentieth-century Ukrainian literature, irony, anti-decadence, morality, spiritual decline, urban society, literary image.*

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Творчість Івана Нечуя-Левицького відзначається не лише глибоким відтворенням українського суспільного життя другої половини XIX ст., а й активною реакцією письменника на нові культурні та світоглядні тенденції своєї доби. На межі XIX–XX ст. в європейському мистецтві поширюються декадентські настрої, що характеризувалися песимізмом, культом індивідуалізму, естетизацією духовної кризи, запереченням традиційних моральних цінностей та соціальної активності. Іван Нечуй-Левицький послідовно виступав проти цих тенденцій як у своїх публіцистичних працях, так і в художній творчості, обстоюючи принципи реалізму, гуманізму, народності та моральної відповідальності особистості. Одним із творів, у якому письменник художньо реалізував власне неприйняття декадентського світогляду, є повість «Без путтяя», де засобами сатири, іронії та психологічної характеристики розкривається духовне спустошення частини міської інтелігенції та молодого покоління.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого осмислення антидекадентської концепції творчості Івана Нечуя-Левицького, яка досі не отримала всебічного висвітлення в українському літературознавстві. Хоча художня спадщина письменника неодноразово ставала предметом наукових студій, основна увага дослідників традиційно зосереджувалася на його соціально-побутових повістях і романах, натомість «Без путтяя» значно рідше розглядалася крізь призму авторської полеміки з декадентською естетикою. Водночас саме цей твір дає змогу простежити, як письменник засобами художнього слова критикує моральну деградацію, духовну пасивність, культ насолоди та відчуження людини від суспільних і національних цінностей.

Особливий інтерес становить аналіз образів Павлуся й Настусі, через яких автор моделює тип особистості, схильної до безвідповідального способу життя, байдужості до праці та нехтування моральними обов'язками. Їхня поведінка, система цінностей і взаємини з іншими персонажами розкривають руйнівні наслідки поширення декадентських настроїв у міському середовищі. Водночас важливу роль у реалізації авторського задуму відіграють художні засоби комічного, передусім іронія та сатира, які не лише викривають духовне зубожіння героїв, а й утверджують позитивний моральний ідеал, заснований на працьовитості, відповідальності та вірності загальнолюдським і національним цінностям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Івана Нечуя-Левицького вже понад століття перебуває в центрі уваги українського літературознавства. Наукові студії охоплюють широке коло проблем, серед яких особливе місце посідають особливості реалістичної поетики письменника, його естетичні погляди, національна концепція літератури, соціально-моральна проблематика творів та їхнє місце в українському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст. Водночас останніми десятиліттями спостерігається посилення інтересу до пізньої творчості митця, зокрема до його полеміки з українським модернізмом і декадентством, художнім втіленням якої стала повість «Без путтяя».

Вагомий внесок у переосмислення творчої спадщини Івана Нечуя-Левицького здійснив Максим Тарнавський, який запропонував новий погляд на поетику письменника, наголосивши на своєрідності його художнього мислення, композиційної організації та наративної стратегії[1]. Дослідник доводить, що творчість Нечуя-Левицького потребує звільнення від усталених стереотипів її сприйняття, а її естетична система є значно складнішою, ніж це традиційно вважалося. Такий підхід відкриває нові можливості для аналізу його пізніх творів, у яких письменник активно реагував на зміну літературних напрямів.

Безпосередньо проблемі повісті «Без путтяя» присвячено дослідження Ярослави Вільної, у якому твір розглянуто як художню відповідь письменника на поширення декадентської естетики[2]. Дослідниця аналізує повість у контексті літературно-критичних праць

[1] Tarnawsky M. Nechui's Aesthetic Code: Repetition, Pacing, and Non-Purposeful Narration. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2014. № 1. P. 219–240.

[2] Вільна Я. Ціннісно-смислова стратегія образного мислення І. Нечуя-Левицького (на прикладі твору «Без путтяя. Оповідання по-декадентському»). *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29. С. 43–55.

Івана Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування» та «Українська декаденщина», доводячи, що автор створив не лише сатиричну пародію на новітні мистецькі тенденції, а й цілісну ціннісно-смислову концепцію, побудовану на утвердженні реалістичного світобачення, гуманістичних ідеалів та національної самосвідомості. Особливу увагу дослідниця приділяє поєднанню сатири, пародії, іронії та художньої інтерпретації декадентських мотивів, що визначають своєрідність твору.

Важливим етапом вивчення твору стала праця Наталії Віннікової, присвячена аналізу пародійної природи «Без пуття»[3]. Дослідниця характеризує особливості сюжетної побудови, образної системи та художніх засобів твору, наголошуючи, що пародія виступає одним із головних інструментів авторської критики західноєвропейського модернізму та українського декадентства. Науковиця показує, що використання гіперболи, іронії, гротеску та навмисного стилістичного перебільшення дозволило письменникові створити сатиричний образ морально й духовно дезорієнтованого покоління.

Окремий аспект художньої структури повісті розглядає Ярослава Муравецька, яка досліджує візуальні стратегії зображення у творі[4]. Науковиця аналізує співвідношення реалістичних і декадентських способів художнього бачення, акцентуючи увагу на тому, що Нечуй-Левицький свідомо використовує окремі елементи декадентської стилістики як об'єкт художньої пародії. Дослідження доводить, що протиставлення реалістичного мімезису модерністській умовності є одним із ключових засобів реалізації антидекадентської концепції письменника.

Суттєве значення для розуміння світоглядних засад творчості Івана Нечуя-Левицького мають також праці, присвячені його літературно-критичній спадщині. У статті «Українська декаденщина» письменник сформулював власне бачення причин виникнення декадансу та піддав різкій критиці його художні принципи, наголошуючи на необхідності збереження реалістичної традиції, морального змісту літератури та її суспільного призначення. Саме ці теоретичні положення стали ідейною основою повісті «Без пуття», у якій художні образи виконують функцію полеміки з декадентською естетикою.

У сучасному літературознавстві значна увага приділяється також світоглядним і суспільним аспектам творчості письменника. Зокрема М. Лаврусенко[5] аналізує проблему національного буття у творчості Івана Нечуя-Левицького, наголошуючи на його послідовному прагненні утвердити українську культурну ідентичність, моральні цінності та духовну самобутність у протистоянні імперським і деструктивним ідеологіям. Подібний напрям простежується й у дослідженні Тараса Голованя[6], який розглядає релігійний компонент як важливий елемент антиімперської стратегії письменника та складову його гуманістичного світогляду.

Проблематика пізньої прози Івана Нечуя-Левицького знайшла відображення й у новітніх дослідженнях Вікторії Мелешко[7], яка простежує тематично-формальні особливості його повістей, звертаючи увагу на сталість морально-етичних домінант, розвиток сатиричного начала та критичне осмислення духовної деградації суспільства. Ці спостереження є важливими для розуміння місця повісті «Без пуття» у творчій еволюції письменника.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених творчості Івана Нечуя-Левицького, проблема художньої реалізації антидекадансу в повісті «Без пуття» досі не стала предметом комплексного дослідження. Наявні студії переважно зосереджуються на аналізі пародійної природи твору, його стильових особливостей, літературної полеміки або літературно-критичних поглядів письменника. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання функціонування системи образів як засобу викриття декадентського світогляду, особливості поєднання сатири, іронії та психологізму у формуванні антидекадентської концепції твору, а також роль повісті в розвитку української літературної полеміки початку XX ст. Саме це визначає наукову доцільність подальшого дослідження повісті «Без пуття» як одного з найяскравіших художніх виявів антидекадансу в українській літературі.

---

[3] Віннікова Н.М. Особливості пародії І. Нечуя-Левицького «Без пуття. Оповідання по-декадентському». *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 квіт. 2011 р.)* / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ГУОН (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благод. фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка. Київ, 2011. С. 179–183.

[4] Муравецька Я. Стратегії зорового зображення в повісті Івана Нечуя-Левицького «Без пуття»: реалістичне і декадентське. *Слово і час*. 2017. № 12. С. 34–43.

[5] Лаврусенко М. Проблема національного буття українців у творчості Івана Нечуя-Левицького. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2023. № 205. С. 106–110.

[6] Головань Т. Релігія в антиімперській стратегії Івана Нечуя-Левицького. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції : збірник наукових праць (філологічні науки)*. 2023. № 22. С. 28–35.

[7] Мелешко В. Повісті Івана Нечуя-Левицького: тематично-формальні збіги. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2024. Т. 35 (74). № 2. Ч. 1. URL: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/2_2024/part_1/41.pdf.

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є комплексне дослідження проявів антидекадансу в повісті Івана Нечуя-Левицького «Без пуття», з'ясування особливостей художньої реалізації авторської полеміки з декадентською естетикою, а також визначення ролі системи образів, іронії, сатири та інших художніх засобів у розкритті морально-етичної концепції твору.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

- охарактеризувати історико-літературні передумови виникнення антидекадентських тенденцій у творчості Івана Нечуя-Левицького;
- дослідити систему персонажів твору як засіб реалізації антидекадентської концепції письменника;
- визначити роль образів Павлуся й Настусі у відображенні моральної деградації, духовної пасивності та відчуження від традиційних цінностей;
- з'ясувати функції іронії, сатири, контрасту, психологічної характеристики та інших художніх засобів у викритті декадентського світогляду;
- окреслити місце твору «Без пуття» у творчій еволюції Івана Нечуя-Левицького та вказати на його значення в контексті української літературної полеміки кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїй творчості Іван Нечуй-Левицький відображає суспільні процеси свого часу та правдиво репрезентує життя українців із різних соціальних верств. Наприкінці XIX – початку XX ст. течія декадансу почала впливати на настрої тогочасної інтелігенції та проявлятися, зокрема, в літературі. Український декаданс виник через запозичення актуальних тенденцій західноєвропейської літератури, доволі часто у формальному, а не змістовому аспекті. Дослідник М. Нестелєєв стверджує, що «українській декаданс, на відміну від західноєвропейського, мав тісніші зв'язки з реалізмом»[8].

В українському мистецькому середовищі кінця XIX ст. було бажання дорівнятись культурі Європи у докладному описі особистості та її потреб, зображенні міських типів, зокрема асоціальних. Ця спрямованість на естетичне оновлення канонів національного мистецтва сприймалася по-різному, не отримавши єдиної назви, тому часом траплялася плутанина у визначенні символізму та декадентства. Декаданс засуджували і вважали глухим кутом мистецьких пошуків перехідної доби. Засуджували беззмістовну діяльність та вагання тоді, коли історія вимагала активних дій. М. Нестелєєв наголосив, що «в українському соціумі занепадницькі нахили нерідко сприймались як зрада національних інтересів, відмова від активної боротьби за державницьке самоствердження. Критики … наголошували на неприродності, формальній штучності .., ненормальності творів митців-декадентів»[9]. Підтвердженням неприйняття українськими письменниками течії декадансу стала наявність в українській літературі доби антидекадентських творів.

У 1900 р. Іван Нечуй-Левицький пише антидекадентський твір – повість «Без пуття» із підзаголовком «Оповідання по-декадентському», де, імітуючи занепадницьку проблематику та кліше декадентської літератури, через іронію висміяв безідейність декадансу. Митець іронічно й сатирично виписав у творі кохання психічно неврівноважених осіб. «Довго ще вони виливали свій декадентський ліризм кохання та почування, мотаючи його, неначе нитки на клубок», – зазначає письменник[10].

Антидекадентська спрямованість твору насамперед виявляється у системі персонажів. Центральні герої – Павлусь і Настуся – є художнім утіленням типу людини, яка втратила моральні орієнтири, здатність до праці та відповідальності. Їхнє життя позбавлене чіткої мети, а система цінностей ґрунтується на прагненні до легких задоволень, безтурботності й постійного пошуку нових вражень. Таке існування суперечить авторському ідеалу гармонійної особистості, сформованому на основі працьовитості, духовної зрілості та служіння суспільному благу. Уже сама назва твору – «Без пуття» – набуває символічного значення, адже характеризує не лише спосіб життя окремих героїв, а й духовний стан покоління, яке втратило життєві орієнтири.

Образ Павлуся побудований як узагальнений тип молодої людини, що перебуває під впливом модних культурних тенденцій і не прагне до самореалізації через працю чи суспільно корисну діяльність. Його поведінка демонструє байдужість до родинних цінностей, моральних обов'язків та власного майбутнього. Письменник не подає героя як винятково особистість, навпаки, він свідомо типізує його риси, наголошуючи на поширеності такого способу мислення серед частини міської молоді. Павлусь стає художнім прикла-

[8] Нестелєєв М.А. Нарис одного декадансу (особливості стилю Ореста Авдиковича в контексті доби). *Слово і час*. 2014. № 5. С. 54.

[9] Нестелєєв М.А. Нарис одного декадансу (особливості стилю Ореста Авдиковича в контексті доби). С. 50.

[10] Нечуй-Левицький І.С. Без пуття. *Укрліб – Бібліотека української літератури.* URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2632. Далі посилання на це видання подаються в тексті в квадратних дужках – [БП].

дом духовної деградації, що виникає внаслідок захоплення поверховими естетичними ідеалами й нехтування загальнолюдськими цінностями.

Не менш важливу роль у реалізації антидекадентської концепції відіграє образ Настусі. Героїня уособлює моральну нестійкість, внутрішню залежність від зовнішніх обставин і прагнення до життя, позбавленого відповідальності. Її поведінка неодноразово демонструє схильність до наслідування модних моделей поведінки без критичного осмислення їхнього змісту. Через цей образ Іван Нечуй-Левицький показує, що декадентські настрої руйнують не лише особистість, а й традиційні уявлення про сім'ю, взаємну підтримку, моральний обов'язок та людську гідність.

Одним із найважливіших художніх засобів реалізації авторського задуму є іронія. Вона пронизує практично весь твір і виконує не лише комічну, а й світоглядну функцію. Авторська іронія спрямована на викриття показної освіченості, беззмістовних розмов, захоплення модними філософськими концепціями та удаваної винятковості персонажів. Завдяки цьому читач поступово усвідомлює невідповідність між тим, як герої сприймають себе, і тим, ким вони є насправді. Іронічна манера оповіді посилює сатиричний ефект і дозволяє письменникові уникнути прямого моралізаторства, натомість спонукаючи до критичного осмислення поведінки персонажів.

Важливе місце в структурі повісті посідає сатира. Якщо іронія виявляється переважно через авторські оцінки, то сатиричне начало формується шляхом навмисного загострення окремих рис героїв, перебільшення їхньої духовної порожнечі та безпорадності. Використовуючи елементи гротеску, повтори й контраст, письменник демонструє абсурдність життя, побудованого винятково на задоволенні власних потреб. Такий художній прийом перетворює повість на своєрідну полеміку з декадентською естетикою, у якій зовнішня витонченість приховує внутрішню моральну кризу.

Не менш значущою є організація художнього простору твору. Події розгортаються переважно у міському середовищі, яке виступає не лише місцем дії, а й важливим компонентом авторської концепції. Місто постає простором руйнування традиційних моральних зв'язків, поширення духовної байдужості та відчуження людини від власного культурного коріння. Саме в цьому середовищі найвиразніше виявляються риси героїв, їхня моральна нестійкість та нездатність протистояти руйнівному впливу модних ідей. У такий спосіб простір повісті набуває символічного значення, підсилюючи антидекадентський пафос твору.

Повість «Без пуття» насичена багатьма іронічними порівняннями, гіперболами та метафорами: «Вийми з мене моє серце і вклади в мене своє серце, щоб ми з'єдналися навіки, щоб ми були одна сущність, одна душа! – крикнув несамовито, але дуже галантно й ефектно Павлусь. – Постановім зараз цей спіл душ, бо я не наїмся й не нап'юся твоєї краси. Я захлинаюсь твоєю красою, я давлюсь тобою. Я почуваю, що твоя краса от-от задушить мене» [БП].

Творові властивий фізіологічний аспект у описах головних героїв та їх психічних станів. Саме фізіологія вивчає життєві процеси, діяльність окремих органів, їх систем, регуляцію, пристосування у довкіллі, походження, розвиток організму. Настуся й Павлусь «обмінюються» серцями, локонами волосся, «зубами серця й мрій», «нігтями почуваннів», латками одягу та «раюють», дивлячись один на одного. «Коли вирвеш, мій милий, зуба, подаруй мені цей брильянт… я оправлю його в золото й носитиму і вдень, і вночі коло свого серденька. То буде задля мене свячений зуб мого Будди», – викрикує Настуся. А Павлусь мріє про «Буддійську Нірвану, куди ми пірнемо з нашим коханням і повік кохатимемось і, може, переходитимемо то в рослини, то в животини, то в зорі, і все вдвох та вдвох, як два горішки в одній лушпайці» [БП].

Невротична головна героїня змалку виховувалась у Парижі, а потім повернулась до Києва: «тільки й любила одно й єдине: французьке, ілюстровані гарними малюнками казочки. Вона начиталась їх так, що од восьмого року уявляла себе якоюсь казчаною особою й любила одягаться в усякі надзвичайні казчані убрання … В Настусі дуже зарані розвилась уява та мрійність»; її обранець Павлусь також «розторсав собі нерви систематичною гульнею по ночах, алкоголем та романтичними походінками» [БП]. Автор з іронією звертає увагу на спадковість психічної хвороби головної героїні, яка «була зроду істерична й трохи психопатка, бо перейняла це добро на спадщину од своєї прицуцуватої мами-морфіністки», а також на образ Павлуся, який називає себе героєм «цього нашого темного дня!» [БП].

Занепадницькі настрої Настусі проявляються у її ставленні до розваг та самого життя: «Мені вже все на світі обридло. Ще в шістнадцять год мені обридли танці та бали, в вісімнадцять мені вже остогидли, надокучили компліменти паничів та їх дурне причепливе залицяння, надокучили самі паничі, а в двадцять мені вже обридли Париж, Рим та Ніцца, як і наш Київ… А вже тієї нудьги тутечки в Києві хоч мішками бери, хоч лопатами горни!..

Це все мені обридло, остогидло! Всі хотять навести мене на якусь добру путь. Хіба ж я збилась з пуття, чи що?» [БП]. Настуся стверджує, що вона велика «естетичка! Як я люблю все гарне, все красне! Як я люблю всяке штучництво! Музика та співи – це дихання моєї душі; малярство, картини – це зір моїх очей» [БП].

Марнотратця Павлуся Настусин батько характеризує так: «гультяй, ледащо та картяр… Прогуляли й промарнували вони вдвох з батьком по заграницях та в Монако на рулетці село й сахарню, а Павлусь незабаром прогайнує і той хутір Шелестуху … нестатковитий, пустий паничик, котрий тільки зугарний тинятись по Хрещатику та наводить своє пенсне на паннів. Це якийсь виродок колись славного, поважного роду на Україні» [БП].

Головні герої впевнені, що їхнє «кохання всіх богів і богинь од Ваала й Молоха й до київських відьом на Лисій горі» [БП]. Для першого поцілунку закохані хочуть обрати Лису чи Володимирську гори над Дніпром, проте Настуся переживає «за свою репутацію», тому зупиняються на Соломенському шпилі. Настуся звертає увагу: «"… як тутечки під мостом оригінально! й навіть гарно!.. Які важкі залізні склепіння! Які товстющі попереплутувані залізні арки! Чисто так, як в 'Орфеї в пеклі' в Оффенбаха!.. Я тут вольна од знайомих, неначе на вулицях у Гренаді або в Палермо", – подумала Настуся й підтюпцем побігла через широкий Соломенський майдан угору попід бідними міщанськими, неначе кури, обскубленими хатами» [БП].

У творі показані також бідні квартали Києва: «На Соломенському шпилі вже заманячіли опрічні малесенькі халупки та землянки без дворів, без городів, неначе шпиль подекуди заріс здоровецькими грибами та опеньками», проте це не заважає героїні почувати себе «неначе на самому вершечку Олімпа на місці стародавніх богів»; у божевільних міркуваннях закохані вирішили, що вони «не тутешні люде», тож їм слід перейти до іншого світу: «це райська Нірвана нашого Будди! Ми перейдемо в справдешній світ з цього земного нікчемного багна» [БП].

Автор із гумором та іронією описує спосіб обрання смерті героями, які відмовляються від того, щоб застрелитись: «геть-то по-міщанській, зовсім не по-модньому! В газетах тільки й читаєш, що якийсь пришелепуватий київський швець або кравець найняв номер з якоюсь прицуцуватою швендею та й позастрелювались обоє. Мадам Трюше в Ментоні лусне од сміху, як прочитає про цей наш прозаїчний буржуазний вчинок у газетах»; а «з мосту та в Дніпро… буде зовсім по-мужицькій», тому молоді люди обрали замерзнути на Лисій горі, що для них «на вершині Монблана або Юнгфрау, або на Рігі!»; психічно хворим героям здається, що замерзнуть не вони, а «бацили позамерзають», тож «вони скочили в фаетон і миттю добігли до переліска в сугорбах коло Лисої гори над самісіньким Дніпром» [БП]. А вся пригода божевільних закінчилась тим, що «він ухопив її в обнімок і сторч кинувся з нею з кручі», яка не досягала до Дніпра, як хотів Павлусь, а «попід кручею вився вузький шляшок, вибоїстий та бакаюватий. У бакаях стояли каламутні калюжі. По шляху в місто плуганились шкапами селяни й везли на продаж на торжок огородину: капусту, картоплю, цибулю та петрушку. – Що то пак котиться з кручі? – гомоніли чоловіки, пороззявлявши роти на кручу» [БП]. Коли ж Настуся з Павлусем опинилися в калюжі, вважаючи, що вмерли, селяни «не дали їм довго балакать та усолоджуватись музикою небес. Вони забрали їх і посадили на віз поверх головок капусти та снопків хрону й петрушки і, трохи покалічених, повезли далі до міста», здали поліцейським урядникам та «попровадили просто до божевільні» [БП], проте у лікареві навіжені теж побачили Будду.

Водночас антидекаданс у повісті не обмежується лише запереченням певних літературних тенденцій. Іван Нечуй-Левицький пропонує позитивну систему цінностей, що ґрунтується на реалістичному світогляді, гуманізмі, повазі до праці, моральній відповідальності та національній самосвідомості. Саме через зіставлення цих принципів із поведінкою головних героїв письменник утверджує власний естетичний ідеал. Повість демонструє, що духовне відродження людини можливе лише за умови повернення до моральних засад, активної життєвої позиції та усвідомлення особистої відповідальності перед суспільством.

Антидекаданс у творі виступає не лише засобом літературної полеміки, а й формою утвердження гуманістичних, моральних і національних цінностей, які письменник вважав визначальними для розвитку українського суспільства та літератури. Тож через образи закоханої пари молодих людей та їх спотворене й хворобливе сприйняття навколишньої дійсності І. Нечуй-Левицький заперечив прояви декадансу в українській літературі, висміяв його руйнівний характер у житті людини, безперспективність та безідейність.

Висновки та перспективи досліджень у цьому напрямі. Проведене дослідження засвідчило, що повість Івана Нечуя-Левицького «Без пуття» є одним із найвиразніших художніх виявів антидекадансу в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. Твір репрезентує послідовну авторську полеміку з декадентською естетикою, яка реалізується не лише на ідейно-тематичному, а й на образному, композиційному та поетикальному рів-

нях. Письменник художньо осмислює кризові явища тогочасного суспільства, пов'язуючи духовну деградацію особистості з поширенням світоглядних і культурних тенденцій, що заперечували активну життєву позицію, моральну відповідальність та суспільне призначення людини.

Доведено, що важливу роль у реалізації антидекадентської концепції твору відіграють засоби комічного, насамперед іронія та сатира. Вони забезпечують викривальний характер оповіді, посилюють авторську оцінку зображуваних явищ і формують критичне ставлення читача до духовного спустошення, егоцентризму та моральної дезорієнтації героїв. Водночас поєднання сатиричного начала із психологічним аналізом персонажів сприяє глибшому розкриттю причин їхньої духовної кризи та визначає художню своєрідність повісті.

З'ясовано, що антидекаданс у повісті «Без пуття» не обмежується запереченням окремих естетичних принципів декадансу. Автор формує власну позитивну систему морально-етичних орієнтирів, основу якої становлять працьовитість, духовна зрілість, відповідальність, гуманізм, суспільна активність і вірність національним цінностям. Саме протиставлення цих ідеалів духовній порожнечі героїв визначає ідейний зміст твору та його місце в літературній полеміці доби.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що повість «Без пуття» є важливим джерелом для вивчення світоглядної та естетичної позиції Івана Нечуя-Левицького, а також особливостей розвитку української літератури на зламі XIX–XX ст. Твір демонструє органічне поєднання реалістичної художньої традиції з активним осмисленням новітніх культурних явищ, що розширює уявлення про творчу еволюцію письменника.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень є зіставний аналіз антидекадентських мотивів у повісті «Без пуття» та літературно-критичних працях Івана Нечуя-Левицького, вивчення специфіки художньої полеміки письменника з українським модернізмом, дослідження функцій іронії, сатири й пародії в його пізній прозі, а також порівняльний аналіз твору з художньою спадщиною інших українських письменників кінця XIX – початку XX ст., які зверталися до проблем духовної кризи та переосмислення традиційних моральних цінностей.

References

Vilna, Ya. (2019). Tsinnisno-smyslova stratehiia obraznoho myslennia I. Nechuia-Levytskoho (na prykladi tvoru «Bez puttia. Opovidannia po-dekadentskomu») [The value-semantic strategy of Ivan Nechui-Levytskyi's figurative thinking (based on the work Bez puttia. A Decadent Story)]. *Problemy suchasnoho literaturoznavstva, 29,* P. 43–55. Kyiv, Ukraine.

Vinnikova, N. (2011). Osoblyvosti parodii I. Nechuia-Levytskoho «Bez puttia. Opovidannia po-dekadentskomu» [The peculiarities of parody in Ivan Nechui-Levytskyi's Bez puttia. A Decadent Story]. In *Doslidzhennia molodykh uchenykh u konteksti rozvytku suchasnoi nauky: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 179–183). Kyiv, Ukraine.

Golovan, T. (2023). Relihiia v antyimperskii stratehii Ivana Nechuia-Levytskoho [Religion in Ivan Nechui-Levytskyi's anti-imperial strategy]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii, 22,* P. 28–35. Kyiv, Ukraine.

Lavrusenko, M. (2023). Problema natsionalnoho buttia ukraintsiv u tvorchosti Ivana Nechuia-Levytskoho [The problem of the national existence of Ukrainians in the works of Ivan Nechui-Levytskyi]. *Naukovi zapysky. Seriia: Filolohichni nauky, 205,* P. 106–110. Kropyvnytskyi, Ukraine.

Meleshko, V. (2024). Povisti Ivana Nechuia-Levytskoho: tematychno-formalni zbihy [Ivan Nechui-Levytskyi's novellas: thematic and formal parallels]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Zhurnalistyka, 35(74), 2(1).* Retrieved from https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/2_2024/part_1/41.pdf. Simferopol–Kyiv, Ukraine.

Muravetska, Ya. (2017). Stratehii zorovoho zobrazhennia v povisti Ivana Nechuia-Levytskoho "Bez puttia": realistychne i dekadentske [Visual representation strategies in Ivan Nechui-Levytskyi's novella Bez Puttia: realistic and decadent]. *Slovo i Chas, 12,* P. 34–43. Kyiv, Ukraine.

Nestelieiev, M. (2014). Narys odnoho dekadansu (osoblyvosti styliu Oresta Avdykovycha v konteksti doby) [An outline of one decadence (Features of Orest Avdykovych's style in the context of the era)]. *Slovo i Chas, 5,* P. 49–55. Kyiv, Ukraine.

Nechui-Levytskyi, I. (1900). Bez puttia [Without direction]. Retrieved from https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2632. Kyiv, Ukraine.

Tarnawsky, M. (2014). Nechui's aesthetic code: Repetition, pacing, and non-purposeful narration. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal, 1,* P. 219–240. Kyiv, Ukraine.

Мялковська Людмила Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, в. о. завідувачки кафедри медіа, іміджу та комунікацій, Луцький національний технічний університет (вул. Львівська, 75, м. Луцьк, Волинська область, 43018, Україна).

Mialkovska Liudmyla – Doctor of Philology, Professor, Acting Head of the Department of Media, Image and Communications, Lutsk National Technical University (75 Lvivska St., Lutsk, Volyn Region, 43018, Ukraine).

E-mail: myalkovskaludmila@gmail.com

Дата подання: 3 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 25 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мялковська, Л. Прояв антидекадансу у повісті Івана Нечуя-Левицького «Без пуття». *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 130–137. DOI: 10.58407/litopis.260413.

Цитування за стандартом APA

Mialkovska, L. (2026). Proyav antydekadansu u povisti Ivana Nechuia-Levytskoho «Bez puttya» [Manifestations of Anti-decadence in Ivan Nechui-levytskyi's Novella “Bez Puttia”]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 130–137. DOI: 10.58407/litopis.260413.

Генеалогічні та бібліографічні дослідження

УДК 94(477):929:008.2:069

Тетяна Шахрай

●

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ–КОСАЧІВ: ВІД СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЙ ДО МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

●

HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF THE DRAHOMANOV-KOSACH FAMILY: FROM FAMILY TRADITIONS TO MUSEUM COLLECTIONS

DOI: 10.58407/litopis.260414
© Т. Шахрай, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-7496-1735

У статті досліджено історико-культурну спадщину родини Драгоманових–Косачів як одного з центрів формування української національної еліти (друга половина XIX – початок XX ст.). Проаналізовано суспільно-політичну й наукову діяльність Михайла Драгоманова, а також багатогранну літературну та етнографічну працю Ольги Драгоманової-Косач (Олени Пчілки). Окрему увагу приділено історії створення альбому «Украинскій народный орнаментъ. Вышивки, ткани, писанки», його ролі у збереженні та міжнародній популяризації українського мистецтва. ***Мета дослідження:*** *на основі історичних джерел здійснити комплексний аналіз історико-культурної спадщини родини Драгоманових–Косачів, визначити її значення для розвитку української історичної науки, процесів національного відродження, культури, етнографії та формування історичної пам'яті українського народу.* ***Методологічну основу*** *становлять принципи історизму, об'єктивності й системності, а також історико-біографічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний та джерелознавчий методи дослідження.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає в комплексному висвітленні історико-культурної спадщини родини Драгоманових–Косачів, що ґрунтується на поєднанні різнопланових історичних джерел, зокрема, епістолярної спадщини, мемуаристики, етнографічних матеріалів, результатів сучасних археологічних досліджень і музейних колекцій. Такий підхід дозволив системно й цілісно розкрити внесок родини у формування українського культурного простору та історичної пам'яті.* ***Висновки.*** *Результати дослідження підтверджують, що діяльність родини Драгоманових–Косачів мала визначальний вплив на розвиток української суспільно-політичної думки, етнографічної науки та процесів національно-культурного відродження, а її історико-культурна спадщина залишається важливим складником історичної пам'яті України.*

Ключові слова: *родина Драгоманових–Косачів, Михайло Драгоманов, Ольга Драгоманова-Косач (Олена Пчілка), альбом «Украинскій народный орнаментъ. Вышивки, ткани, писанки», етнографічна наука, історико-культурна спадщина, національне відродження, історична пам'ять.*

●

The article examines the historical and cultural heritage of the Drahomanov–Kosach family as one of the principal centres of the formation of the Ukrainian national elite (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.). It analyses the socio-political and scholarly activities of Mykhailo Drahomanov, as well as the multifaceted literary and ethnographic work of Olha Drahomanova-Kosach (Olena Pchilka). Particular attention is paid to the history of the creation of the album "Ukrainskii narodnyi ornament. Vyshivki, tkani, pisanki" *("Ukrainian folk ornament. Embroidery, fabrics, and pysanky") and its role in preserving and promoting Ukrainian decorative art internationally.* ***The purpose of the study*** *is to provide a comprehensive analysis of the historical and cultural heritage of the Drahomanov–Kosach family on the basis of historical sources and to determine its significance for the development of Ukrainian historical scholarship, the processes of national revival, culture, ethnography, and the formation of the historical me-*

*mory of the Ukrainian people. **Research methodology** is based on principles of historicism, objectivity, and systematicity and employs historical-biographical, comparative-historical, historical-genetic, problem-chronological, and source criticism methods. **The scientific novelty** lies in the comprehensive examination of the historical-cultural heritage of the Drahomanov–Kosach family through the integrated use of diverse historical sources, including epistolary materials, memoirs, ethnographic records, results of recent archaeological research, and museum collections. This approach has made it possible to provide a systematic and holistic assessment of the family's contribution to the formation of the Ukrainian cultural space and historical memory. **Conclusions.** Findings confirm that activities of the Drahomanov–Kosach family exerted a significant influence on the development of Ukrainian socio-political thought, ethnographic scholarship, and the processes of national and cultural revival, and their historical-cultural heritage remains an important component of Ukraine's historical memory.*

Keywords: *Drahomanov–Kosach family, Mykhailo Drahomanov, Olena Pchilka,* «Ukrainskii narodnyi ornament. Vyshivki, tkani, pisanki»*, ethnographic scholarship, historical and cultural heritage, national revival, historical memory.*

В умовах сучасного переосмислення національної історії та культурної спадщини особливої актуальності набуває дослідження історико-культурного спадку видатних українських родин, діяльність яких справила визначальний вплив на формування української інтелектуальної еліти, національної культури та громадської думки. Такий підхід відповідає одному з пріоритетних завдань державної політики у сфері освіти, визначеному ст. 3.1.[1] Закону України «Про вищу освіту»[1], – сприянню утвердженню української національної та громадянської ідентичності, вихованню патріотизму, поваги до історії, культури, традицій і державності України.

У цьому контексті особливий науковий інтерес становить історико-культурна спадщина родини Драгоманових–Косачів, звернення до якої дає змогу глибше осмислити процеси українського національного відродження др. пол. XIX – поч. XX ст., простежити формування історичної пам'яті та національної самосвідомості. Визначальна роль родини була зумовлена не лише масштабом діяльності її представників, а й унікальним родинним середовищем, у якому сформувалися світоглядні засади, інтелектуальні орієнтири та система духовних, моральних, культурних і освітніх цінностей, що стали підґрунтям для становлення видатних діячів української науки, культури, літератури та громадського життя. Атмосфера взаємоповаги, інтелектуальної свободи, шанобливого ставлення до національних традицій, заохочення до самоосвіти й творчого пошуку забезпечила наступність поколінь і сприяла реалізації творчого потенціалу кожного члена родини.

М. Драгоманов у автобіографії, висловлюючи батькові вдячність за розвиток інтелектуальних інтересів, духовних цінностей та почуття людської гідності, писав: «Родився я в сентябрі 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Батько мій, як і мати, належали до дрібного шляхетства, що походило з української козацької старшини. Мій батько, … одружившись, сидів більше дома та читав книги, як що не клопотався по процесах всякої дрібноти – селян [з колишніх козаків], котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшости панства. Охоту до читання та свого роду політики я перейняв з малку од батька, і за його приводом, ще школярем гадяцької повітової школи [1849–1853], перечитав майже всі цікаві книги з його книгозбірні, – переважно подорожі та історичні твори … Сердечно повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального та боротьби»[2]. Ці автобіографічні свідчення дозволяють глибше зрозуміти формування світоглядних засад ученого, які згодом визначили його наукову та громадську позицію.

Михайло Петрович Драгоманов – видатний український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист і громадський діяч, чия наукова, просвітницька та громадська діяльність визначила ціннісні орієнтири й культурні засади, успадковані наступними поколіннями родини Драгоманових–Косачів. Його творчий доробок вирізняється міждисциплінарним підходом до осмислення суспільних процесів і прагненням до синтезу історичних, етнографічних, соціологічних та філософських знань. У праці «Політико-соціальні думки в нових піснях українського народу» дослідник поєднав історичний, етнографічний і соціально-філософський аналіз, розглядаючи питання історичного розвитку України, національної самосвідомості та права українського народу на самовизначення.

Найближчий соратник ученого – Михайло Іванович Павлик – доклав значних зусиль до збереження, упорядкування та популяризації його наукової й епістолярної спадщини. Як один із найпослідовніших представників українського радикального руху та активний

[1] Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38.
[2] Драгоманов М. Автобіографія. Київ: Військова друкарня «Герольд», 1917. С. 3–5.

учасник громадсько-культурного життя Галичини кін. XIX ст., він підтримував тісні інтелектуальні зв'язки з М. Драгомановим, розглядаючи його доробок як важливу складову модернізації української суспільної думки. М. Павлик не лише сприяв виданню окремих праць ученого, а й систематизував його фольклористичні та публіцистичні тексти, забезпечуючи їх доступність для українського читача. Зокрема, видання «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність» (у 4-х томах, 1899–1907) і досі залишається найбільш систематизованим зібранням такого типу, хоча воно не містить розгорнутих наукових коментарів. Включення до четвертого тому «Розвідок Михайла Драгоманова про українську народну словесність» слов'янських переробок давньогрецької трагедії Софокла «Цар Едіп» має істотну наукову цінність, оскільки засвідчує широту дослідницьких інтересів М. Драгоманова та його прагнення до міжкультурного порівняльного аналізу. Це дозволяє простежити механізми адаптації античних сюжетів у слов'янському культурному середовищі та їх трансформацію відповідно до народнопоетичної традиції[3]. Окрім того, подібні матеріали розширюють уявлення про інтелектуальний контекст розвитку української гуманітарної науки кін. XIX – поч. XX ст., демонструючи її інтегрованість у європейський науковий простір. Вони також підтверджують вагомий внесок Драгоманова у формування порівняльно-історичного підходу у фольклористиці та літературознавстві.

Водночас у «Збірці політичних творів М.П. Драгоманова» розкриваються ідеї соціального лібералізму, громадянських свобод, ролі особистості в суспільстві та місця українського народу в європейському культурному просторі. Педагогічні праці: «Педагогічні етюди», «Шляхи розвитку народної освіти», «Про необхідність педагогічних зібрань», «Наші університетські справи» – утверджували принципи системного підходу до навчання, міжпредметної інтеграції знань і розвитку критичного мислення.

Характеризуючи власний досвід участі в освітніх ініціативах, М. Драгоманов згадував період навчання в Київському університеті за часів попечительства М. Пирогова як час «академічної волі, похожої на європейську»[4], коли він долучився до студентського гуртка організаторів перших недільних шкіл. Дослідник зазначав, що спершу учасники розглядали ці школи як інструмент політичного впливу, однак згодом «щиро захопилися педагогічним боком справи»[5], зосередившись на освітній і просвітницькій діяльності, що привело до створення перших підручників і популярних книжок для народу. Цей досвід він пов'язував із власними педагогічними пошуками та подальшим осмисленням проблем народної освіти.

Формування подібного інтелектуального середовища стало визначальним чинником у становленні світоглядних засад Ольги Драгоманової, а згодом лягло в основу виховної системи вже її сім'ї Косачів, у якій плекалися повага до української історії, культури, мови й народних традицій та виховувалися особистості, що визначили розвиток української національної культури кін. XIX – поч. XX ст. Реалізація цих світоглядних і виховних принципів безпосередньо простежується в мемуарних джерелах, які дають змогу реконструювати конкретні практики родинного виховання та ціннісне середовище дитячих років представників родини. Так, згадуючи своє дитинство (1850-ті рр.), Ольга Косач наголошувала на гуманістичних засадах виховання, що панували в сім'ї, зокрема на повазі до особистості дитини, розвитку її інтелектуальних здібностей, самостійності мислення та відповідальності. На відміну від поширених у тогочасному суспільстві авторитарних методів навчання й покарання, у сім'ї Драгоманових дітей не карали фізично, а виховували словом, переконанням і власним прикладом.

Олена Пчілка писала: «В ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній учити мало собі синонім бити, – нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже ми виростали, не убачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів з тілом і душею беззахисних дітей; для наставляння на добрий розум було тільки спокійне лагідне слово»[6]. Така атмосфера взаємоповаги та довіри сприяла формуванню почуття людської гідності, самостійності мислення та відповідальності. Не менш вагомий вплив справили на Олену Пчілку спільні читання художньої літератури. Крізь роки вона пронесла теплі спогади про «початок науки, себто книжної ... як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого "Тараса Бульбу". Було се чогось у Підварку (ходили ми туди на збір яблук), були у садку цілий день. Тато прослав свого плаща, кликнув мене і почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору ... вкувалися з одно-

[3] Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство: У 4 т. / Упор. М. Павлик. Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899–1907. Т. 4. 1907. 399 с.: іл.
[4] Драгоманов М. Автобіографія. С. 5.
[5] Там само. С. 6.
[6] Пчілка Олена. Твори / Упор. Вишневська О. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. С. 425.

го року навіки в мою пам'ять»[7]. Інтерес до фольклору та етнографії виявився для неї органічним і глибоко вкоріненим у родинному та культурному середовищі. У цьому контексті вона згодом зазначала: «Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалося й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям»[8].

Гуманістичні засади родинного виховання, сформовані в сім'ї Драгоманових, знайшли своє продовження в багатогранній науковій, літературній, мистецькій та громадській діяльності О. Драгоманової, відомої під літературним псевдонімом Олена Пчілка. Вихована в інтелектуальному середовищі, що поєднувало повагу до освіти, національної культури та громадянської відповідальності, вона посіла визначне місце в історії української культури др. пол. XIX – перш. чв. XX ст.

Діяльність Олени Пчілки охоплювала широкий спектр гуманітарних практик: літературну творчість, перекладацьку роботу, етнографічні та фольклористичні дослідження, публіцистику, мистецтвознавчу критику, а також активну участь у громадському житті, зокрема в національно-культурному та жіночому русі. Визнанням її наукового авторитету стало обрання у 1925 р. членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук, що засвідчило інституційне визнання її внеску в розвиток української гуманітаристики.

Особливе місце у творчо-дослідницькій спадщині Ольги Косач посідає вивчення українського народного орнаменту як цілісного культурно-естетичного феномену. Вона належить до числа перших дослідниць українського декоративно-ужиткового мистецтва, які розглядали народну орнаментику не лише як елемент побутової культури, а як складову національної художньої системи. Її наукова діяльність розгорталася в умовах посилення русифікаційної політики Російської імперії, що істотно обмежувало розвиток української мови, науки та культури, і хронологічно збіглася з ухваленням Емського указу 1876 р. – нормативного акта Російської імперії, виданого 18 (30) травня 1876 р. у м. Бад-Емс (Німеччина) з ініціативи імператора Олександра II[9]. Документ був спрямований на системне обмеження функціонування української мови в публічному просторі: заборонялося друкування та ввезення з-за кордону українських книг, видання оригінальних творів і перекладів українською мовою (за винятком історичних документів та художніх текстів із цензурними обмеженнями), а також використання української мови в освітніх і частково театральних практиках[10]. Унаслідок цього культурно-освітній розвиток українства опинився в умовах адміністративного тиску та інституційних заборон.

Попри ці несприятливі обставини, О. Косач послідовно й наполегливо реалізовувала програму збереження та популяризації української культурної спадщини, поєднуючи дослідницьку роботу з активною просвітницькою діяльністю. Упродовж тривалого перебування на Волині, зокрема в Новограді-Волинському, вона систематично здійснювала збір зразків народної орнаментики, вишивки, тканин і писанок, формуючи комплексну емпіричну базу для подальшого наукового узагальнення. Волинський регіон привернув її увагу як простір збереження архаїчних форм народної культури, багатством орнаментальних мотивів та стійкістю традиційної обрядовості.

У «Автобіографії» Олена Пчілка зазначала, що захоплення волинською орнаментикою стало поштовхом до написання її першої наукової праці. Вона підкреслювала, що під час опрацювання зібраних матеріалів важливу допомогу їй надавали брат М. Драгоманов та його наукове коло, зокрема відомий історик і археолог В. Антонович[11]. Така співпраця засвідчує, що підготовка майбутнього альбому здійснювалася в атмосфері активної наукової та творчої взаємодії провідних представників української суспільно-політичної думки др. пол. XIX ст., що сприяло виробленню системного підходу до вивчення народного мистецтва.

Важливим свідченням тривалості й ґрунтовності цієї роботи є спогади О. Косач-Кривинюк, яка наголошувала на значному виховному впливі «маминих узорів» на дітей родини Косачів: «…діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їх мати серйозно й наполегливо працює над узорами, – збирає їх, вимальовує, щось пише до них, радиться про них з "ученим" дядьком (М.П. Драгомановим – *Т.Ш.*), нарешті – велика подія – друкує їх. І це робота не над якимсь "дамським рукоділлям", а над збірником "Українських

[7] Пчілка Олена. Твори. С. 419.
[8] Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова. Твори. Київ, 1988. С. 521.
[9] 1876 – підписано Емський указ. *Український інститут національної пам'яті*. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/30/1876-emskyy-ukaz.
[10] Сарбей В. Емський акт 1876. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. 672 с.
[11] Пчілка Олена. Автобіографія. Вибране: художня проза, автобіографія / Упор. А. Бідонько. Київ, 2014. 416 с.

узорів" з їх коханої Звягельщини»[12]. В іншому фрагменті спогадів вона також уточнювала: «…а це взірець з "маминих узорів", тобто тієї збірки народних орнаментів, що наша мама збирала на Звягельщині і впорядковувала до друку, як Леся була ще зовсім малою»[13]. Ці свідчення переконливо демонструють, що робота над майбутнім виданням була не епізодичним захопленням, а багаторічним науково-дослідним проєктом, який став важливою складовою інтелектуального життя родини Косачів.

Результатом цієї багаторічної праці став альбом Ольги Петрівни Косач «Украинскій орнаментъ. Узоры, ткани и писанки», опублікований у Києві 1876 р., до якого увійшло понад 300 зразків українських орнаментальних композицій, систематизованих за художньо-типологічним принципом. Видання стало одним із перших комплексних наукових досліджень української народної орнаментики та важливим кроком у становленні вітчизняної етнографії й мистецтвознавства.

Характеризуючи українську вишивку, Олена Пчілка зазначала, що вона «зберігає свою давню, властиву їй красу», а її зразки здобули визнання не лише в Україні, а й далеко за її межами – у Берліні, Парижі, Лондоні та навіть Америці[14]. В умовах посилення імперської політики русифікації поява альбому набула особливого культурно-символічного значення: він не лише утверджував українське народне мистецтво як самобутнє явище європейської культурної спадщини, а й засвідчував його високу художню цінність і науковий потенціал як об'єкта дослідження, збереження та популяризації.

Значний суспільний, науковий і культурний резонанс альбому засвідчують тогочасні відгуки та оцінки дослідників, які відзначали його системний характер, наукову новизну та вагомий внесок у вивчення українського народного мистецтва. Французький історик, літературознавець і громадський діяч Альфред Рамбо, описуючи красу українського народного вбрання, простого й гармонійного, співзвучного українським мелодіям, також згадував видання Олени Пчілки 1876 р. У передмові до другого видання (1879 р.) Олена Пчілка наводила уривки зі статті А. Рамбо в *La Revue Politique et Littéraire* (від 23 грудня 1876 р.). У рукописі «Українське селянське малювання на стінах» Олена Пчілка зазначає: «Колись французький учений Альфред Рамбо їздив по селах біля Києва, писав рецензії на мій збірник українських орнаментів. Він сказав так: "Українська сорочка, добірно вишита на рукавах, спереду і в подолах, – це ціла поема!"»[15]. У цьому ж описовому контексті А. Рамбо підкреслює естетичну виразність українського народного вбрання, його гармонійність і художню цілісність, що, за спостереженням науковця, наближає його до музичної образності: «ce costume simple et harmonieux, comparable aux mélodies ukrainiennes» («Це просте і гармонійне вбрання, порівнянне з українськими мелодіями» – *переклад Т.Ш.*)[16].

Учений відвідував окремі населені пункти поблизу Києва в 1874 р. під час перебування в Україні у зв'язку з III Археологічним з'їздом. Імовірно, саме в цей період відбулося його перше безпосереднє знайомство з українською матеріальною культурою та елементами народного вбрання. Про це він сам згадує в публікаціях у *Revue des Deux Mondes*, де описує відвідини Гатного, Монастирка та Трахтемирова. Серед поданих фрагментів міститься опис селянського одягу, зафіксований автором у с. Гатне під Києвом: «Une douzaine de gaillards en chemise blanche, en bonnet de peau de mouton, les moustaches pendantes, le pantalon cosaque, "large comme la Mer-Noire", avec des pelles de bois garnies de fer, rejetaient la terre en dehors du kourgane, qui maintenant ressemblait à une soupière ouverte. Sur le rebord, appuyées aux arbres, des femmes à jambes nues, aux yeux noirs, avec leur chemisette brodée de rouge et de bleu, leur tablier d'indienne à fleurs» («З десяток кремезних чоловіків у білих сорочках, баранячих шапках, із довгими вусами та козацьких шароварах, "широких, як Чорне море", дерев'яними лопатами, окутими залізом, відкидали землю за межі кургану, який тепер нагадував відкриту супницю. На його краю, спираючись на дерева, стояли жінки з босими ногами, чорними очима, у сорочках, вишитих червоними й блакитними нитками, та в ситцевих квітчастих фартухах» – *переклад Т.Ш.*)[17].

---

[12] Косач-Кривинюк О. Звягельський період Лесиного життя. *Леся Українка: Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк, 1970. С. 43.

[13] Косач-Кривинюк О. Із джерела краси й сили духа. Ознайомлення Лесі Українки з народньою творчістю. *На варті*. 1951. Лютий. Ч. 2 (16). С. 3.

[14] Косач О. Українські узори. Зібрала Олена Пчілка. Новоград-Волинський, 2007. С. 2 (відтворення вид. 1927 р.).

[15] Пчілка Олена. Українське селянське малювання на стінах. *Записки історично-філологічного відділу Української академії наук*. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. Кн. XXIII. С. 177–188; Дрофань Л. «І правду й боротьбу благословити» (Олена Пчілка в сучасному прочитанні). *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2010. Вип. 7. С. 200–223.

[16] Rambaud A. La Petite-Russie. *La Revue politique et litteraire*. 1876. № 26. P. 608–614. Buch-und kunst-katalog: Gesammt-Verlags.

[17] Rambod A. Kief et le Congres archéologique. *Revue des Deux Mondes*. 1874. XLIV année, troisième période. T. VI. 15 décembre. P. 812.

Василь Лукич (літературний псевдонім Володимира Лукича Левицького), оцінюючи праці Олени Пчілки з української орнаментики, зазначав (переклад тут і далі автора статті), що «наслідком цього став у 1876 р. безцінний збірник пані Ольги Косачевої: "Український орнамент" – великий систематичний збірник народних узорів. В ньому вишивки (хрестиком, занизування, вирізування, гладь, мережки), тканини (запаски, килимки) і писанки»[18]. Дослідник також наголошував на значному суспільному інтересі до цього видання, підкреслюючи, що «значна кількість цих, безперечно, дуже цінних видань, розповсюджених за короткий час, ясно свідчить про те, що в Галичині українська орнаментика привернула до себе помітну увагу численної публіки і що на неї виник значний попит»[19].

Аналізуючи поширення української вишивки серед освічених верств населення, Василь Лукич писав: «І справді, про це переконує нас новітня мода, яку бачимо в Україні: вишита сорочка або інша річ, прикрашена українською вишивкою, перестали бути рідкістю серед інтелігенції. Більше того – купці в Києві, Одесі, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших великих містах України значно розширили свої крамниці відділами української орнаментики. А ці підприємці не закуповують того, на що немає великого попиту. Хто ж не бажає купувати готову річ, той намагається виготовити її власноруч. Саме цим і пояснюється те, що видання зі зразками народної орнаментики так швидко розходяться і в такій великій кількості поширюються по всій Україні»[20].

Ці спостереження корелюють із позицією Ольги Косач, яка підкреслювала зростання наукового інтересу до українського орнаменту, адже він відображає зв'язок мистецтва з історією, побутом і духовним життям народу, а також засвідчує його самобутність серед інших культур. Вона наголошувала, що її збірник має на меті зберегти зразки «чисто народного стилю», не спотвореного й не знівельованого зовнішніми впливами[21].

Діяльність Олени Пчілки як журналістки і мистецького критика стала ще одним проявом її самобутнього таланту. Спочатку вона активно виступала на сторінках «Киевской старины», а згодом розгорнула широку культурологічну діяльність у власному популярно-освітньому журналі «Рідний край». Видавчиня відчувала зростання попиту на українські вишиті вироби серед фахівців і шанувальників мистецтва, тому регулярно повідомляла про презентації робіт українських майстринь на виставках і ярмарках, інформувала про набір учениць до майстерень та публікувала світлини й зразки вишивок різних технік.

Отже, видання «Украинскій орнаментъ. Узоры, ткани и писанки» стало не лише визначною пам'яткою української етнографічної науки, а й важливим чинником збереження національної культурної спадщини. Воно заклало підвалини подальших досліджень українського декоративно-ужиткового мистецтва та сприяло формуванню інтересу до народної культури як невід'ємної складової української національної ідентичності.

Візуально-культурний вимір цієї традиції органічно продовжувався в родинній практиці Косачів. Людмила Старицька-Черняхівська – українська письменниця, перекладачка, драматургиня та громадська діячка, представниця інтелектуальної еліти кін. XIX – перш. пол. XX ст. – пригадувала, що бачила в театрі дітей Ольги Косач, вдягнених в українське національне вбрання. Сама Ольга Петрівна ще в дитинстві носила народний одяг, про що свідчить, зокрема, її світлина, датована 1855 або 1856 р. Це дає підстави стверджувати, що вона добре усвідомлювала значення візуального складника культури, зокрема роль образів у формуванні відчуття «повсякденної українськості»[22] як частини щоденного життя.

У власній родині вона свідомо застосовувала цей підхід, використовуючи одягову культуру як один із інструментів виховання національної ідентичності через практику «занурення в українство»[23]. Крім того, на вечорах в «Українському клубі» Ольга Косач була серед ініціаторів конкурсу на найкраще українське вбрання, що додатково сприяло популяризації традиційного одягу як елемента культурної самоідентифікації. У цьому контексті варто зазначити, що засвоєні в батьківському домі принципи виховання Олена Пчілка перенесла у власну сім'ю. Родина Косачів стала осередком високої культури, освіти та національної свідомості. У вихованні шістьох дітей брали участь не лише батьки – Олена та Петро Косачі, а й видатний учений і громадський діяч М. Драгоманов. Саме вони стали першими наставниками майбутніх діячів української культури.

[18] Лукич В. Український орнамент. *Зоря*. Львів: Друкарня Т-ва ім. Шевченка, 1881. Ч. 1. С. 10.
[19] Там само. С. 10–11.
[20] Там само. С. 11.
[21] Косач О. Українські узори… С. 2.
[22] Олійник М. Ікона українського стилю: Ольга Косач як науковиця, літераторка і громадська діячка / Національна академія наук України: прес-служба. 18.06.2024. *Портал НАН України*. URL: https://old.nas.gov.ua/EN/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11457.
[23] Там само.

Олена Пчілка була переконана, що художня література й національна культура мають значно більший виховний потенціал, ніж формалізована шкільна освіта. У родині особливу увагу приділяли читанню творів Т. Шевченка, Йоганна Вольфганга фон Ґете, Віктора Гюго, Джорджа Байрона, Адама Міцкевича та інших класиків світової літератури.

Важливе місце у виховній системі Косачів посідало вивчення іноземних мов. Саме завдяки домашній освіті Леся Українка досконало володіла французькою, англійською, німецькою, італійською, польською, давньогрецькою та латинською мовами, читала художні твори в оригіналі та здійснювала високохудожні переклади. Значна увага приділялася й музичній освіті: для дітей запрошували викладачів музики, які навчали гри на різних інструментах.

Невід'ємною складовою родинного виховання в сім'ї Косачів були українські народні традиції, звичаї та обряди. Олена Пчілка свідомо організовувала поїздки дітей до волинських сіл – Чекни, Жабориці, Бережців, Запруддя, Любитова, Волошок, Уховецька, Білина, Скулина та інших населених пунктів, прагнучи сформувати в них глибоке відчуття українського народного духу. У цих умовах діти безпосередньо знайомилися з народною творчістю, слухали старовинні пісні, весільні та купальські обряди, опановували живу українську мову. Для представників тогочасного дворянського середовища було нетиповим, що діти шляхетного походження вільно спілкувалися українською мовою.

У цьому ж контексті Ольга Косач-Кривинюк наголошувала: «…тут, у Новоград-Волинську, вона поринула в стихію самобутньої народної творчості Волинського Полісся, полюбила цей край усім серцем, і впродовж майже цілого десятиліття молодого життя з натхненням збирала тут зразки народного орнаменту, записувала волинське весілля, безліч обрядових пісень, занотовувала неповторні лексеми поліщуків. У тому ж таки народному світі Звягельщини зростали діти Косачів: Михайло, Леся, Ольга»[24].

Завдяки матері Леся Українка відкрила для себе багатство волинського фольклору, народної демонології та поетики українського Полісся, які згодом стали основою для створення драми-феєрії «Лісова пісня». Через багато років письменниця згадувала про свою тугу за волинськими лісами та образами, що жили в народній уяві поліщуків[25].

Олена Пчілка прищепила доньці любов до історії та літератури. Вже у вісімнадцятирічному віці Леся Українка, використовуючи історичні матеріали та поради свого дядька М. Драгоманова, написала навчальний посібник «Стародавня історія східних народів». Під впливом матері формувався і її поетичний талант[26].

Водночас Олена Пчілка підтримувала творчі здібності й інших дітей. Вона заохочувала до літературної діяльності Михайла Косача (літературний псевдонім Михайло Обачний) та Ольгу Косач-Кривинюк (Олеся Зірка). У родині часто організовували домашні театральні вистави, різдвяні вертепи, літературні вечори та Шевченківські роковини. Такі форми культурного дозвілля сприяли розвитку творчих здібностей дітей та формуванню їхньої національної свідомості.

Результати такого виховання знайшли відображення в подальших досягненнях дітей Косачів. Недарма М. Косач писав матері: «Коли я став тим, чим єсть, коли в мені є що-небудь доброго, то се дякуючи тобі, мамочко»[27]. Сама ж Олена Пчілка в листі до професора Львівського університету Омеляна Огоновського від 25 лютого 1892 р. зазначала: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки і з певністю можу сказати, що мені се удалося»[28].

Отже, система виховання в родині Драгоманових–Косачів ґрунтувалася на визнанні цінності та унікальності особистості, повазі до внутрішнього світу дитини, розвитку її творчих здібностей, критичного мислення та національної самосвідомості. Саме ці принципи стали підґрунтям формування покоління українських інтелектуалів, які зробили вагомий внесок у розвиток української культури, науки та громадського життя.

Сучасні наукові дослідження та археологічні розвідки доповнюють уявлення про історію родини Косачів[29]. Зокрема, у 2021 р. під час реставраційних робіт «Білого флігеля» на садибі Косачів у Колодяжному було здійснено археологічні розкопки, у ході яких виявлено комплекс артефактів кін. XIX – поч. XX ст. (скляні вироби, предмети побуту тощо). У

[24] Косач-Кривинюк О. Звягельський період Лесиного життя… С. 43.
[25] Косач-Кривинюк О. З моїх споминів. Київ: Наукова думка, 1971. 140 с.
[26] Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. / Ред. Шабліовський Є. Львів: Наукова думка, 1978. Т. 10. Листи (1876–1897). 513 с.
[27] Бутич І. Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ: Наукова думка, 1971. С. 85.
[28] Зеров М. Олена Пчілка (до 80-ліття народження). *Літературно-науковий вістник*. 1931. Кн. 12. С. 450.
[29] Лукашик І. Вивчення музейних предметів (групи скляних виробів), знайдених під час науково-археологічного дослідження при реставрації «Білого флігеля» Косачів. *Волинський музей: історія і сучасність*. Вип. 7: Мат. VII Всеукр. наук. конф., присвяченої 95-річчю Волинського краєзнавчого музею та 75-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки (м. Луцьк, 14 черв. 2024 р.). Луцьк, 2024. С. 168–172.

2023 р. ці знахідки були передані до фондів Колодяжненського літературно-меморіального музею-садиби Лесі Українки. Загалом музейну колекцію поповнили 23 предмети, що мають значну історико-культурну та меморіальну цінність.

Особливу групу серед нових надходжень становлять скляні вироби кін. XIX – поч. XX ст. Їхнє наукове опрацювання дозволяє реконструювати окремі аспекти повсякденного побуту родини Косачів, рівень матеріальної культури української інтелігенції того часу, а також простежити торговельні та культурні зв'язки Волині з ширшим європейським простором. До складу знахідок належать фрагменти склотари, аптекарського посуду, пляшок різного призначення, предметів письмового вжитку та інших виробів зі скла, що використовувалися в господарському та повсякденному житті мешканців садиби.

Окрему наукову цінність становить група предметів, пов'язаних із письмовою культурою та виготовленням чорнила. Знахідки чорнильниць і фрагментів ємностей для зберігання чорнильних розчинів дозволяють простежити практики ділового та приватного письма в середовищі родини Косачів. Ці артефакти відображають не лише побутові потреби, а й високий рівень культури письма, що був характерний для української інтелігенції кін. XIX – поч. XX ст. Їхній аналіз дає змогу реконструювати матеріальні умови створення текстів, листування та літературної праці, зокрема в контексті середовища, в якому формувалася творча особистість Лесі Українки.

Наукове опрацювання цих артефактів передбачало визначення технології виготовлення, складу скла, морфологічних особливостей виробів, а також аналіз фабричних клейм і маркувань. Такий комплексний підхід дає змогу не лише датувати знахідки, а й установлювати географію їх виробництва, що є важливим джерелом для вивчення матеріальної культури досліджуваного періоду. Окремі зразки пов'язані з розвитком гутного виробництва на Волині та відображають рівень становлення склоробної промисловості регіону наприкінці XIX ст.

Значення археологічних досліджень під час реставрації «Білого флігеля» полягає не лише в поповненні музейних фондів. Виявлені матеріали стали важливим джерелом для реконструкції повсякденного середовища, у якому формувалася особистість Лесі Українки, дозволили уточнити окремі аспекти побуту родини Косачів та суттєво розширили джерельну базу для подальших історичних, музейних і пам'яткоохоронних досліджень. Отже, опрацювання та атрибуція музейних предметів сприяють поглибленню знань про культурний простір родини Косачів–Драгоманових і водночас забезпечують збереження матеріальних свідчень української історії для наступних поколінь.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що родина Драгоманових–Косачів є одним із найяскравіших історико-культурних феноменів України др. пол. XIX – поч. XX ст., діяльність представників якої справила визначальний вплив на формування української інтелектуальної традиції, національної самосвідомості та культурного простору. Їхній творчий і громадський доробок органічно поєднував наукову, літературну, етнографічну, видавничу, просвітницьку та суспільно-політичну діяльність, що забезпечило наступність національних культурних і духовних цінностей у кількох поколіннях родини.

Установлено, що визначальну роль у формуванні світоглядних, моральних і культурних орієнтирів родини відіграв Петро Якимович Драгоманов, який у сімейному вихованні прищеплював дітям повагу до освіти, книги, громадянської відповідальності, почуття людської гідності та служіння суспільному благу. Закладені ним ціннісні засади набули подальшого розвитку в науковій, просвітницькій та громадській діяльності М. Драгоманова, а згодом стали основою виховної системи родини Косачів, сформованої О. Драгомановою-Косач (Оленою Пчілкою). Її багаторічна етнографічна праця, зокрема створення альбому «Украинскій орнаментъ. Узоры, ткани и писанки», стала одним із перших системних досліджень української народної орнаментики, заклала важливі засади розвитку вітчизняної етнографії та мистецтвознавства й сприяла міжнародній репрезентації українського декоративно-ужиткового мистецтва як самобутнього явища європейської культури.

Важливо підкреслити, що формування та реалізація цих ідей відбувалися в складних суспільно-політичних умовах др. пол. XIX – поч. XX ст., позначених імперськими обмеженнями українського слова, тиском цензури та необхідністю постійного захисту національної культурної ідентичності. Попри це, саме в такому непростому середовищі родина Драгоманових–Косачів змогла зберегти й розвинути інтелектуальну й культурну традицію, що мала виразний модернізаційний і європейський характер. Отже, родина Драгоманових–Косачів постає як цілісний культурно-інтелектуальний феномен, у якому сімейне виховання, науковий пошук і громадська діяльність утворюють безперервну традицію передачі цінностей, що стала вагомим чинником формування української національної ідентичності та культурної пам'яті.

Комплексне залучення історичних, архівних, мемуарних, епістолярних, етнографічних, музейних матеріалів і результатів сучасних археологічних досліджень дало змогу цілісно осмислити історико-культурну спадщину родини Драгоманових–Косачів як важливий складник матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України. Отримані результати розширюють сучасні уявлення про роль родини в процесах національно-культурного відродження, розвитку української науки, освіти, літератури й етнографії та можуть бути використані в подальших історичних, культурологічних, музеєзнавчих і пам'яткознавчих дослідженнях.

References

Bidonko, A. (Comp.). (2014). Pchilka O. Avtobiohrafiia. Vybrane: khudozhnia proza, avtobiohrafiia [Pchilka O. Autobiography. Selected works: fiction, autobiography]. Kyiv, Ukraine.

Butych, I. (1971). Lesia Ukrainka. Dokumenty i materialy. 1871–1970 [Lesya Ukrainka. Documents and materials. 1871–1970]. Kyiv, Ukraine.

Drahomanov, M. (1907). Rozvidky Mykhaila Drahomanova pro ukrainsku narodnu slovesnist i pysmenstvo [Mykhailo Dragomanov's studies on Ukrainian folk literature and writing]. Lviv, Ukraine.

Drahomanov, M. (1917). Avtobiohrafiia [Autobiography]. Kyiv, Ukraine.

Drofan, L. (2010). «I pravdu y borotbu blahoslovyty» (Olena Pchilka v suchasnomu prochytanni) ["To bless both truth and struggle" (Olena Pchilka in a contemporary interpretation)]. *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia – MIST: Art, history, contemporary life, theory, 7*, P. 200–223.

Kosach, O. (2007). Ukrainski uzory. Zibrala Olena Pchilka [Ukrainian patterns. Compiled by Olena Pchilka]. Novograd-Volynskyi, Ukraine.

Kosach-Kryvyniuk, O. (1951). Iz dzherela krasy y syly dukha. Oznaiomlennia Lesi Ukrainky z narodnoiu tvorchistiu [From the source of beauty and spiritual strength. Lesya Ukrainka's introduction to folk art]. *Na varti – On watch, February, 2 (16)*, P. 3.

Kosach-Kryvyniuk, O. (1970). Zviahelskyi period Lesynoho zhyttia. Lesia Ukrainka: Khronolohiia zhyttia i tvorchosti [Zviahel Period of Lesya's life. Lesya Ukrainka: a chronology of life and work]. New York, USA.

Kosach-Kryvyniuk, O. (1971). Z moikh spomyniv [From my memories]. Kyiv, Ukraine.

Lukashyk, I. (2024). Vyvchennia muzeinykh predmetiv (hrupy sklianykh vyrobiv), znaidenykh pid chas naukovo-arkheolohichnoho doslidzhennia pry restavratsii «Biloho flihelia» Kosachiv [A study of museum artifacts (a group of glass objects) discovered during scientific and archaeological research conducted as part of the restoration of the Kosachs' "White wing"]. *Volynskyi muzei: istoriia i suchasnist – Volyn museum: history and the present day, 7*, P. 168–172.

Lukych, V. (1881). Ukrainskyi ornament [Ukrainian ornament]. *Zoria – Dawn, 1*, P. 10–12.

Pchilka, O. (1929). Ukrainske selianske maliuvannia na stinakh [Ukrainian peasant wall paintings]. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Ukrainskoi akademii nauk – Notes from the department of history and philology of the Ukrainian academy of Sciences, XXIII*, P. 177–188.

Pchilka, O. (1988). Spohady pro Mykhaila Drahomanova. Tvory [Memories of Mykhailo Dragomanov. Works]. Kyiv, Ukraine.

Rambaud, A. (1876). La Petite-Russie [Little Russia]. *La Revue politique et litteraire – The political and literary journal, 26*, P. 608–614.

Sarbei, V. (2005). Emskyi akt 1876. Entsyklopediia istorii Ukrainy [The Ems act of 1876. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Shabliovskyi, Ye. (Ed.). (1978). Ukrainka Lesia. Zibrannia tvoriv [Ukrainka Lesya. Collected works]. Lviv, Ukraine.

Vyshnevska, O. (Comp.). (1971). Pchilka Olena. Tvory [Pchilka Olena. Works]. Kyiv, Ukraine.

Шахрай Тетяна Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії національно-патріотичного виховання та міжнародних зв'язків ВП НУБіП України «Ніжинський аграрний інститут» (м. Ніжин, Україна).

Shakhrai Tetiana – PhD in History, senior research head of the laboratory of national-patriotic education and international relations, separate subdivision of the National university of life and environmental sciences of Ukraine "Nizhyn agrotechnical institute" (Nizhyn, Ukraine).

E-mail: tata4-10@ukr.net

Дата подання: 28 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 24 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шахрай, Т. Історико-культурна спадщина родини Драгоманових–Косачів: від сімейних традицій до музейних колекцій. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 138–146. DOI: 10.58407/litopis.260414 .

Цитування за стандартом APA

Shakhrai, T. (2026). Istoryko-kulturna spadshchyna rodyny Drahomanovykh–Kosachiv: vid simeinykh tradytsii do muzeinykh kolektsii [Historical-cultural heritage of the Drahomanov–Kosach family: from family traditions to museum collections]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4*, P. 138–146. DOI: 10.58407/litopis.260414.

УДК 378.4(477.52-21)(091):37(092)

Ярослава Кулібова, Андрій Гриценко

●

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ПАВЛОВИЧА СТОЖКА (1923–2003) У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ГЛУХІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

●

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF MYKOLA P. STOZHOK (1923–2003) IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES OF HLUKHIV STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

DOI: 10.58407/litopis.260415
© Я. Кулібова, А. Гриценко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9068-7770, https://orcid.org/0000-0002-9107-1394

У статті здійснено комплексний аналіз науково-педагогічної діяльності Миколи Павловича Стожка (1923–2003) – кандидата історичних наук, доцента, багаторічного викладача Глухівського державного педагогічного інституту, який зробив вагомий внесок у розвиток кафедри суспільних дисциплін, історичної науки та педагогічної освіти Сумщини. Розглянуто основні етапи професійного становлення вченого, його викладацьку, науково-дослідну та громадську діяльність.

***Мета статті** полягає в дослідженні науково-педагогічної діяльності М. Стожка та визначенні його ролі в становленні й розвитку кафедри суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту. У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних **методів**, зокрема історико-біографічний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та ретроспективний методи, що дозволило всебічно проаналізувати професійну діяльність ученого в історичному контексті другої половини XX – початку XXI ст.*

*Наукова **новизна** роботи полягає в системному висвітленні внеску М. Стожка в розвиток кафедри суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту та узагальненні його ролі у формуванні науково-освітнього середовища закладу. Установлено, що Микола Павлович Стожок був висококваліфікованим педагогом, науковцем і краєзнавцем, чия діяльність суттєво вплинула на розвиток історичної освіти в регіоні. Його науковий доробок охоплює понад 180 праць, серед яких монографії, історико-краєзнавчі нариси, статті у фахових виданнях та енциклопедичних збірниках.*

*Зроблено **висновок**, що науково-педагогічна спадщина М. Стожка є важливою складовою історії вищої педагогічної освіти України та зберігає актуальність для сучасних історико-педагогічних досліджень.*

***Ключові слова:** Микола Павлович Стожок, науково-педагогічна діяльність, Глухівський державний педагогічний інститут, кафедра суспільних дисциплін, історична освіта, краєзнавство, історична наука, педагогічна спадщина, вища освіта, регіональні дослідження.*

●

The article provides a comprehensive analysis of the scientific and pedagogical activity of Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003), candidate of historical sciences, docent, and long-term lecturer at Hlukhiv state pedagogical institute, who made a significant contribution to the development of the department of social sciences, historical scholarship, and pedagogical education in Sumschyna. The main stages of the scholar's professional development, as well as his teaching, research, and public activities, are examined.

***The purpose of the article** is to study the scientific and pedagogical activity of Mykola Pavlovych Stozhok and to determine his role in the establishment and development of the department of social sciences at Hlukhiv state pedagogical institute. The study employs a set of general scientific and special historical **methods**, including historical-biographical, problem-chronological, historical-comparative, and retrospective methods, which made it possible to comprehensively analyze the scholar's professional activity in the historical context of the second half of the 20th – the beginning of the 21st c.*

***The scientific novelty** of the research lies in the systematic coverage of M. Stozhok's contribution to the development of the department of social sciences at Hlukhiv state pedagogical institute and in summarizing his role in shaping the institution's scientific and educational environment. Particular attention is paid to the analysis of his historical and regional studies as well as his pedagogical approaches.*

It has been established that Mykola Pavlovych Stozhok was a highly qualified educator, scholar, and local historian whose activity significantly influenced the development of historical education in the region. His scientific heritage includes more than 180 works, among them monographs, historical and regional studies essays, articles in professional journals, and encyclopedic collections.

It is ***concluded*** *that the scientific and pedagogical legacy of M. Stozhok constitutes an important-component of the history of higher pedagogical education in Ukraine and remains relevant for contemporary historical and pedagogical research.*

Keywords: *Mykola Pavlovych Stozhok, scientific and pedagogical activity, Hlukhiv state pedagogical institute, department of social sciences, historical education, regional studies, historical scholarship, pedagogical legacy, higher education, regional research.*

Розвиток вищої педагогічної освіти в Україні нерозривно пов'язаний із діяльністю видатних науковців і педагогів, які формували інтелектуальний потенціал держави та забезпечували становлення науково-освітнього середовища. Особливе місце в цьому процесі належить регіональним закладам вищої освіти, що відігравали важливу роль у підготовці педагогічних кадрів та розвитку наукових шкіл[1].

Саме регіональні педагогічні заклади ставали важливими осередками не лише освітньої, а й науково-дослідної діяльності. Вони сприяли формуванню професійних кадрів, розвитку наукових традицій та поширенню академічної культури в українському суспільстві. Значення таких закладів особливо зростало в періоди суспільних трансформацій, коли освіта виступала ключовим чинником інтелектуального розвитку держави[2].

Одним із таких осередків був Глухівський державний педагогічний інститут, який упродовж багатьох десятиліть залишався важливим центром підготовки висококваліфікованих фахівців для освітньої галузі. Вагоме значення в функціонуванні закладу мала кафедра суспільних дисциплін, діяльність якої забезпечувала формування історичного, соціального та громадянського світогляду майбутніх педагогів[3].

Особливе місце в історії кафедри посідає постать Миколи Павловича Стожка (1923–2003) – кандидата історичних наук, доцента, педагога, науковця та краєзнавця. Його багаторічна професійна діяльність була тісно пов'язана з Глухівським державним педагогічним інститутом, де він зробив вагомий внесок у розвиток навчального процесу, удосконалення методики викладання суспільних дисциплін та становлення наукового середовища[4].

Микола Павлович Стожок належить до покоління викладачів, які поєднували високий рівень педагогічної майстерності з активною науково-дослідною діяльністю. Його наукові інтереси охоплювали широке коло проблем, пов'язаних з історією Сумщини, революційними подіями поч. ХХ ст., громадянською війною та історичним краєзнавством[5].

Життєвий шлях Миколи Павловича Стожка розпочався 1 серпня 1923 р. у м. Кролевець Сумської обл. в родині робітників. Його дитячі роки припали на складний період соціально-економічних трансформацій, а важким випробуванням для сім'ї стала трагічна загибель батька у 1936 р. Попри життєві труднощі, майбутній педагог виявляв наполегливість у здобутті освіти: після завершення семирічної школи в Кролевці у 1938 р. він продовжив навчання в Конотопському залізничному технікумі. Напередодні Другої світової війни закінчив курси комбайнерів і працював на жнивах у місцевому колгоспі. У роки німецько-радянської війни, від серпня 1941 р. до вересня 1943 р., М. Стожок перебував на окупованій території та був змушений працювати на різних роботах, зокрема в гірничому господарстві та на залізничних об'єктах у Конотопі.

Після визволення території 4 вересня 1943 р. його мобілізували до лав Червоної армії. Військову службу розпочав курсантом 745-го армійського запасного стрілецького полку Першого Українського фронту. Брав безпосередню участь у бойових операціях, серед яких форсування Дніпра та визволення Києва, Шепетівки й Коростеня. Завдяки дисциплінованості та військовим здібностям отримав звання старшого сержанта й був призначений командиром стрілецького відділення. У січні 1944 р. після завершення короткотермінових командирських курсів очолив взвод автоматників 1033-го стрілецького полку 280-ї

[1] Кулібова Я. Історико-філософські основи заснування та розвитку Глухівського учительського інституту. *Україна у світовому історичному просторі:* Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 2024. С. 67–68.

[2] Курок О., Гриценко А. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституту 1870-х рр. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка*. 2022. Вип. 50. № 3. Ч. 1. С. 12–24.

[3] Гриценко А., Ащаулова Т. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів глухівської чоловічої гімназії та глухівського учительського інституту в 1870-х–1900-х рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26–32.

[4] Кулібова Я. Глухівський учительський інститут: філософія створення та функціонування. *Глухівські наукові читання – 2025. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук:* Матеріали XV Міжнародної інтернет-конференції молодих учених та студентів, м. Глухів, 10–12 листопада 2025. Глухів, 2025. С. 427–430.

[5] Гриценко А. Біобібліографічний покажчик наукових праць доцента М. Стожка. Глухів, 2025. 68 с.

стрілецької дивізії. Уже в квітні того ж року продовжив підготовку на курсах молодших лейтенантів при 1-й гвардійській армії 4-го Українського фронту. Від серпня 1944 р. проходив службу командиром взводу 258-го стрілецького полку 56-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-го Прибалтійського фронту.

Переломним моментом у його долі стало тяжке поранення, отримане 9 січня 1945 р. під час бойових дій. Після цього М. Стожок проходив тривале лікування в евакуаційному госпіталі в Москві до липня 1945 р. Наслідки поранення були надзвичайно важкими: він отримав статус інваліда війни І групи та майже повністю втратив зір. Повернувшись у рідний Кролевець, не припинив боротися за власне майбутнє й продовжив навчання у вечірній школі робітничої молоді. У 1947 р. розпочав трудову діяльність на навчально-виробничому підприємстві УТОС, де працював робітником. Саме в цей період він познайомився з Оленою Глобенко, яка згодом стала його дружиною та надійною помічницею впродовж усього життя. У 1948 р. успішно завершив середню освіту, продемонструвавши високі результати в навчанні.

Новий етап його життя розпочався у 1950 р., коли М. Стожок вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Навчання в одному з провідних закладів вищої освіти України стало фундаментом для його подальшого професійного становлення як історика та педагога. У 1955 р. він закінчив університет із дипломом з відзнакою за спеціальністю «Історія». Після цього розпочав педагогічну діяльність учителем історії у школі с. Воронинці Полтавської обл., а згодом працював в Обтовській середній школі Кролевецького р-ну. Уже в цей період він зарекомендував себе як здібний педагог і організатор[6].

Від 1959 р. Микола Павлович працював заступником директора навчально-виробничого підприємства УТОС у Кролевці, поєднуючи адміністративну діяльність із громадською роботою. Паралельно активно займався краєзнавчими дослідженнями та поглиблено вивчав історію Сумщини, зокрема революційні процеси на Кролевеччині. Із 1962 р. розпочав викладацьку діяльність у Кролевецькому профтехучилищі художнього ткацтва, де викладав соціально-економічні дисципліни. Саме в цей час остаточно сформувалися його наукові інтереси, пов’язані з історією рідного краю, що згодом визначило напрям його подальших наукових досліджень.

Важливим етапом у професійному становленні вченого стало навчання в аспірантурі. У 1970 р. М. Стожок успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню історичних процесів на Сумщині в період громадянської війни.

Основними напрямами наукових досліджень М. Стожка стали історія Сумщини, революційні події поч. ХХ ст., історичне краєзнавство та регіональна історія.

Формування особистості Миколи Павловича відбувалося в умовах суспільних трансформацій, що вимагали від науковців не лише високого рівня професійної підготовки, а й здатності адаптуватися до нових історичних реалій[7].

Важливою рисою наукового стилю М. Стожка було прагнення до системності, об’єктивності та ґрунтовного аналізу історичних подій. Він приділяв значну увагу роботі з історичними документами, архівними матеріалами та джерелами локального характеру[8].

Особливий етап професійної діяльності Миколи Павловича пов’язаний із роботою в Глухівському державному педагогічному інституті. Саме тут він найповніше реалізував себе як педагог, науковець і наставник молодого покоління.

Працюючи на кафедрі суспільних дисциплін, М. Стожок зробив вагомий внесок у розвиток навчального процесу та підвищення якості підготовки майбутніх вчителів. Його педагогічна діяльність характеризувалася високим професіоналізмом, системністю та прагненням до постійного вдосконалення методики викладання.

Кафедра суспільних дисциплін у структурі педагогічного інституту виконувала важливу функцію формування гуманітарної підготовки студентів. Викладання історичних, суспільно-політичних і філософських дисциплін вимагало від викладачів високого рівня професійної компетентності, глибоких знань та здатності формувати у студентів критичне мислення.

Микола Павлович зарекомендував себе як викладач високого рівня. Його лекції вирізнялися логічністю, ґрунтовністю, чіткою структурованістю та науковою аргументованістю. Він умів доступно пояснювати складні історичні процеси, поєднуючи теоретичний матеріал із конкретними історичними прикладами.

Важливою особливістю його викладацької діяльності було активне використання матеріалів із регіональної історії. Такий підхід дозволяв студентам краще осмислювати істо-

[6] Гриценко А. Біобібліографічний покажчик наукових праць доцента М. Стожка. С. 37.
[7] Гриценко А., Колієнко А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 2. С. 157–162.
[8] Гриценко А. Біобібліографічний покажчик наукових праць доцента М. Стожка. С. 68.

ричні процеси через локальний контекст, формував інтерес до історичного краєзнавства та поглиблював розуміння загальноісторичних закономірностей.

Викладач приділяв значну увагу не лише теоретичній підготовці студентів, а й розвитку їхнього аналітичного мислення, уміння працювати з історичними джерелами та формуванню дослідницьких навичок[9].

Вагомим напрямом діяльності Миколи Павловича була також організаційно-методична робота на кафедрі. Він брав активну участь у підготовці навчально-методичних матеріалів, розробці тематичних планів та вдосконаленні змісту навчальних дисциплін відповідно до вимог часу[10].

Особливу увагу викладач приділяв формуванню у студентів навичок самостійної роботи. Він заохочував роботу з першоджерелами, архівними матеріалами та науковою літературою, що сприяло підвищенню рівня академічної підготовки майбутніх педагогів.

Його педагогічна діяльність позитивно вплинула на розвиток академічної культури інституту. Завдяки його роботі кафедра суспільних дисциплін зміцнила свої позиції як важливий осередок гуманітарної освіти[11].

Наукова діяльність Миколи Павловича Стожка є важливою складовою його професійної спадщини. Він належав до тих учених, які успішно поєднували викладацьку діяльність із систематичною науково-дослідною роботою.

Науковий доробок ученого охоплює понад 180 праць, серед яких монографії, наукові статті, історико-краєзнавчі нариси, публікації у фахових виданнях та енциклопедичних збірниках. Його праці вирізняються глибоким аналізом історичних джерел, системністю та прагненням до всебічного висвітлення історичних процесів.

Особливе місце в науковій діяльності М. Стожка посідало історичне краєзнавство. Значну увагу він приділяв дослідженню історії міст і сіл Сумщини, вивченню локальних історичних процесів та збереженню історичної пам'яті регіону.

Вагомий внесок учений зробив у розвиток регіональної історії, досліджуючи історію Кролевеччини, Глухівщини та інших територій Сумської області. Його праці стали важливим джерелом для подальших історичних досліджень.

Наукова діяльність Миколи Павловича характеризувалася високою продуктивністю, систематичністю та постійним прагненням до наукового пошуку. Його дослідження мали важливе значення не лише для історичної науки, а й для розвитку історичної пам'яті регіону[12].

Важливо зазначити, що наукові праці М. Стожка мали не лише академічне, а й практичне значення. Їх активно використовували у викладацькій діяльності, краєзнавчій роботі та в підготовці навчально-методичних матеріалів.

Особливу цінність становить внесок ученого у збереження історичної пам'яті регіону. Завдяки його дослідженням було систематизовано значний масив історичних матеріалів, що стосуються розвитку населених пунктів Сумської обл., соціально-політичних процесів і культурного життя регіону.

Праці Миколи Павловича залишаються важливим джерелом для сучасних істориків, краєзнавців і дослідників історії Північно-Східної України.

Педагогічна діяльність Миколи Павловича Стожка є прикладом високого професіоналізму, відданості освітній справі та служіння науці[13]. Його багаторічний досвід викладацької роботи засвідчує глибоке розуміння ролі педагога у формуванні особистості майбутнього фахівця[14].

Однією з ключових особливостей педагогічної майстерності М. Стожка було прагнення до постійного вдосконалення методики викладання. Він активно впроваджував сучасні йому методи навчання, що сприяли розвитку критичного мислення студентів і підвищенню їхньої пізнавальної активності.

---

[9] Кулібова Я. Глухівський учительський інститут: філософія створення та функціонування… С. 427–430.
[10] Гриценко А. Біобібліографічний покажчик наукових праць доцента М. Стожка. С. 68.
[11] Кулібова Я. Історико-філософська школа «Глухівського періоду в історії Гетьманщини» у науковому доробку В. Бєлашова. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування:* Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Глухів, 25 листопада 2025. Глухів, 2025. С. 117–120.
[12] Кулібова Я. Щоденний побут студентів глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Звітна науково-практична конференція викладачів, здобувачів середньої, фахової передвищої і вищої освіти, аспірантів і молодих вчених «Освіта і наука ХХІ ст.» (27–28 березня 2025 р.)*. С. 103–105.
[13] Кулібова Я. Викладачі суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного університету – Мечислав Заремський, Валерій Бєлашов, Віктор Заїка: просопографічний портрет. *Культурологічний альманах*. 2024. № 4. С. 145–151.
[14] Гриценко А., Колієнко А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 р.). *Культурологічний альманах.* 2023. Вип. 3. С. 119–125.

Важливе місце в його педагогічній діяльності посідала робота зі студентською молоддю поза аудиторією. Він керував студентськими науковими гуртками, підтримував дослідницькі ініціативи студентів і сприяв формуванню їхніх наукових інтересів.

Микола Павлович прагнув не лише передати студентам знання, а й сформувати в них навички самостійного аналізу історичних явищ, уміння працювати з джерелами та критично оцінювати історичні події.

Аналіз педагогічної діяльності М. Стожка свідчить, що він значну увагу приділяв не лише передачі знань, а й вихованню особистості майбутнього педагога. У своїй роботі він наголошував на важливості відповідальності, академічної доброчесності та постійного професійного саморозвитку.

Його педагогічні принципи ґрунтувалися на взаємоповазі між викладачем і студентом, об'єктивності оцінювання та стимулюванні самостійного мислення. Такий підхід сприяв формуванню якісного освітнього середовища та забезпечував високий рівень професійної підготовки студентів.

Сьогодні педагогічний досвід Миколи Павловича Стожка залишається актуальним, особливо в умовах модернізації системи вищої освіти України. Його підходи до організації навчального процесу, поєднання педагогічної та наукової діяльності можуть бути цінним орієнтиром для сучасних викладачів.

Отже, проведене дослідження дало змогу комплексно проаналізувати науково-педагогічну діяльність Миколи Павловича Стожка та визначити його роль у розвитку кафедри суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту.

Установлено, що М. Стожок був багатогранною особистістю, яка успішно поєднувала педагогічну, наукову та громадську діяльність. Його професійний шлях є прикладом відданого служіння освіті, історичній науці та розвитку вищої педагогічної школи України.

Доведено, що вагомий внесок ученого у розвиток кафедри суспільних дисциплін проявився в удосконаленні навчального процесу, підвищенні якості викладання історичних дисциплін та формуванні науково-освітнього середовища закладу.

Визначено, що науковий доробок М. Стожка становить вагому частину історико-краєзнавчої спадщини Сумщини. Його дослідження, присвячені історії регіону, зробили суттєвий внесок у розвиток регіональної історії та історичної науки загалом.

Важливим напрямом діяльності вченого була робота зі студентською молоддю, спрямована на формування історичного мислення, дослідницьких умінь і наукових інтересів майбутніх педагогів.

Отже, науково-педагогічна спадщина Миколи Павловича Стожка є важливою складовою історії Глухівського державного педагогічного інституту та вищої педагогічної освіти України.

Окремо слід наголосити, що діяльність Миколи Павловича Стожка мала довготривалий вплив на розвиток історичної науки та педагогічної освіти Сумського регіону. Його професійна спадщина є важливою складовою історії вітчизняної педагогічної думки.

Науковий доробок ученого й сьогодні залишається актуальним, а його педагогічні підходи можуть бути корисними в умовах модернізації сучасної системи вищої освіти України.

References

Hrytsenko, A. (2025). Biobibliohrafichnyi pokazhchyk naukovykh prats dotsenta M. Stozhka [Biobibliographic index of the scientific works of docent M. Stozhko]. Hlukhiv, Ukraine.

Hrytsenko, A., Ashchaulova, T. (2022), Porivnialna kharakterystyka sotsialnoho statusu ta rivnia zhyttia vykladachiv hlukhivskoi cholovichoi himnazii ta hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1870-kh–1900-kh rr. [A comparative analysis of the social status and standard of living of teachers at the Hlukhiv boys' gymnasium and the Hlukhiv teachers' institute in the 1870s–1900s]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical-archival journal, XXXIX*, P. 26–32.

Hrytsenko, A., Koliienko, A. (2023). Hlukhivskyi uchytelskyi instytut: filosofski zasady zasnuvannia ta funktsionuvannia [Hlukhiv teachers' institute: philosophical foundations of its establishment and operation]. *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural studies almanac, 2*, P. 157–162.

Hrytsenko, A., Koliienko, A. (2023). Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti (1874–1917 r.) [Features of the teaching of history and religious education at the Hlukhiv teachers' institute (1874–1917)]. *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural studies almanac, 3*, P. 119–125.

Kulibova, Ya. (2024). Istoryko-filosofski osnovy zasnuvannia ta rozvytku Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu [Historical-philosophical foundations of the establishment and development of the Hlukhiv teachers' institute]. Kyiv, Ukraine.

Kulibova, Ya. (2024). Vykladachi suspilnykh dystsyplin Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu – Mechyslav Zaremskyi, Valerii Bielashov, Viktor Zaika: prosopohrafichnyi portret [Faculty members of the social sciences department at Hlukhiv state pedagogical university – Meczysław Zaręski, Valery Belashov, and Viktor Zaika: a prosopographic portrait]. *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural studies almanac, 4*, P. 145–151.

Kulibova, Ya. (2025). Hlukhivskyi uchytelskyi instytut: filosofiia stvorennia ta funktsionuvannia [Hlukhiv teachers' institute: the philosophy behind its establishment and operation]. Hlukhiv, Ukraine.

Kulibova, Ya. (2025). Istoryko-filosofska shkola «Hlukhivskoho periodu v istorii Hetmanshchyny» u naukovomu dorobku V. Bielashova [Historical-philosophical school of "Hlukhiv period in the history of the Hetmanate" in the scholarly works of V. Belashov]. Hlukhiv, Ukraine.

Kurok, O., Hrytsenko, A. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu 1870-kh rr. [The organization of professional training for future teachers at the Hlukhiv teachers' institute in the 1870s]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka – Bulletin of the O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university, 50, 3, 1*, P. 12–24

Кулібова Ярослава Володимирівна – аспірантка 3-го курсу кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (Україна, Сумська обл., м. Глухів, вул. Київська, 24, 41400, Україна).

Kulibova Yaroslava – 3rd-year postgraduate student of the department of history, law and teaching methods, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska str., Hlukhiv, Sumy oblast, 41400, Ukraine).

E-mail: kulibova1998@gmail.com

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (Україна, Сумська обл., м. Глухів, вул. Київська, 24, 41400, Україна).

Hrytsenko Andriy – doctor of pedagogical sciences, head of department of history, law and teaching methods, O. Dovzhenko Hlukhiv national pedagogical university (24 Kyivska str., Hlukhiv, Sumy oblast, 41400, Ukraine).

E-mail: metodistAndre@gmail.com

Дата подання: 19 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 24 с ерпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кулібова, Я., Гриценко, А. Науково-педагогічна діяльність Миколи Павловича Стожка (1923–2003) у контексті розвитку кафедри суспільних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту. *Сіверянський літопис.* 2026. № 4. С. 147–152. DOI: 10.58407/litopis.260415.

Цитування за стандартом APA

Kulibova, Ya., Hrytsenko, A. (2026). Naukovo-pedahohichna diialnist Mykoly Pavlovycha Stozhka (1923–2003) u konteksti rozvytku kafedry suspilnykh dystsyplin Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Scientific and pedagogical activity of Mykola P. Stozhok (1923–2003) in the context of the development of the department of social sciences of Hlukhiv state pedagogical institute]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* P. 147–152. DOI: 10.58407/litopis.260415.

УДК 94(477)«1687/1709»:930.2(049.32)

Сергій Павленко

●

ТАЄМНИЦІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ: НОВИЙ ПОГЛЯД ЧИ ВІЧНА ДИСКУСІЯ?

Горобець Віктор. Мазепа. Тисячоликий герой української історії. Київ: Віхола, 2025. 544 с.

●

SECRETS OF THE HETMAN'S MACE: A NEW PERSPECTIVE OR AN ETERNAL DEBATE?

Horobets Viktor. Mazepa. The Thousand-Faced Hero of Ukrainian History. Kyiv: Vikhola, 2025. 544 p.

DOI: 10.58407/litopis.260416
© С. Павленко, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5388-6875

Виклик

Обкладинка нової книжки доктора історичних наук Віктора Горобця «Мазепа. Тисячоликий герой української історії» є немовби своєрідною презентацією виклику сучасним

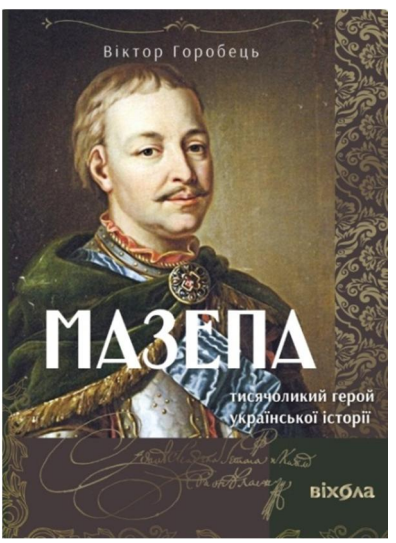

дослідникам, які провели не одну дискусію про сумнівність зображення гетьмана на цьому дніпропетровському портреті. Автор, ніби віртуозний тореадор, викинув на арену мазепознавства червоне полотно перед науковим загалом: я бачу гетьмана ось таким красивим, елегантним, а ваші аргументи мені ні до чого. Ми сумніваємося, однак, що це зроблено, аби подратувати дискутантів. Найправдоподібніше знаний дослідник Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст., автор чудової монографії про гетьмана Івана Брюховецького та інших вартісних праць[1], не переймався моніторингом літератури про візуальне бачення художників у різну добу буття свого головного героя. Студій, навіть книг на цю тему, написано чимало. Дискусія з цього приводу триває. Проте вона вже має і певні результати: зокрема, портрет, що вміщений на обкладинці книги В. Горобця, створений, згідно з експертизою фарб, у середині XVIII ст. Малювання «зрадника» у той час прирівнювалося до великого злочину: відомі довготривалі слідства щодо церковних діячів, які «забували» зняти ікону із зображенням на ній гетьмана-ктитора у приміщенні храму[2]. Досить серйозні сумніви щодо цього «Мазепи» висловили свого часу В. Алек-

[1] Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. Київ: Інститут історії України, 2016. 288 с.; Його ж. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневілля. Київ: Кліо, 2024. 320 с.

[2] Див. дисертацію І. Нетудихаткіна «Український ктиторський портрет другої половини XVI – XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела» (Київ, 2010. С. 156–166).

сандрович, В. Радовський, К. Скалацький, М. Дмитрієнко, О. Походяща та й автор цих нотаток[3]. Дослідники припускають, що на дніпропетровському портреті – молодий Григорій Потьомкін, який на підборідді мав ямочку, у 36 років отримав орден Св. Андрія Первозванного та Андріївську стрічку, був свого часу проголошений козаками «великим гетьманом» (маємо низку його зображень уже пізнішого часу, коли він став одутлим, роздобрілим).

Можна було б оминути цю деталь, яка не прикрашає книгу. Проте вона певною мірою засвідчує методологію автора. Для формування свого образу І. Мазепи він звертається насамперед не до критичного осмислення великої документальної спадщини 1687–1709 рр. (на сьогодні це більше 33000 опублікованих джерел), а до праць знаних авторитетів з історіографії цього питання (М. Костомарова, О. Оглоблина, Б. Крупницького, М. Андрусяка), колег з академічної спільноти Києва (В. Маслійчука, Н. Білоус, І. Тесленка, В. Станіславського, О. Ковалевської). Натомість доробок значної кількості позастоличних дослідників В. Горобець явно свідомо ігнорує, вважаючи його чи то периферійним, чи просто не вартим уваги, другосортним. Прикметно при цьому, що автор не зауважив десятки новітніх мазепознавчих студій про різні аспекти діяльності гетьмана, великий із цієї тематики масив джерел, опублікований Ю. Мициком, Є. Луняком, М. Траттнер, В. Дятловим, О. Дубиною, О. Циганок, М. Блакитним, С. Шумилом у «Сіверянському літописі».

Рамки і схеми

Звісно, біографія Мазепи має певні рамки, які диктують зміст розділів (прихід до влади, поїздка в Москву 1689 р., походи 1695–1696 рр., 1697–1698 рр., відхід від Московії 1708 р. тощо). Будь-який дослідник, який береться написати нарис життя та діяльності володаря булави, не може обійти ці дати, оскільки вони, певною мірою, були важливими, а то й поворотними в бутті героя. Питання лише в тому, як їх інтерпретувати.

Відома нині публіцистка Віра Курико на замовлення видавництва «Портал» дала свою непогану версію-аналіз років правління володаря булави[4]. Її книга не поступається подібній, виданій 2007 р. в Москві видавництвом «Молодая гвардия»[5]. В. Курико, не маючи власних напрацювань у мазепіані, скористалася фактажем монографічного доробку попередників і доволі якісно дала життєпис гетьмана. Але їй важко дорікати за те, що деякі їхні помилкові тези, міфологеми засвітилися в її інтерпретації. В. Курико писала популяризаційну книгу й довірилася фактажу істориків-авторитетів. Тим часом, хоч основні віхи життєпису І. Мазепи відомі, подієвий матеріал тієї доби навіть на сьогодні подається здебільшого за «московським сценарієм», тобто за листами, донесеннями гетьмана в Малоросійський приказ, документами канцелярії Петра І. Отже, мусимо визнати: ці головні джерела не дають уявлення, що насправді думав Мазепа, надсилаючи якесь вірнопіддане послання в Москву. У цьому зв'язку важливе вивчення контексту подій зусібіч, продукування правдоподібних версій, які наблизять нас до реального бачення мазепинського світу ідей, задумів. Тому й важливе просування кожного автора «Мазепи» вперед, хоч на крок у пізнанні героя. Красиве ж оформлення-осмислення напрацювань попередників в українському державницькому вимірі – це, звичайно, добрий плюс у плані популяризації постаті непересічного діяча нашої вітчизняної історії. Проте це, як мовиться, топтання на місці, здебільшого продукування сюжетних схем, кліше, нав'язаних ще історіографією XIX ст.

В. Горобець у «Вступі» чесно пише, що його книга не претендує на те, щоб «якнайповніше відобразити біографію гетьмана» (с. 16), її мета – «представити політичні задуми і вчинки нашого героя», які «призвели до особистої поразки гетьмана і завдали непоправної шкоди (?) тій державі, яку він так загалом вправно очолював упродовж рекордного для українських регіментарів часу» (с. 17). Автор, осмислюючи цей життєвий простір головного героя, проте, не заявляє про відкриті ним якісь новації в цьому плані. Його книга так і не пояснює, наприклад, чому в 1690-х з'явилася славнозвісна «Дума» І. Мазепи із закликом до повстання. В. Горобець дотримується «академічної» традиційної (від М. Костомарова до Т. Таїрової-Яковлевої) думки, що ідея перейти на бік Карла XII була інспірована насамперед діями Петра І щодо обмеження автономії Української держави в ході Північної війни. А до цього, як випливає з книги, була «довголітня вірна служба цареві» (с. 215), Мазепа спокійно розбудовував свою Гетьманщину, борючись із внутрішніми ворогами та опонентами. Що ж, позиція зрозуміла. Але як бути з «Думою»? Чому вона з'явилася задовго до Північної війни? Ми знову бачимо спробу втиснути складну постать у рамки спрощеної схеми «вірний слуга – вимушений бунтівник»?

[3] Див. детальний огляд напрацювань із цієї теми в моїй книзі: Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ: Мистецтво, 2018. 208 с.
[4] Курико В. Мазепа. Право на шаблю. Київ: Портал, 2021. 144 с.
[5] Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. 271 с.

Магія Оглоблина

Красивий компілятивний продукт «Фоліо»[6] запозичив у текст цілі абзаци без лапок з монографії про гетьмана О. Оглоблина, який видав її у 1960 р.[7] На нашу думку, згаданий харківський автор так поспішав виконати видавниче замовлення, що вирішив не перейматися бодай переказом слушних міркувань відомого історика. Адже праця останнього здобула справді заслужений авторитет у науковій спільноті як об'ємний літопис головних віх життєпису володаря булави. Тому її тези, напрацювання фігурують практично в кожному дослідженні про ту добу, «Історіях України». Книга В. Горобця теж показує, що доробок О. Оглоблина автор не тільки шанує, а й бере фактично до орієнтиру. Із 1040 покликань, уміщених у виданні, ми нарахували понад 70, присвячених праці діаспорного історика. Якщо з Т. Таїровою-Яковлевою автор ще в окремих моментах полемізує, що виправдовує статистику понад 60 звернень до її публікацій, то в першому випадку він здебільшого прямо повторює, транслює-підтверджує тези, нотатки, висновки О. Оглоблина. Книга перенасичена фразами на кшталт: «на думку Олександра Оглоблина (с. 30, 82, 190); «як слушно зауважує Олександр Оглоблин» (с. 42, 47, 54); «як зауважує Олександр Оглоблин» (с. 44); «Оглоблин … переконував» (с. 74); «як тонко підмітив Олександр Оглоблин» (с. 86); «наскільки щирими були ці слова гетьмана, дають змогу говорити результати досліджень Олександра Оглоблина» (с. 130); «Оглоблин стверджував» (с. 131); «є всі підстави погодитися з класифікацією Олександра Оглоблина» (с. 152); «можна визнати слушний скепсис Олександра Оглоблина» (с. 155); «Олександр Оглоблин свого часу підрахував» (с. 163); «доволі слушною видається заувага Олександра Оглоблина» (с. 188); «важко не погодитися з думкою Олександра Оглоблина» (с. 193) і т. п.

З одного боку, це позитивно. Бо навіщо вигадувати новий велосипед, якщо зручно їздити й на старому, дещо модернізованому. А з другого боку, така довірлива орієнтація на напрацювання шістдесятип'ятирічної давнини у формі абсолютних істин несе в собі небезпеку потрапити в халепу. Адже праці видатного вченого сьогодні, хоч і не втратили актуальності, але й несуть печать минулого, зокрема деякі версії, які не підтверджені новими опублікованими джерелами. До його доробку слід ставитися критично, з певними застереженнями. Тим паче, як з'ясував історик Едуард Андрющенко, О. Оглоблин у 1930-х, а потім після 1950-х був агентом НКВС, МДБ під псевдонімами «Кримський», «Твердий», «Темний»[8]. Ясна річ, історик пішов на співробітництво з радянською спецслужбою, аби зберегти життя або не потрапити в табори ГУЛАГу. Не міг він у 1930-ті писати про І. Мазепу інакше як гнобителя-феодала, проти якого повставав народ. Однак історик неодноразово залишав нам натяки, що за Петриком стоїть Мазепа. І цьому сьогодні знаходимо підтвердження. Договір між Кримом і гетьманцями 1692 р. був написаний польською мовою. А, як нині стало відомо, Петрик (Петро Сулима) не знав її, бо отримав лише первинну освіту при церкві в Полтаві (у Генеральну канцелярію брали також не тільки випускників Києво-Могилянської колегії, а й здібних хлопців, що мали каліграфічний почерк). О. Оглоблин висунув версію, що за канцеляристом-втікачем стояли полтавські старшинські зверхники (В. Горобець теж так навіть називає відповідний розділ: «Полтавська опозиція й повстання Петрика»). Проте, як тоді пояснити, чому зять скинутого за падіж коней, скарги полчан тамтешнього полковника Федора Жученка Іван Іскра не тільки продовжив обіймати посаду полкового осавула, а в 1696–1701 рр. очолював цей же полк? Інший його зять Іван Черняк теж пішов на підвищення – очолив полтавську сотню. Зрештою й третій найвпливовіший зять – Василь Кочубей теж залишився на посаді до 1708 р. Одним словом, версія Оглоблина лускає, як мильна бульбашка, при елементарному зіставленні фактів.

В. Горобець в одному місці зазначає: «З часів Азовсько-Дніпровських походів у гетьмана зав'язалися тісні контакти з видатним представником відомого і впливового боярського роду генерал-фельдмаршалом графом Борисом Петровичем Шереметєвим. Окрім суто службових моментів, вочевидь, між фельдмаршалом і гетьманом існувала й певна ментальна близькість» (с. 217). На жаль, автор не звернув уваги на публікацію донесення, фактично величезного доносу, цього діяча, тоді білгородського воєводи, 1693 р. на гетьмана з додачею двох свідків про те, що Петрик привіз у Бахчисарай договір від І. Мазепи[9]. Оскільки володар булави виплутався із цієї неприємної для нього халепи, Б. Шереметєв

[6] Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с. (Історичне досьє).

[7] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України, 1960. 408 с. (Записки Наукового товариства імені Шевченка; т. 170).

[8] Див.: Андрющенко Е. Агент з ведмедиком. Шпигунські ігри Віктора Петрова (Домонтовича). Київ: Vivat, 2026. 672 с.

[9] Див.: Алмазов О., Павленко С. Дві спроби Батурина в 1692–1693 рр. відійти від Москви. *Сіверянський літопис* (далі – СЛ). 2023. № 5. С. 67–88.

був згодом натхненником та співучасником доносу Д. Забіли 1699 р. на правителя Гетьманщини (донощик жив кілька місяців у нього вдома в Москві), а в 1700 р. боярин написав доповідь царю про зрадливість українців. Також соратник Петра І став таємним організатором спроби скинення І. Мазепи з уряду в 1701 р.[10]

Хабар чи бонус?

«А ось чим можна пояснити причини симпатії російського генералісимуса до Мазепи? – запитує В. Горобець. – Недоброзичливці останнього вбачають її головним чином у тому, що претендент на гетьманську булаву дав князю хабаря. Документи і справді фіксують факт передачі Мазепою князю Голіцину в 1687 році грошей та коштовностей, що перед цим належали Іванові Самойловичу» (с. 80). Автор далі виправдовує «грошовий бонус для Голіцина» (с. 81) практикою тієї доби, мовляв, «традиція чи то легальної, чи то прихованої купівлі державних посад у ті часи була доволі розвинутою» (с. 81). Як не прикро писати, але історик в аналізі цього фактажу знову довірився наклепницьким випадам радянсько-імперської історіографії, грубо змішавши інтерпретацію джерел з реальною ситуацією. Про «хабар» ми писали ще в 1997 р.[11] , великі два розділи присвячені цій темі в наших нових книгах 2020 р. (розділ 20)[12], 2021 р. (розділ 4)[13].

Якщо писати коротко, то Коломацькі статті 1687 р. були обговорені й затверджені старшиною та В. Голіциним *до* визначення кандидатури претендента на булаву. Згідно з укладеними договірними домовленостями, після виборів половина майна, грошей І. Самойловича переходила у Військову скарбницю, а інша половина – у царську казну. Після Коломацької ради В. Голіцин послав своїх уповноважених зробити реєстр усього приватного господарства, фінансів зміщеного з посади гетьмана. Тобто ніхто конкретно не знав, які там кошти, матеріальні цінності є. Новообраному гетьману, безперечно, було невигідно зробити справедливий поділ цього майна, цінностей. Адже згідно з джерелами, в середині 1690-х рр. тільки Військова скарбниця поповнювалася щорічно 510 000 золотими. Скільки їх зберігав у сховках, скринях, у Військовій скарбниці І. Самойлович? Міркуємо, що це був далеко не один мільйон золотих, а значно більше, бо керманич гетьманців правив 15 років. У цьому зв'язку після отримання гетьманської посади І. Мазепа прийняв досить продумане рішення: пообіцяв В. Голіцину бонус, аби його ревізори провели ревізію формально, без ретельного дослідження всіх можливих місць зберігань скарбів попередника. Звернімо увагу: новий правитель у 1687 р. лише після обрання дав обіцянку дати премію за цей «справедливий» поділ. Тобто називати це «хабарем за гетьманство» – не те що некоректно, а й грубо, викривлено. Слід до вищезгаданого додати, що в Москву, у царську казну, після ревізії було відправлено у грудні 99000 золотих. Міркуємо, що завдяки додатковому бонусу В. Голіцину (98450 золотих, в основному в 1688 р.) Батурин відправив чи не 10–20-ту частину конфіскованого в І. Самойловича та його синів. Мазепа проявив себе як господар-володар своєї країни, а не запопадливий васал, який старався за будь-яку ціну догодити царям. Саме тому нова московська влада в кінці 1689 р. направила в Батурин фінансову ревізію, бо засумнівалася у справедливому виконанні відповідного пункту Коломацької угоди. Цей епізод не фігурує в майже всіх життєписах І. Мазепи. Але він був досить визначальним для розуміння того, в яких очікуваннях, страхах прожив листопад–грудень 1689 р. володар булави, чому в той час у Польщі з'явився чернець Соломон з листами від нього.

Соломон і… «Дума»

Позиція В. Горобця з приводу останнього – «не своя», а підкріплюється посиланням на М. Костомарова та знову ж таки – О. Оглоблина: «Утім дослідники, для яких особливу цінність становили передовсім факти, давно дійшли висновку щодо фальшивування листів гетьмана Мазепи і свідомої інспірації його противниками цієї міжнародної провокації» (с. 185). Однак… згадані автором історики не могли знати у свій час тієї інформації, що з'явилася в останні десятиріччя: Соломон, виявляється, до чернецтва служив разом з Мазепою в Чигирині у П. Дорошенка! Також він був підлеглим (!) довірника гетьмана архімандрита Никона, якому правитель гетьманців дав на зберігання ту ж таки свою знамениту «Думу». Про все це писано-переписано нами багато разів, однак автор навіть не підозрює про існування подібної літератури!

[10] Павленко С. Спроба Б. Шереметєва стати гетьманом (1700–1701 рр.). *СЛ*. 2023. № 4. С. 32–44.
[11] Павленко С. Міф про хабар І. Мазепи. *СЛ*. 1997. № 6. С. 103–124.
[12] Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ: Мистецтво, 2020. 263 с.
[13] Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. 432 с.

Чи був намір передати Карла XII царю?

Подання російською як старою, так і новітньою історіографією Мазепи як «строителя империи», який «зрадив» Петра I, а потім вирішив повернутися до царя, прихопивши Карла XII, В. Горобець піддає сумніву (с. 436), вважаючи, що згадане – «більш правдоподібно, інсинуації з цього приводу» (с. 437). Проте далі автор, як і відомий мазепознавець Б. Кентржинський, допускає подібну дію, мовляв, між шведами та росіянами велися неофіційні переговори про примирення, а тому «сам факт їх ведення дає підстави не відкидати й можливостей чогось подібного з боку української сторони» (с. 437). Сумно, але факт є фактом: автор необізнаний із літературою, в якій ідеться про те, що миргородський полковник Д. Апостол не віз ніяких покаяльних листів від гетьмана царю, а їхав на похорон дочки лубенського полковника Д. Зеленського. Старшина, завернувши у свої Сорочинці, потрапив у полон до росіян, підрозділ яких орудував у тилу гетьманців[14]. Царське командування вирішило використати миргородського полковника для компрометації І. Мазепи. Були підготовлені від імені миргородського полковника листи ніби про бажання гетьмана повернутися під царську руку. На чорновому посланні Д. Апостола нами виявлено правку Г. Головкіна, а на останній сторінці – припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера»[15].

Коли підписано договір?

Міркування В. Горобця про сумнівність укладення принизливої польсько-української угоди насамперед через «брак довіри українського гетьмана до прошведського короля Речі Посполитої» (с. 395) є слушними. Про джерела з'яви цього дискусійного і провокативного документа останнім часом написано чимало студій[16].

Автор, однак, стверджує, що немає «чіткого датування можливого укладення українсько-шведської угоди» (с. 395). Проте 30 жовтня 1708 р. І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському з Дігтярівки, що в Гірках Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»[17].

Беззаперечні позитиви

Попри висловлені зауваги, наголосимо на численних цінних спостереженнях та влучних коментарях автора. По-перше, цінуємо його спробу «переосмислити суперечливий спадок Івана Мазепи» (с. 14), аналізуючи доробок як «палких критиків гетьмана» (с. 15), так і «не менш затятих його апологетів» (с. 15). Подаючи погляди обох сторін, автор пропонує і власні версії «золотої середини» інтерпретації вчинків головного героя книги. По-друге, В. Горобець не вдається, як деякі шукачі істини, до присвоєння собі заслуг першовідкривача джерел, сюжетів, що давно відомі в історичній літературі. Його скромність у цьому плані засвідчена неодноразово використанням словосполучень типу: «дослідники констатують» (с. 150), «дослідники звертають увагу» (с. 202, 214, 242), «дослідники зазначають» (с. 219), «дослідник вельми високо оцінює» (с. 320), «дослідники висловлюють припущення» (с. 239, 242), «дослідники доходять висновку» (с. 249), «українські історики висвітлюють» (309), «дослідники не заперечують» (с. 314), «польські дослідники звертають увагу» (с. 328), «на думку сучасних дослідників» (с. 374), «маємо погодитися з думкою тих дослідників» (с. 395), «стверджують дослідники» (с. 453). По-третє, історик вдало характеризує Московські статті 1689 р. як малозначимі, бо вони «здебільшого або повторювали норми попередніх, або їх узгоджували» (с. 151). Ми погоджуємося із цією думкою, що не варто з них робити щось альтернативне Коломацьким статтям, бо практично щороку Батурин направляв у Малоросійський приказ перелік поточних злободенних питань, що хотіли узгодити з царськими урядовцями. По-четверте, дослідник досить вдало прокоментував джерела щодо радості І. Мазепи під час перебування його в Москві у 1700 р. з приводу намірів Петра I почати війну зі Швецією, бо це означало «згортання воєнної активності царя на південному напрямку, а, отже, настання довгоочікуваного спокою на кордонах Гетьманщини» (с. 243). По-п'яте, доволі цікаво представлені його міркування про слабкість козацьких формувань у порівнянні з регулярними арміями росіян, шведів (с. 325, 348). Військо гетьманців як «ополчення» (вислів О. Сокирка) справді в

[14] Павленко С. Чи зраджував І. Мазепа Карла XII? *Пам'ять століть*. 2005. № 1. С. 90–94; Його ж. Акція Петра I та його наближених щодо знеславлення гетьмана І. Мазепи в очах Карла XI. *Український історик*. 2010–2011. Т. XLVII/XLVIII. С. 117–130.

[15] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. VIII. Спр. 1787. Арк. 38.

[16] Павленко С. Угоди І. Мазепи з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць*. Київ, 2008. С. 170–184; Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? *СЛ*. 2014. № 6. С. 71–90.

[17] Див. про це: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 113–133.

Північній війні виглядало досить непривабливо, архаїчно, боєздатність його була дуже низькою.

По-шосте, автор, покликаючись на зарубіжні джерела, уводить у науковий обіг досить правдоподібну версію, чому «король пильнував, щоб генеральний квартирмейстер армії полковник Аксель Гілленкрок не перестарався й випадково не здобув Полтави» (с. 453). Карл XII у такий спосіб хотів пришвидшити росіян до генерального бою.

Є в книзі й багато інших позитивних деталей, спостережень, вартих уваги.

Прикрі неточності та ляпи

Є, правда, водночас прикрі неточності, ляпи. Так, автор зазначає, що до Москви у 1689 р. прибуло посольство в кількості 304 осіб (с. 143), але насправді воно налічувало 528. Автор сумнівається, що в уряді П. Дорошенка молодий І. Мазепа займав посаду «чи то генерального писаря, чи то генерального осавула» (с. 47). Проте в царській грамоті зазначається, що «сего ж марта месяца в 18 день писал ты (П. Дорошенко – *С.П.*) и присылал к ним в Переясловль генералного свого писаря Ивана Мазепу, утвердив присягою своею при отпуск его»[18]. В. Горобець пише, що «Василь Кочубей іще під час гетьманських виборів 1687 року приміряв до себе гетьманську булаву» (с. 370). Ця версія хибна, оскільки у джерелах нема жодної звістки про згадане, тим паче він не займав генерального уряду, а був лише реєнтом Генеральної військової канцелярії. Генеральним писарем він став у результаті Коломацької ради. Автору «достеменно відповісти важко» (с. 388), чому Карл XII повернув до України. Проте 11 вересня 1708 р. біля села Стариші король, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти? У своїх спогадах генерал-квартирмейстер А. Гілленкрок писав, що дав пораду разом з К. Піпером іти в Україну, бо козаки не дадуть росіянам палити свої домівки й перейдуть на шведський бік.

В. Горобець дає цифру 7000 загиблих шведів у Полтавському бою (с. 461) з 22000 наявних (с. 458), не піддаючи її сумніву. Відомо ж із джерел, що до Бендер утекло близько 1200 каролінців, а полонено їх на Полтавщині 18108 –19655 осіб. Тому втрати шведів не могли перевищувати 1500–2000 вояк[19]. Подаючи версію, що Карл XII не хотів узяти Полтаву (про що ми писали вище), автор натомість зазначає, що «втрати шведів під час спроб її здобуття обраховують 5–6 тисячами» (с. 454). Ми ще раніше писали, що треба критично читати «Щоденник військових дій Полтавської битви», створений на основі реляцій коменданта Полтави Олексія Келіна та щоденника генерал-лейтенанта Самуїла Ренцеля, які завищували втрати противника в кілька разів[20]. Нині опубліковані щоденники багатьох свідків облоги Полтави з нотатками про втрати[21]. Їхні показники в сотні разів менші!

***

Отже, зазначимо, що книга Віктора Горобця «Мазепа» є доброю спробою переосмислення складної та багатовимірної постаті гетьмана. Вона засвідчує серйозність намірів автора та його прагнення до збалансованого аналізу доби 1687–1709 рр. Попри критичні зауваження щодо окремих джерельних інтерпретацій, праця історика виконує важливу місію – вона робить складну історію Гетьманщини доступною та цікавою для широкого загалу. Книжка є своєрідною подорожжю в музей: експонати давно відомі, але розставлені так, щоб справити враження на відвідувача. Автор не додає нових артефактів, проте вміє підсвітити старі й показати їх з різних боків. Це робить його працю корисною для тих, хто вперше заходить у залу, навіть якщо досвідчений дослідник бачить лише знайомі речі. Книга стане цінним внеском у бібліотеку кожного, хто цікавиться історією України, а дискусійні моменти, окреслені в рецензії, слугуватимуть стимулом для майбутніх досліджень у цьому напрямку.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal “Siverian chronicle” (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

[18] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: Тип-я М. Эттингера, 1879. Т. 11. С. 626.

[19] Детальніше про ці царські маніпуляції з втратами: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 405–412.

[20] Там само. С. 11–13.

[21] Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд., авт. передм. та комент. С.О. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. 496 с.

Дата подання: 11 травня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 10 червня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія: Таємниці гетьманської булави: новий погляд чи вічна дискусія? // Горобець Віктор. Мазепа. Тисячоликий герой української історії. Київ: Віхола, 2025. 544 с. *Сіверянський літопис*. 2026. № 4. С. 153–159. DOI: 10.58407/litopis.260416.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2026). Retsenziia: Taiemnytsi hetmanskoi bulavy: novyi pohliad chy vichna dyskusiia? // Horobets Viktor. Mazepa. Tysiacholykyi heroi ukrainskoi istorii. Kyiv: Vikhola, 2025. 544 s. [Recension: Secrets of the Hetman's Mace: A New Perspective or an Eternal Debate? // Horobets Viktor. Mazepa. The Thousand-Faced Hero of Ukrainian History. Kyiv: Vikhola, 2025. 544 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4,* P. 153–159. DOI: 10.58407/litopis.260416.

УДК 75.03(477)(Український живопис)

Марина Каранда

●

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖИВОПИСУ У ЗНАКОВИХ ПОЛОТНАХ

Добріян Дар'я. «Благовіщення» Олександра Мурашка: сюжет і образ. Київ: Фенікс, 2024, 168 с., іл.

●

HISTORY OF UKRAINIAN PAINTING IN ICONIC CANVASES

Dobriian Daria. Oleksandr Murashko's "Annunciation": Plot and Image. Kyiv: Feniks, 2024. 168 p., il.

DOI: 10.58407/litopis.260417
© М. Каранда, 2026. CC BY 4.0
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6748-2815

До 125-річчя Національного Художнього музею України та 150-річчя до дня народження одного з найвидатніших українських живописців помежів'я XIX – XX століть світ побачила книга київської історикині Дар'ї Добріян, над якою авторка працювала більше десяти років.

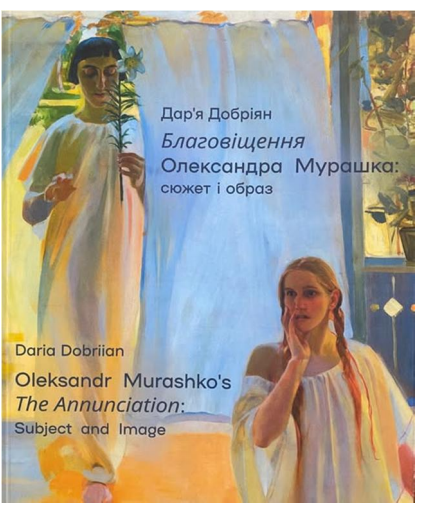

Це наукове видання суттєво розширює можливості для вивчення творчості Олександра Мурашка (1875–1919), українського художника, педагога, громадського діяча, одного із засновників Української державної академії мистецтв. Метод контекстуального прочитання та інтерпретації відомого полотна, яким є «Благовіщення», може зробити читачами цієї розвідки істориків, мистецтвознавців, естетиків, культурологів, релігієзнавців, філософів.

У *вступі* авторка перелічує риси, притаманні стилю Олександра Мурашка: «далекість від поверхневого етнографізму», «істинне розуміння національного характеру», оригінальна «живописність». Опис соціокультурних особливостей мистецької кар'єри свідчить про значну включеність у виставковий західний процес (Кельн, Дюссельдорф, Берлін, Амстердам, Венеційській бієнале, Мюнхенський сецесіон), численну цитованість фотокопій робіт у спеціалізованих мистецьких виданнях того часу («Die Kunst», «Jugend» та ін.).

Причиною уваги до постаті й творчості О. Мурашка з боку західного артринку та арткритики авторка уважає модерність мистецької мови. Саме підготовчий період до створення картини «Благовіщення» був багатим на ескізи та замальовки (які вціліли в горнилі історії), що дозволило Дар'ї Добріян простежити етапи втілення авторського задуму, неначе опинитися в «лабораторії» художника і дослідити його творчий метод, якому притаманні лаконізм («обмаль символічних деталей»), неканонічність в іконографії, певна десакралізація євангельських образів за рахунок деталей побуту, української автентики.

Дар'я Добріян окреслила амбітні завдання для власної наукової розвідки: «виявити і проаналізувати всі матеріали, що допомагають дослідити процес створення і побутування картини, означити її стильові особливості, провести … паралелі і … долучити Мурашкове "Благовіщення" до кола найцікавіших модерних творів на цей сюжет» (С. 9).

Стиль письма пані Дар'ї не позбавлений дещиці ліризму. Свідченням може бути використання поетичного епіграфу. Книга починається цитатою з поеми «Марія» Тараса Шевченка, де згадується архангел Гавриїл, який описується суголосно до візуального джерела «гость роззутий, умитий», «в одному білому хітоні, мов намальований, сіяв» (С. 11).

З перших сторінок монографії ми не побачимо категоричності суджень, тільки вмотивовані та послідовні висновки до опрацьованих архівних матеріалів і чисельних історико-мистецтвознавчих наукових розвідок, дотичних до теми. Одразу читачеві запропонований короткий екскурс до історії ілюстрування біблійних віршів, точніше – Євангелії від Луки (1:26–38), – від катакомбного мистецтва III століття до помежів'я XIX–XX століть. Проте, на нашу думку, не вистачає розгорнутості в цьому питанні. Варто для переконливості було б увести до тексту більш широку панораму з прикладів сюжету «Благовіщення», які показали б формування й побутування канону. Проте на зауваження є значний контраргумент: ця розвідка присвячена конкретній картині, тому читач має бути самостійно підготовленим та освіченим в історії іконографії сюжету.

У *розділі першому* розміщено короткий виклад основних віх біографії Олександра Мурашка як передумови написання картини. *Розділ другий* присвячено аналізу полотна, де приділено увагу постатям архангела Гавриїла та Діви Марії, таким атрибутам як лілея (подвійна: в руках архангела та на вишивці Марії), герань (калачики), невідомі квіти у прозорій склянці з водою, нитки. Тут виконано композиційний та колористичний аналіз, наведено символічні тлумачення, характерні для традиційного українського сакрального живопису та іконопису.

Важливим для розуміння контекстуального наповнення Мурашкового естетичного світосприйняття є згадка про роботи, які він точно бачив, наприклад, мозаїки Софії Київської.

Наукове видання добре ілюстроване, воно містить репродукції фотографій і робіт Олександра Мурашка та інших художників, що дає читачеві можливість чуттєво долучитися до зіставлення аналізованої картини з роботами Пітера Пауля Рубенса, Генрі Оссава Тернера, Данте Габріеля Россетті, Хоакіна Сорольї (усього 29 ілюстрацій).

Прикметно, що заради історико-мистецтвознавчої правди пані Дар'я наводить і не компліментарні відгуки авторитетних сучасників Олександра Мурашка (Миколи Бурачека, Федіра Ернста) про його роботу, оговорюючи, що, можливо, відгуки стосувалися другої версії цього сюжету, так і не завершеної автором, полишеної на стадії ескізу.

Отже, наукова розвідка Дар'ї Добріян вводить єдине полотно Олександра Мурашка на релігійну тематику в європейське коло численних інтерпретацій сюжету «Благовіщення», дає уявлення про співмірність модерних пошуків українського метра живопису з творчістю зарубіжних колег. Також книга пропонує мистецтвознавцям корисну термінологічну конвенцію – усталену низку рис українського живописного модерну, сформульовану під час ретельного вивчення життя та творчості Олександра Мурашка, генія, підступно вбитого більшовиками в окупованому Києві в червні 1919 року.

Білінгвальний підхід до викладу матеріалу (українською та англійською) є добрим кроком у реалізації міжкультурної комунікації, адже безумовно сприятиме закордонній популяризації української культурної спадщини та, зокрема, творчості Олександра Мурашка – видатного представника вітчизняного живопису, одного з творців українського національного стилю.

Каранда Марина Василівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри мистецьких дисциплін, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Karanda Maryna – PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Art Disciplines, National University "Chernihiv Collegium" named after T.G. Shevchenko (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: mkaranda@ukr.net

Дата подання: 29 червня 2026 р.
Дата затвердження до друку: 20 серпня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Каранда, М. Рецензія: Історія українського живопису у знакових полотнах // Добріян Дар'я. «Благовіщення» Олександра Мурашка: сюжет і образ. Київ: Фенікс, 2024, 168 с., іл. *Сіверянський літопис*. 2026. № 4. С. 160–161. DOI: .

Цитування за стандартом APA

Karanda, M. (2026). Retsenziia: Istoriia ukrainskoho zhyvopysu u znakovykh polotnakh // Dobriian Daria. «Blahovishchennia» Oleksandra Murashka: siuzhet i obraz. Kyiv: Feniks, 2024, 168 s., il. [Recension: History of Ukrainian Painting in Iconic Canvases // Dobriian Daria. Oleksandr Murashko's "Annunciation": Plot and Image. Kyiv: Feniks, 2024. 168 p., il.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, *4*, P. 160–161. DOI: 10.58407/litopis.260417.

Некролог

ПАМ'ЯТІ ТАМАРИ ПАВЛІВНИ ДЕМЧЕНКО (1948–2026)

●



21 червня 2026 р. – День літнього сонцестояння – для багатьох став сумним і темним, бо з життя пішла відомий історик, педагог, краєзнавець Тамара Павлівна Демченко – світла людина, яка послідовно і достойно виконувала свою місію, незважаючи на будь-які обставини.

Вона народилася 6 грудня 1948 р. у с. Ведмеже Роменського району Сумської області в родині сільських медиків. Згодом батьки переїхали до райцентру Талалаївка, що в сусідній Чернігівській області. У 1966 р. Т.П. Демченко із золотою медаллю закінчила місцеву середню школу і вступила на історичний факультет Київського університету імені Т.Г. Шевченка. Навчання у провідному виші України справило визначальний вплив на формування її світогляду та наукових уподобань. Поруч з нею на студентській лаві зростали й інші молоді таланти, які згодом голосно заявили про себе в науковій спільноті, – С.І. Білокінь, В.П. Крижанівський, В.М. Волковинський, С.П. Сегеда. У 1971 р. Т.П. Демченко одержала диплом з відзнакою і призначення на посаду вчителя Великобубнівської середньої школи Роменського району Сумської області, де протягом 1971–1975 рр. викладала історію та суспільствознавство.

У вересні 1975 р. розпочався новий етап у житті та науково-педагогічній діяльності Тамари Павлівни, пов'язаний з Чернігівським державним педагогічним інститутом імені Т.Г. Шевченка, в якому вона працювала асистентом, а згодом старшим викладачем кафедри історії СРСР та УРСР. Важливу роль у становленні Т.П. Демченко як викладача та науковця відіграли досвідчені колеги доценти К.Г. Устінова й М.С. Чуприна, а також старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук О.І. Лугова, під керівництвом якої Тамара Павлівна підготувала і в 1984 р. захистила кандидатську дисертацію «Культурно-просвітницька діяльність відділень Російського технічного товариства на Україні в 1870–1914 рр.».

Упродовж 1986–1988 рр. Т.П. Демченко працювала лектором Чернігівського обкому Компартії України і брала активну участь у громадсько-політичному житті регіону за до-

би так званої «перебудови». У 1988 р. вона повернулася до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка й відновила науково-педагогічну діяльність на кафедрі загальної історії, викладаючи історію міжнародних відносин та світової культури. Із червня 1990 по червень 2018 рр. Т.П. Демченко працювала на посаді доцента кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка (нині Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). Багато поколінь студентів назавжди запам'ятали яскраву майстерність лектора. У своїх лекціях вона завжди робила акцент на ролі знань, духовності, національній ідеї, новаціях історичної науки, проблемах колективної пам'яті українського суспільства. Енциклопедичні знання й закоханість в історію стали прикладом для наслідування та дороговказом для багатьох її учнів. Т.П. Демченко приділяла велику увагу студентській науковій роботі та консультуванню здобувачів. Завдяки її підтримці й піклуванню стали на крило молоді дослідники С.В. Бутко, В.М. Гаврилов, Н.М. Климович, О.В. Оніщенко та ін. Не випадково у 2007 р. Т.П. Демченко було присвоєно звання Заслужений працівник освіти України.

Т.П. Демченко належить понад 350 наукових і науково-популярних праць здебільшого з соціально-політичної історії України й, зокрема, Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст., а також історичної біографістики. Значну увагу дослідниця приділяла діяльності депутатів Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії. Серед них був і відомий громадський діяч та адвокат І.Л. Шраг – один із улюблених героїв Т.П. Демченко. Видана у 2008 р. ґрунтовна праця «Батько Шраг» підсумувала багаторічні студії авторки, присвячені цій неперсічній особистості, яка відіграла видатну роль у вітчизняній історії.

У полі зору Т.П. Демченко перебувала історія Української революції 1917–1921 рр., трагічна доля її учасників. Цікаві факти були наведені, зокрема, у книзі «1917 рік на Чернігівщині» (2003), яку вона підготувала спільно з В.М. Бойком та О.В. Онищенко. Цілком закономірно Т.П. Демченко як історик і патріот України віддала також данину пам'яті героям Крут. Дослідниця звернулася і до вивчення історії політичних репресій, особливу увагу приділивши осмисленню справи «Спілки визволення України».

Окрема сторінка наукових студій Т.П. Демченко пов'язана з вивченням історії Голодомору 1932–1933 рр. на Чернігівщині. Вона зробила значний внесок у збирання джерел з усної історії Голодомору 1932–1933 і 1946–1947 рр., висвітлювала історіографічні та конкретно-історичні аспекти цих трагічних подій на території Чернігово-Сіверщини. Тамара Павлівна взяла безпосередню участь у збиранні та публікації спогадів сучасників, які пережили це страшне лихо, активно долучилася до діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Свої спостереження щодо цієї гуманітарної катастрофи узагальнила у вступній статті до Чернігівського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Чернігівська область» (2008). Т.П. Демченко є автором книг «Колективізація та Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає» та «Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті рр. XX ст.» (2017).

Т.П. Демченко належить пріоритет у вивченні історії українського національного руху, зокрема діяльності похідних груп ОУН–УПА на Чернігівщині під час Другої світової війни. Підготовлена дослідницею спільно з С.В. Бутком монографія «За Україну, за її волю: короткий нарис боротьби ОУН–УПА за незалежність України» (1992) започаткувала регіональну історіографію цієї проблеми.

Помітне місце в доробку Т.П. Демченко посідали археографічні публікації, передусім джерел особистого походження – листів та мемуарів Р.С. Бжеського, В.В. Дубровського, М.С. Грушевського, Г.О. Лазаревського, М.М. Могилянського, Є.Д. Онацького, І.І. Петрункевича, І.Л. Шрага та інших діячів української історії та культури.

Т.П. Демченко – автор численних концептуальних рецензій на праці українських істориків О.Д. Бойка, О.М. Веселової, Л. Винара, І.Б. Гирича, С.Г. Іваницької, О.О. Коника, В.І. Марочка, І.Б. Матяш, В.Ю. Мельниченка, Ю.А. Мицика, О.М. Мовчан, О.Я. Рахна, В.С. Шандри. Мистецтво рецензії – це складний жанр, який потребував вдумливого читання й аналітики, знання літератури з проблеми та вміння відчувати історіографічний пульс доби. Цим мистецтвом Тамара Павлівна володіла блискуче.

В останнє десятиліття у фокусі дослідницької уваги Т.П. Демченко були постаті й доробок В.В. Андрієвського, Ганни Барвінок, Р.С. Бжеського, А.В. Галана (Калиновського), М.І. Гриви (Загривного), С.О. Єфремова, О.Я. Кониського, М.М. Могилянського, Є.Д. Онацького, П.Я. Стебницького, М.Л. Шрага. Постійною любов'ю лишався, звичайно, І.Л. Шраг. Результатами її роботи стали монографії «Батько Шраг» (2008), «Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького» (2016), «Роман Бжеський: прелюдія поступу» (2016), «Сергій Єфремов: "Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці"» (2020).

Т.П. Демченко була постійним автором таких періодичних видань, як «Краєзнавство», «Література та культура Полісся», «Літературний Чернігів», «Сіверянський літопис», «Скарбниця української культури», «Українська біографістика», «Український історичний журнал» та наукових збірників «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Розумовські зустрічі», «Сіверянський архів», «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика». Друкувалася у фундаментальних виданнях «Реабілітовані історією» (2008), «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область» (2008), «Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Збірник документів і матеріалів» (2009), «Енциклопедія історії України» (2005, 2012).

Багато часу Тамара Павлівна приділяла громадській і науково-просвітницькій діяльності, метою якої було поширення об'єктивної інформації про українську історію XX ст. Вона завжди була серед організаторів та учасників наукових краєзнавчих, регіональних і всеукраїнських форумів, громадсько-політичних дискусій, круглих столів. Брала активну участь у діяльності Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Т.П. Демченко була серед ініціаторів Шрагівських читань, які проводяться в Чернігові починаючи з 2007 р., за підсумками яких видано п'ять збірників наукових праць.

Громадським і науковим визнанням внеску Т.П. Демченко в історичну науку та вивчення рідного краю було присудження їй Чернігівської обласної премії імені М. Коцюбинського (2010) й Чернігівської літературної премії імені Л. Глібова (2017). У 2023 р. їй було присвоєно звання Почесний краєзнавець України.

На думку колеги та подруги Т.П. Демченко С.Г. Іваницької, «вона в багатьох своїх рисах є типовим представником молодшої когорти українського шістдесятництва, якій властивий вічний неспокій, громадянська відповідальність, інтелектуальна наснага, всебічна ерудиція, величезна любов до книги, розуміння ваги друкованого слова, вміння слухати людей, надихати не риторикою, а власним прикладом невтомної й безкорисливої праці, служіння українській Кліо, усвідомлення відповідальної місії історика, незалежно від посади й статусу».

Колеги любили, поважали і цінували Т.П. Демченко. Науковій спільноті Чернігівщини буде не вистачати її порад та ініціатив. Сподіваємося, що до річниці нашої спільної втрати поталанить підготувати збірник пам'яті Т.П. Демченко, провести чергові Шрагівські читання, перевидати її біобібліографічний покажчик.

Світла пам'ять про Тамару Павлівну Демченко назавжди залишиться в серцях її колег та учнів.

О.Б. Коваленко, О.Я. Рахно, Л.В. Ясновська

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

«SIVERIAN CHRONICLE»
All-Ukrainian scientific journal

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент (габілітований професор другого ступеня – 10/M2, Міністерство університетів і досліджень Італійської Республіки), доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри української мови та перекладу (L-Lin/21 – Слов'янські студії), науковий співробітник (Університет для іноземців в Сієні, Італія)
Svitlana Shumilo – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor (Second-Level Habilitated Professor – 10/M2, Ministry of Universities and Research of the Italian Republic), Associate Professor at the Department of World History and International Relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Translation (L-Lin/21 – Slavic Studies), Research Fellow (Università per Stranieri di Siena, Italy)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2633-284X

Редакційна колегія – Editorial committee:

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, старший дослідник, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)
Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Research Fellow (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2104-0058

Богдан Жулковський – кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри музикознавства та методики музичного мистецтва (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Україна)
Bohdan Zhulkovskyi – Candidate of Art Studies, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Musicology and Methods of Music Education (Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8435-5201

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)
Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of World History and International Relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0696

Євген Луняк – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)
Yevgen Luniak – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3469-3680

Ольга Максимчук – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Україна)
Olha Maksymchuk – Candidate of Philological Sciences, Senior Research Fellow of the Department of Early Printed Books and Rare Editions (V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6932-6434

Єжи Остапчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)
Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7659-3936

Людмила Петрушко – кандидат історичних наук, старший дослідник, науковий співробітник (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Україна)
Liudmyla Petrushko – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Research Fellow (Institute of Manuscripts, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7471-2700

Андрій Царенок – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та культурології (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)
Andrii Tsarenok – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies (T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9461-7305

Вєра Ченцова – кандидат історичних наук, доцент, викладач (Паризький університет наук і літератури, Франція)
Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, Maître de conférences (Université Paris Sciences et Lettres, France)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4529-7920

Наталя Шліхта – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Professor (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6767-4657

Сергій Шумило – кандидат історичних наук, доктор теології, почесний науковий співробітник, доцент (Ексетерський університет, Британія)
Serhii Shumylo – Candidate of Historical Sciences, Doctor of Theology, Honorary Research Fellow, Associate Professor (University of Exeter, United Kingdom)
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7041-7766

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткінсон.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 28.08.2026 р. Формат 70x108 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 9,60. Обл.-вид. арк. 16,60.
Наклад 100 прим. Зам. 04/СЛ-04/2026.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com